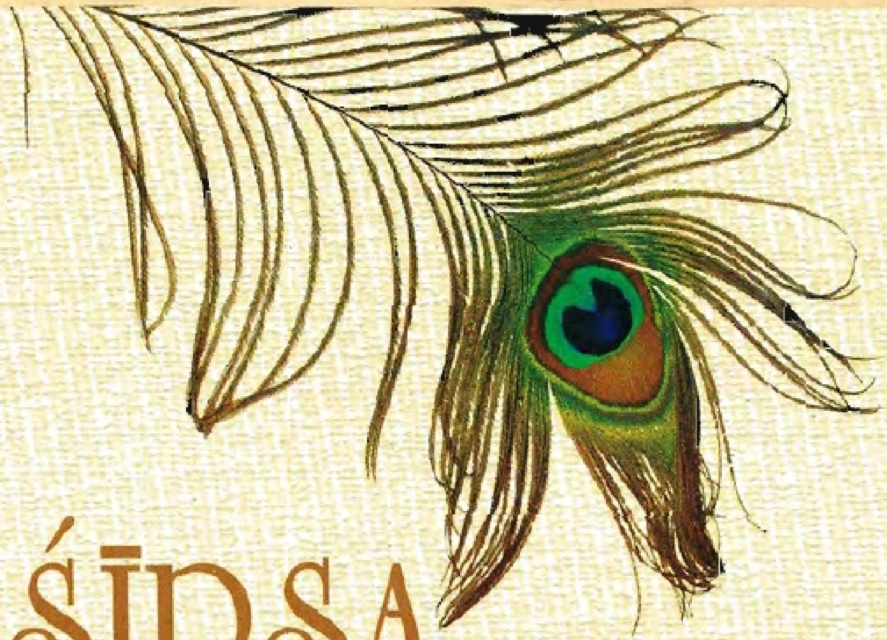


# HAYAŚĪRṢA PAÑCARĀTRA

## (ĀDI KĀṆḌA)

Edited by
Kali Kumar Dutta Sastri

Iconographical notes by
Kalyan Kumar Dasgupta

BIBLIOTHECA INDICA—A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

# HAYAŚĪRṢAPAÑCARĀTRA

(ĀDI-KĀṆḌA)

*Edited By*

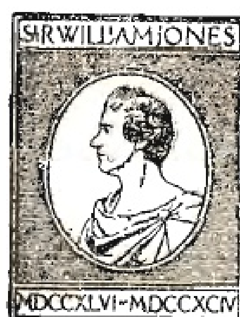
DR. KALI KUMAR DUTTA SASTRI

*with*

*ICONOGRAPHICAL NOTES*

*By*

DR. KALYAN KUMAR DAS GUPTA




THE ASIATIC SOCIETY

1976

BIBLIOTHECA INDICA—A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

# हयशीर्षपञ्चरात्रम्

( आदिकाण्डम् )

डक्टर श्री कालीकुमार दत्त शास्त्री

सम्पादित

डक्टर श्री कल्याणकुमार दाशगुप्त कृत प्रतिमा संक्रान्त टीका सह




दि एशियाटिक सोसाइटि

१९७६

Work Number—306



First Published in 1976

Published by
Dr. Bireswar Banerjee
General Secretary
The Asiatic Society
1 Park Street
Calcutta 16

Printed by
Shri K. K. Ray
Navana Printing Works Private Ltd.
47 Ganesh Chunder Avenue
Calcutta 13

*Price :* Rs. ~~40.00~~ 15.00
$ 10.00
£ 3.50

# FOREWORD

## HAYAŚĪRṢAPAÑCARĀTRA

The Asiatic Society undertook the publication of a critical edition of the text *Hayaśīrṣapañcharātra*, the oldest and the best of the literary documents of the *Pañcharātra* sect of the Vaiṣṇavas. Besides its religious bearings, the text furnishes extremely significant details relating to iconographical features of deities and architectural norms of temple construction and reconstruction. Several manuscripts of the text have been traced, and the task of collating and editing them for the use of the scholars was assigned to Prof. K. K. Dutta Sastri and the work of writing iconographical notes to Dr. K. K. Das Gupta. Due to some unavoidable reasons the publication of the volume took several years and we are sorry for it. Both Prof. K. K. Dutta Sastri and Dr. K. K. Das Gupta did their best in editing the text and compiling iconographical notes. The Society is thankful to them for their untiring efforts and interests shown in the publication of this important Vaiṣṇava text.

We believe, the scholars at home and abroad will find the text extremely useful in their academic pursuits, more particularly in the fields of religion, iconography and architecture.

Aug. 18, 1976.
The Asiatic Society,
Calcutta.

BIRESWAR BANERJEE
*General Secretary*

# सूचीपत्रम्

# HAYAŚĪRṢAPAÑCARĀTRA

## ĀDI-KĀṆḌA

## INTRODUCTION

*The Pañcarātra System* : The Pañcarātra is a sect of the Vaiṣṇavas the earliest reference to which may be found in the *Śatapatha Brāhmaṇa* (xiii. 6. 1.) in which the '*puruṣa Nārāyaṇa*' is said to have conceived the idea of '*pañcarātra satra*' or a 'sacrificial rite to be continued for five days. In the 'pāñcarātra' circle, however, the word 'rātra' came to be interpreted differently. The apocryphal Nāradīya takes the word 'rātra' to mean 'knowledge' and speaks of five kinds of 'rātras', namely, Tattva (Ontology or Cosmology), Muktiprada (Liberation), Bhaktiprada (Devotion), Yaugika (Yoga or meditation) and Vaiśeṣika (the objects of senses).[1] Our text seems to represent a different school of thought according to which the word 'rātra' means 'night' which is equated with the five Mahābhūtas and which holds that the Supreme Being is above all the qualities (nirañjana), and being known causes salvation by dint of which man becomes identical with Viṣṇu himself. The text, therefore, that imparts this knowledge of the Supreme Being and helps to distiguish the 'nights' from the Ultimate Reality is known as Pañcarātra (Hayaśīrṣa, I. 4. 1.—3). The Agnipurāṇa, a Puranic text of the Bhāgavats of the Pāñcarātra sect, however, speaks of a 'saptarātra' also but the term has not been explained there (Agni, 39. 1.)

In the *Mahābhārata*[2] (XII. 338. 4.) the word 'pāñcarātrika' is used as an epithet of Viṣṇu and Pāñcarātra also occurs in XII. 349. 1. The *Harṣacarita of Bāṇa* (7th cen.) names in its Ucchvāsa, VII the Pāñcarātras along with the Bhāgavatas. The '*caturvyūha*' or the quadruple emanations of Viṣṇu,* namely, Kṛṣṇa, Vāsudeva or Nārāyaṇa,

---

[1] Introduction to the Pañcarātra and the Ahirbudhnya Saṃhitā, F. O. Shrader, Adyar, Madras, 1916, Intro. p. 24.

[2] Mahābhārata, ed. Gita Press, Gorakhpur.

* In the *Vahvṛca Upaniṣad* the 'caturvyūha' consisting of Śarīra-puruṣa, Chandaḥ-puruṣa, Veda-puruṣa and Mahā-puruṣa has been referred to. But that has no connection with the 'caturvyūha' of the Pañcarātra school.

Saṃkarṣaṇa, Pradyumna and Aniruddha have been referred to in the *Mahābhārata* (XII.339.33-40) and the *Mahābhāṣya* of Patañjali (C. 150 B.C.) in the passage—"Janārdanaś cātmacaturtha eva" (under, VI. 3. 6.)—has a clear reference to it. The 'caturvyūha' has been included in the group of '*puruṣāvatāras*' in the Bhāgavata (I. 3.).* Hayaśirṣa has been referred to in the *Mahābhārata* (XII. 339. 60.). The *Agnipurāṇa* depicts Hayagrīva as the speaker in its chapter 39 and two subsequent chapters. It also praises the gift of the manuscript of Pañcarātra (79. 63.) and recommends for the worship of Hayagrīva (XLII. 24.). It is also interesting to note here that the Hayagrīva form of Viṣṇu used to be worshipped in temples and the Śilpa text of *Śrīkumāra* (16th cen.) describes for the image-makers how to make the image of that deity.[3] Hayagrīva or Hayaśīrṣa stands as the central figure in the legends of rescue of the Vedas from the waters of the great 'deluge' which is described in our text (I. 1. 9.) as 'ekārṇavajala' and the same expression may be found in the Mahābhārata and also in the inscription of Rudradāman.[4] In this connection our text refers to the Madhukaiṭabha legend which is narrated also in the *Mārkaṇḍeyapurāṇa* in a substantially different form. The features of the Hayagrīva image have been described in our text as having four arms wielding mace, disc, lotus, and bow, moonwhite in his complexion and his head is like that of a horse. The *Śāradātilaka*,[5] however, describes the same deity with two arms only and *Rāghavabhaṭṭa*, its commentator, has four arms of the god wielding rosary, lotus, book and 'varamudrā' on the authority probably of the *Śāṅkarakalpa*. The *Garuḍapurāṇa*[6] echoes our text. The *Śilparatna* makes him white-complexioned, seated on a throne and explaining to the disciples with 'vyākhyānamudrā'. But the Agnipurāṇa (46. 7.)

* "Yad vai aśvaśiro nāma" (Bhāgavata, VI. 9. 52) speaks of Aśvaśiras and Jīvagosvāmin tells us that the term has been used there with reference to the sage Dadhici, who in his form with the head of a horse imparted the science of Brahmavidyā to the Aśvins. For this reason the science is called Hayagriva Brahmavidyā otherwise known as the Nārāyaṇavarman. (Bhāgavatasandarbha, ed. Nityasvarupa Brahmacārī and Krishna Chandra Goswami, Calcutta, Chaitanyabha, 433) It is interesting to note that the Hayaśirṣa here is identified with the sage Dadhici.

[3] Śilparatnam, II., ed. K. Sambasiva Sastri, TSS, XCVIII. 1929, pp. 126, 131-32.

[4] "Parjanyena ekārṇavabhūtāyām iva pṛthivyāṃ kṛtāyām"—line 5.

[5] Vol. II, Paṭala 15, ed. Arthur Avalon, Tantrik Texts, Vols. XVI-XVII., Calcutta, 1933.

[6] Ed. Mm. Pancanan Tarkaratna, Vangavasi, Calcutta, 1338 BS, Pūrvakhaṇḍa, chap. 34.

in course of describing the '*Śālagrāmamūrtis*' has blue-coloured Hayagrīva. *The Caturvargacintāmaṇi*[7] makes 'Hayānana' identical with the Sāmaveda having two arms, holding rosary and conch and blue-complexioned, and the *Viṣṇudharmottara* (III. 8.) also speaks of the Hayagrīva image in blue garments and placing his feet on the hands of the image of goddess Earth. All these variations clearly indicate the influence of different sectarian conceptions of the icon but the chronology of these developments is not certain.

The *Ahirbudhnya-Saṃhitā* holds the 'Pañcarātra-mārga' as superior to the 'Veda-mārga' and in some Pañcarātra texts undue emphasis is laid on some such rites as are manifestedly non-Vedic. These possibly created a sharp reaction in the Vedic parlour and consequently we see that the *Kūrmapurāṇa* (I. 12. 266-68; II. 16. 15-16 and elsewhere) condemns the Pāñcarātras along with the followers of the Tantras. The *Brahmapurāṇa* cited by *Yāmunācārya* in his *Āgamaprāmāṇya* (p. 8.) states that the 'Sātvatas' identified with the Vṛṣṇis were mercenary worshippers in temples and according to Yāmunācarya they were the followers of Pañcarātra and they were popularly nicknamed as 'Devalakas'. In his *Bṛhatsaṃhitā* (60. 19.) Varāhamihira also refers to the Bhāgavatas as worshippers in Viṣṇu temples. Manu, Yājñavalkya and Āśvalāyana are openly antagonistic to the Pāñcarātras and in Manu, X. 23. Sātvatas are described as low-caste people of hybrid origin having no sacred thread. *Kumārila* in his *Tantravārttika* and the Vedāntins (*Brahmasūtra*, II. 2. 43-45.) refute the Pañcarātra doctrines. The *Mahābhārata* (XII. 335-349.) tells us that the *Citraśikhaṇḍins* propounded the Pañcarātra system and made it equal to the Vedas. This has been interpreted by some as a sly hint that makes the Pañcarātra non-Vedic, if not anti-Vedic. Yāmunācārya also records an argument according to which the Pañcarātra is non-Vedic as it admits of the twofold systems, Vaidika and Tantrika.[8] There are also many other reasons that made the Brahmanical tradition antagonistic to the Pāñcarātras. They freely initiated the Śūdras and the women and allowed them to worship for

[7] Vratakhaṇḍa, Pt. I., ed. Bharatchandra Siromani, Samvat 1934, p. 104.

[8] "Vaidikaṃ tāntrikaṃ ceti vibhāgakaraṇād api /
Gamyate pañcarātrasya vedabāhyatā-niścayaḥ" // cited in the Āgamaprāmāṇya of Yāmunācārya, p. 26, E. Svamirama Sastri, Benares, *1900*.

themselves.[9] They had no restriction to include within the fold of the Bhāgavatas the casteless foreigners and allowed the Kṣatriyas and the Vaiśyas also to do the job of the preceptor (HŚ., I. 2. 15-16). Then again, notwithstanding the respect shown to the Vedas, they ordain that the required best qualifications of their 'ācārya' are the adherence to Viṣṇu and proficiency in the tenets of the Pañcarātra alone, which implies that the 'ācārya' of the Pañcarātras may be ignorant of the Vedas. (HŚ., I. 4. 5-9). This clearly shows that the Vedas are not of much importance in the eyes of the followers of Pañcarātra though in the rituals they employ various Vedic mantras to grace the occasion (HŚ., I. 11. 28-30.). The worship of the 'liṅga', deities of the 'Śakti' cult and the Puranic gods like 'Skanda' and others tend to suggest that the old 'Bhāgavata' sect of which the Pañcarātra is an offshoot, made an attempt to integrate the Tantric and the Puranic systems also into their own tenets, of course, with a strong Viṣṇuite bias, by the passage of time.

*Literature of the school* : The ancient literature of the Pañcarātra school appears to be a vast one and *Schrader*[10] gives a list of about 215 texts on the Pañcarātra. Our text (I. 2. 2-6.) gives a list of 25 authoritative texts of the Pañcarātra along with an account of some other texts that are common to all of the Bhāgavata sects (I. 2. 8-9.). Agnipurāṇa says ditto to the list and the *Mantrakaumudī* of the celeblated Maithila scholar Devanātha Tarkapañcānana (16th cen.) reproduces the same. The Hayaśīrṣa is held to be the 'ādya' (the best or the earliest) of all these texts. The original text is said to have been narrated by Brahmā to Maheśvara and the sage Mārkaṇḍeya entreated by Bhṛgu reproduces the old text to him in the form of the present text. Yāmunācārya[11] informs us that according to the Mahābhārata and the Skandapurāṇa, Keśava is the 'vaktā' or the first narrator of the Pañcarātra. Possibly this relates to the school and not the text.

*Nature, contents and extent* : The Hayaśīrṣa Pañcarātra is written thoroughly in the Puranic style and language and includes as such a number of un-Pāṇinian words in the fashion of the Purāṇas, a list of

---

[9] Why Pañcarātra was condemned as non-Brahmanic, S. R. Bhatt, IHQ., 39. pts. 1-2, 1939, pp. 21-26.

[10] op. cit., pp. 4-13.

[11] op. cit., p. 64.

* "Sāṁkhyasya kapilo vaktā pañcarātrasya keśavaḥ /
Iti skandapurāṇe'pi paṭhyate bhārate tathā" //

which we propose to append at the end of the last volume. The whole work is written in the verses of 'anuṣṭubh' metre interspersed with some 'mantra' portions in prose. The diction is generally graceful and technical terms are freely used specially in connection with scuptural and architectural matters, but these terms are conventional. The text is complete in *four books* (*Kāṇḍas*) and they are : *Ādi, Saṃkarṣaṇa, Laiṅga and Saura*. Each of these Kāṇḍas are divided into several sections named '*paṭalas*'. The whole work is said to be a collection of 12,000 ('dvādaśasāhasrika') 'granthas' and possibly not of the verses as supposed by some scholars. A grantha, (also called a 'śloka') according to the scribal tradition, is made of 32 syllables and the text available to us contains approximately 11,538 such granthas. If, however, the expression 'dvādaśasāhasrika' is used with reference to the verses, then we must have to presume that almost half of the text is now lost to us.

The text describes itself as a 'pratiṣṭhātantra' (I. 1. 28.; I. 3. 14.) and mainly deals with such topics as the details of Architecture in relation to construction and reconstruction of temples, assembly halls and such other structures, mostly in conformity with the Northern school, installation and construction of images, copying and donation of manuscripts, erection of banners, dedication of wells and tanks, salvage of wrecked ones and various other topics connected with all these things. Philosophical topics came up only incidentally and these are dealt with in a succinct manner. The text is looked upon as an authoritative work on 'smṛti' and the Vaiṣṇavas of Bengal appear to have a special fascination for it. *Halāyudha* and *Raghunandana*, the great smṛti scholar of Bengal (16th cen.) in his *Maṭhaphatiṣṭhātattva*[12] cite our text in connection with the measurement of the flag-pole etc. *Rūpagosvāmin*, the great Chaitanyaite saint, cites from it in his *Laghubhāgavatāmṛta*[13] and the *Ṣaṭsandarbha* of *Jīvagosvāmin* has a number of quotations from it (as in I. 53.; II. 645.; V. 567.; V. 633 etc.).* *Gopālabhaṭṭa*,[14] one of the six chief Gosvāmins of the Chaitanya Order, cites copiously from the first and the second Books of our text in his *Haribhaktivilāsa*. There

[12] I. 44. 3.; I. 44. 25-31. and from the 2nd Book to be noted in the appendix. Ed. Srirampore, 1835, vol. II., pp. 349-359.

[13] Ed. Radharaman Press, Murshidabad, 1303 BS., pp. 208, 243.

* vide also the *Śrībhaktisandarbha*, ed. Krishnagopal Goswami, C.U., 1962, pp. 144, 328f., 334, 503.

[14] Ed. Behrampore, 1298 BS.

are, however, sufficient reasons to believe that the original work suffered interpolations in some places though the number of such passages are insignificant.

*Provenance* : About the provenance of the work, we agree with Prof. Dinesh Chandra Bhattacharya that it originated somewhere in the Northern part of India though the manuscripts of the work are found mostly in Bengali script, the earliest of which dates 1531 A.D. In his Maṭhapratiṣṭhātattva[15] Raghunandana states—"Iti Vallālasenadevāhṛta-dvikhaṇḍākṣaralikhita-Hayaśīrṣapañcarātrīyasaṃkarṣaṇakāṇḍe Samudaya-paṭalaḥ"—and this is a reference to the tradition current in his time regarding the manuscript of the Hayaśīrṣa. We are not sure what the expression 'dvikhaṇḍākṣara' exactly means, but the statement leads to the conclusion that the text of the Hayaśīrṣa was not available in Bengal in the 12th century and *Vallāla*, a zealous patron of learning, was able to procure, evidently with great deal of efforts, a copy of the same and it may be the case that all other manuscripts that appeared in the field subsequently, originated from this very source preserved in the royal library of Vallāla. Then again, the Hayaśīrṣa (I. 3. 2-15.) appears to be unfavourably disposed not only to such people as the Śivaites, Sauras[16] (though it has a Saurakāṇḍa for the worship of Sūrya), Jains (nagnas) and the heretics, but also to the people hailed from Kāñcī, Koṅkaṇa, Kāverī, Mahārāṣṭra, Kosala, Kāśmīra, Kāmarūpa and Kaliṅga who are debarred from working as 'ācārya' or 'deśika' in Pañcarātra rituals. Prof. Bhattacharya thinks that the people of these frontier regions being of predominantly 'Śaiva' or 'Śākta' inclination are singled out for rejection on purely sectarian grounds. It is, however, interesting to note here that for the transcription of manuscripts the text prescribes the Kāśmīra and Nāgara scripts only[17] and no other script finds favour with it (HŚ., II. 36. 10.). This is rather very intriguing.

*Date* : About the date of the work Prof. Bhattacharya places it tentatively in the neighbourhood of the 8th century A.D. The two main grounds of his conclusion are : (i) In the list of Vaiṣṇava works it refers to a *Bhāgavatatantra* (I. 2. 8-9) besides several Purāṇas and

---

[15] op. cit., p. 352.

[16] Are we then justified to read the word as 'Śaura' meaning the inhabitants of Śūrasena or Mathurā ?

[17] The Ritual of Manuscripts, K. K. Dutta, Our Heritage, Vol. XIX, Pt. I., 1971, pp. 15-44.

Saṃhitās. It is, however, not certain if this refers to the *Bhāgavata* as *Jīvagosvāmin* in his *Tattvasandarbha*[18] refers to *Tantrabhāgavata* which is to be looked upon as a commentary on the Bhāgavata. But this argument is not sufficiently convincing. Because the word 'tantra' in this context may have different interpretations. (ii) In this text the tirade against the philisophical systems of Jaimini, Buddha, Cārvāka, Jina, Kapila and Gautama (I. 5. 2.) must have a reference to the views amongst others of the great *Kumārilabhaṭṭa* who refutes the Pañcarātra doctrine in his *Tantravārttika*. This second ground also may or may not be true, but it is, of course, certain that the Agnipurāṇa is not only acquainted with our text, but actually summarises (Agni, 39, 42.) some its 'paṭalas'.[19] Then again, the text gives the features of some of the deities that belong to the earlier periods side by side with some of them belonging to later periods. Details of these will be given in the following parts of this introduction. These lead to the conclusion that the text originated earlier, i.e., nearabout the 6th century A.D. but it continued to grow until it reached its present form sometime in the 7th century or in the neighbourhood of that period.

*Apparatus Criticus* : The only printed edition of the text available is the First Kāṇḍa of the text printed in two parts by Late Pandit Bhuvan Mohan Sāṅkhyatīrtha with a Foreword by Prof. Dinesh Chandra Bhattacharya and Introductory Notes by Sri Kshitish Chandra Sarkar, published by the Varendra Research Society, Rajshahi (East Pakistan), in 1953 and 1956. This edition has been referred to as *Var. ed.* in our edition.

A.,B.,C. — These refer to the mansucripts utilised by the editors of the Varendra Research Society Edition.

D. — Refers to the Photo copy of the Paris manuscript No. 848 (Bibl. Nationale), ASB. Ms. No. V.A. 6. (13390). It is a palm-leaf ms. in Bengali script dated 1453 Śakābda, that is 1531 A.D. No. of fols. 126. Contains Adi and Saṃkarṣaṇa Kāṇḍas.

E. — Refers to the Calcutta Sanskrit College Manuscript, No.

[18] Ed. Satyananda Gosvami, Bhagavata Dharmamandala, Calcutta, 1318 BS., "Yasyaiva Bhāgavatasya bhāṣyabhūtam Śrīhayaśirṣapañcarātre Śāstraprastāve gaṇitaṃ Tantrabhāgavatābhidhaṃ tantram."

[19] The Ritual of Manuscripts, op. cit.

Tantra 1531. It is a paper manuscript written in old Bengali script. It contains 117 fols. Incomplete and worn out. The ms. gives the Ādikāṇḍa (almost the same as ABCD.) and ends abruptly near the end of the Avabhṛtasnānapaṭala of the Saṃkarṣaṇakāṇḍa. It gives the Narasiṃhavidyāpaṭala separated from the Narasiṃhapratiṭṣhāpaṭala which is actually not a separate Paṭala. It omits the Kūpavāpīpratiṭṣhāpaṭala.

F. — It is also an incomplete and worn out paper manuscript in Bengali script, containing 54 fols. It has the whole of the Ādikāṇḍa and the Saṃkarṣaṇakāṇḍa up-to the Caturmukhasthāpanapaṭala. At the end there are two fols. containing different matters. No. Tantra, 158, Sanskrit College, Calcutta.

G. — This is Sanskrit College Manuscript No. Tantra, 1549. It contains 37 stray fols. mostly from the Ādikāṇḍa. Fols. marked 60 to 90 are, however, intact and consecutive. Other fols. are mutilated and worn out. It seems to have some portions of the ms. F. wrongly separated from the Saṃkarṣaṇakāṇḍa of the latter. It ends at the end of the Fol. marked 97. Almost all pages are damaged. At the end of it we have a note : "Śrīcandramādhavanyāyavāgīśasya pustīyam."

H.,I.,J. — This three mss. have been collated and copied by Sri Haripada Kavyatirtha who kindly prepared for us the press copy of the Saṃkarṣaṇakāṇḍa. These belong to the private library of Late Bhuvanamohana Sāṃkhyatīrtha who in his lifetime kindly left the manuscript at the disposal of Sri Haripada Kavyatirtha for copying for the use of the latter. All these are paper manuscripts written in Bengali script.

K. — This is the Adyar Libary ms. No. TR 567-1, Vols. I, II. copied by one Jagannātha Mahīsura in 1851 A.D. It is complete in all the four Kāṇḍas of the work. The transcript copy of the ASB. No. III. H. 444-447 contains 842 pages in all, written in Nagari script.

We are indebted to Dr. Saṃyuktā Guptā for kindly supplying us the call No. of this ms. We gratefully thank her for this help.

L. — It is a dated ms. belonging to Pandit Manindra Mohan

Chowdhury of Malda, West Bengal. It has 145 pages only and gives the whole of the Saurakāṇḍa in 40 Paṭalas. The readings of this ms. are, on the whole, almost the same as those of the Adyar ms. but the order of the Paṭalas are widely at variance. These will be considered by us in course of discussing the 'reading' at the and of the last volume.

This ms. originally belonged to Śrī Manomohana Devaśarmā of the Ishapsahi Pargana and was copied in Śak. 1574 corresponding to 1652 A.D.

After the release of the first Kāṇḍa of this work from press, the present editor of the text was able to find out *four* other manuscripts of the work noted below :

2 manuscripts containing the Saṃkarṣaṇa-kāṇḍa (Incomplete).

1 manuscript containg the Ādikāṇḍa (Incomplete).

1 manuscript containing the Śrīvivāhapaṭala (a chapter of the Saṃkarṣaṇakāṇḍa) (complete).

It is proposed that the results of comparing and study of these four manuscripts will be added as an Appendix at the end of the book.

KALI KUMAR DUTTA SASTRI

# ह य शी र्ष प ञ्च रा त्र म्

## आदिकाण्डम्

### प्रथमः पटलः

ॐ नमो विघ्नेश्वराय[1]

मार्कण्डेय उवाच—

कथं हयशिरा विष्णुः प्रादुर्भूतः पुरा विभुः ।
किं निमित्तश्च देवेशो दधार रुचिरं वपुः ॥ १ ॥
हयशीर्षं जगत्स्वामी पुरा नारायणः प्रभुः ।
श्रुतमासीच्च भवता यदुक्तं परमेष्ठिना ॥ २ ॥
आद्यं यत् पञ्चरात्राणां तन् ममाचक्ष्व पृच्छतः ।[2]

भृगुरुवाच—

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पञ्चरात्रं पुरातनम् ॥ ३ ॥
सप्तिक-शीर्षं नमस्कृत्य यस्माद् भक्तोऽसि केशवे ।
तस्मादर्हसि तच् छ्रोतुं पञ्चरात्रं पुरातनम् ॥ ४ ॥[3]
पुरा किल विरूपाक्षः सार्धं गौर्या महेश्वरः ।
चतुर्मुखश्च[4] पप्रच्छ वैराजभवने स्थितम्[5] ॥ ५ ॥

महेश्वर उवाच—

पञ्चरात्रं पुरा पृष्टस्त्वया हयशिरा विभुः ।
मधुकैटभयोर्हन्ता सैकार्णवजले विभुः ॥ ६ ॥

[1] ॐ नमो गणेशाय—B.C.D. [2] पूर्वतः—B.C. क सप्त—D. [3] This verse is omitted in B,C. [4] चतुर्मुखं स—B,C. [5] स्थितः—B,

समर्पितेषु वेदेषु[6] चतुर्ष्वेव महामते ।
तत् सर्वं मे समाचक्ष्व विस्तराच् चतुरानन ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच*

एकार्णवे दुरालोके नष्टे स्थावर-जङ्गमे ।
नष्टचन्द्रार्कपवने विनष्टग्रहतारके ॥ ८ ॥
शेषपर्यङ्कमासाद्य सुप्ते देवे जनार्दने ।
शृणु वै[7] यत् तदा वृत्तमेकार्णवजले पुरा ॥ ९ ॥
शेते योऽर्णवमध्यस्थो नागशय्यागतः प्रभुः ।
नारायणः स भगवान् आदिदेवः पुरातनः ॥ १० ॥
संहृत्य सर्वलोकान् वै योगनिद्रावशं गतः ।
तस्य सुप्तस्य देहे तु तेजो दिव्यं महद् विभोः ॥ ११ ॥
पद्मरूपेण नाभौ तु प्रभूतं[8] निर्जगाम ह ।
प्रदीप इव तत् पद्मं प्रदीप्तं विष्णुतेजसा ॥ १२ ॥
सहस्रादित्यसङ्काशं सहस्रदलकेशरम् ।
ततो नारायणो देवस्तेजसा तेन वै सृजत् ॥ १३ ॥
हिरण्यमण्डं भगवान् गर्भस्तस्मिन्नहं पुनः ।
द्विधा चाकरवं[9] तूर्णमण्डं तत् तु[10] हिरण्मयम् ॥ १४ ॥
तत्र चेदं महद्रूपं[11] हिरण्मयमिदं मम ।
चतुर्बाहु चतुर्वक्त्रं जटामुकुट[ख]-मण्डितम् ॥ १५ ॥
एवंभूतवपुः सोऽहं तस्मिन् पद्मे व्यवस्थितः ।
आवर्तयं[12]स्तदा वेदान्[13] साङ्गोपाङ्गपदक्रमान् ॥ १६ ॥

[6] A's reading is corrupt here. [7] मे—B,C. [8] तत्प्रसूतं—B,C. [9] चकार वै —B,C. [10] असुप्तं तु—B,C. [11] कूपं—B,C. [ख] मकुट—D. [12] अवर्तयं ( अवणयं ? ) —B,C. [13] वेदं—A. *Here B,C. add—द्विधा चकार वै तूर्णं मण्डलं तु हिरण्मयं । But in consideration of 14b this seems to be redundant. A omits it. So also D.

उपासाञ्चक्रिरे मह्यं वेदा देहभृत[14]स्तदा ।
वेदाभ्यासरतेस्तत्र स्वेदबिन्दुरजायत ॥ १७ ॥
स पद्मपत्रमासाद्य द्विधाभूतोऽपतत् तदा ।
रजस्तमोमयौ तस्माज् जातौ दैत्यौ बलोत्कटौ ॥ १८ ॥
मधुकैटभनामानौ महाबलपराक्रमौ ।
ततस्तौ मम वेदान् वै जह्रतुः पापनिश्चयौ ॥ १९ ॥
सशरीरेषु वेदेषु हृतेष्वथ महेश्वर[15] ।
बोधितोऽसौ मया देवः पद्मनाभस्य चाननात् ॥ २० ॥
स विबुद्धस्तदा देवः कृत्वा हयशिरो वपुः[ग] ।
शशाङ्कशतसङ्काशं नानाभरणभूषितम् ॥ २१ ॥
चतुर्भुजं गदाचक्रपद्मशार्ङ्गधरं[16] शुभम् ।
द्वितीयेन शरीरेण रसातलतलं गतः ॥ २२ ॥
तेनाश्वशिरसा गत्वा वेदान् आदाय शाश्वतान् ।
पौष्करं[17] भवनं दिव्यं महर्षिगणसेवितम्[18] ॥ २३ ॥
सोऽप्यसौ प्रददौ वेदान्[घ] भूय एव जगद्गुरुः ।
तस्मिन् काले मया पृष्टो देवो यत् तत् शृणुष्व मे ॥ २४ ॥
कियन्ति पञ्चरात्राणि त्वया प्रोक्तानि वै पुरा ।
कथं ते स्थापनं देव क्रियते मुक्ति[19]-काङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥
आचार्यमूर्तिपानां च कीदृशं लक्षणं विभो ।[20]
वास्तुयागविधानं च अर्घ्यदानविधिं तथा ॥ २६ ॥
शिलान्यासविधानं च क्षेत्रादि[ङ]-साधनं तथा ।
प्रासादलक्षणं चैव[21] प्रतिमालक्षणं तथा ॥ २७ ॥
प्रतिष्ठापञ्चकं सर्वं ध्वजारोहविधिं[22] तथा ।

[14] दरभृतः—B,C. [15] महेश्वरः—A,B. [ग] शिरोधरम्—A,B,C. [16] शङ्खपद्मधरं—B,C. [17] पौष्करं—A ; पौष्णकं—B,C. [18] गणभूषितम्—B,C. [घ] देवो—D. [19] भुक्तिव—A,B. ; भक्ति—C. [20] This line is omitted in B,C. [ङ] ...दिक्—D. [21] सर्वं—A. [22] विधिः—A.

यदप्यन्यद् भवेत् पृष्ट[23]-प्रतिष्ठाङ्गं सुरेश्वर ॥ २८ ॥
अज्ञानाद् वा[24] प्रमादाद् वा[25] यन् मया नानुकीर्तितम् ।
तत् सर्वमखिलं देव प्रसादाद् वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
॥ १ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके आदिकाण्डे
शास्त्रावतारो नाम प्रथमः पटलः[26] ॥ १ ॥

## द्वितीयः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

यत् त्वया पृष्टमखिलं तत् सर्वं कथयामि ते ।
प्रोक्तानि पञ्चरात्राणि कल्पे कल्पे पुरा मया ॥ १ ॥
व्यस्तानि मुनिभिर्लोके पञ्चविंशतिसंख्यया ।
आद्यं समस्ततन्त्राणां हयशीर्षं प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
त्रैलोक्यमोहनं तन्त्रं वैभवं पौष्करं तथा ।
नारदीयं तथा तन्त्रं प्राह्लादं[1] गार्ग्य-गालवम् ॥ ३ ॥
श्रीप्रश्नं शाण्डिलं तन्त्रं तन्त्रमीश्वरसंहिता ।
सत्योक्तमुत्तमं[2] तन्त्रं वाशिष्ठं शौनकं तथा ॥ ४ ॥
नारायणीयमन्यच्च तन्त्रं ज्ञानार्णवं तथा ।[3]
स्वायम्भुवं कापिलं च विहगेन्द्रं तथापरम् ॥ ५ ॥
आत्रेयं नारसिंहाख्यमानन्दाख्यं तथारुणम् ।
बौधायनं तथा तन्त्रं तन्त्रं वैश्वावतारितम्[4] ॥ ६ ॥

[23] पृष्टं—A ; लक्ष्म—B.C. [24] च—B,C,D. [25] च—B,C. [26] प्रथम पटलम्—A,B. ( पटल has been used indiscriminately in masculine as well as in neuter in almost all the mss.) इति हयशीर्षं पञ्चरात्रे प्रथमपटलम्—D. [1] प्राह्लादम्—A,C. [2] सत्योक्तयुक्तमत् (?)—B,C. [3] ज्ञानस्व कारणम्—B,C. ; ज्ञानप्रकाशकम्—D. [4] विश्वाभिभाषितम्—B,C.

अष्टाक्षरविधानं तु महातन्त्रं तदुच्यते ।
समासैर्विस्तरैरेते भूतलं व्याप्य संस्थिताः ॥ ७ ॥
तन्त्रं भागवतं चैव शिवोक्तं विष्णुभाषितम् ।
पद्मोद्भवं पुराणञ्च वाराहञ्च तथापरम् ॥ ८ ॥
इमे भागवतानां तु[5] तथा सामान्यसंहिता ।
व्यासोक्ता संहिता चान्या[6] तथा परमसंहिता ॥ ९ ॥
यदन्यन्मुनिभिर्गीतमेतेष्वेवाश्रितं हि तत् ।
प्रतिष्ठाद्येकदेशञ्च[क] तत् सर्वं विष्णुभाषितम् ॥ १० ॥
कर्तुमिच्छति यः[7] पुण्यं मम मूर्तिप्रतिष्ठया ।
अन्वेषणीयस्त्वाचार्यस्तेन लक्षणसंयुतः ॥ ११ ॥
संशुद्धब्रह्मयोनिस्तु प्रलयोत्पत्तिसंस्थितिम्[8] ।
यो वेत्ति कुलजो धीमान् आचार्यत्वं तु[9] सोऽर्हति ॥ १२ ॥
ब्राह्मणः सर्ववर्णानां पञ्चरात्रविशारदः ।
क्रोधलोभविनिर्मुक्तो दोषमात्सर्यवर्जितः ॥ १३ ॥
क्षयापस्माररहितः कुष्ठरोगविवर्जितः ।
अन्यूनानतिरिक्ताङ्गो युवा लक्षणलक्षितः ॥ १४ ॥
अनन्यदेवताभक्तः[10] शूद्रान्नपरिवर्जितः ।
ब्राह्मणानामलाभे तु क्षत्रियो वैश्यशूद्रयोः ॥ १५ ॥
क्षत्रियाणामलाभे तु वैश्यः शूद्रस्य कल्पितः ।
कदाचिदपि शूद्रस्तु न चाचार्यत्वमर्हति ॥ १६ ॥
गृहस्थं ब्रह्मचर्यस्थं ककाराष्टकवर्जितम् ।
गुरुं कुर्वीत सततम् उपवासव्रते रतम् ॥ १७ ॥
ऋजुस्वभावं मधुर[11]-स्मितपूर्वाभिभाषिणम्[12] ।
एवंविधेन गुरुणा स्थापिते पुरुषोत्तमे ॥ १८ ॥

[5] च—B. [6] चव—B,C. [क] देशं तु—D. [7] यत् (?)—B,C. [8] संस्थितः—B,C.
[9] च—B,C. [10] अभावे—B,C. [11] मधुरं—A. [12] भाषितम्—B,C.

तद्देशाधिपतिर्यष्टा शिल्पिनः स्थापकादयः ।
प्रतिनन्दन्ति सुचिरं[13] सर्वे ते नात्र संशयः ॥ १६ ॥
॥ २ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे पञ्चरात्रस्वरूपनिरूपणं नाम
द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

## तृतीयः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

स्थापकान् संप्रवक्ष्यामि विपरीतैर्गुणैर्[1]युतान् ।
तन्त्रेऽस्मिन् वर्जिता ये च प्रतिष्ठां तैर्न कारयेत् ॥ १ ॥
शैवः सौरो[क] नैष्ठिकश्च नग्नः सङ्करजोऽशुचिः ।
वृद्धः कुत्सितमूर्तिर्यो महापातकचिह्नितः ॥ २ ॥
कुष्ठी च कुनखी श्वित्री श्यावदन्तः क्षयी तथा ।
कच्छदेशसमुत्पन्नः कावेरीकोङ्कणोद्गतः ॥ ३ ॥
कामरूपकलिङ्गोत्थः काञ्चीकाश्मीरकोशलः ।
कुवृत्तिश्च कुसङ्गश्च महाराष्ट्रसमुद्भवः ॥ ४ ॥
कुबुद्धि[2]श्चाथ लम्बोष्ठी निष्ठीवी[3] घर्घरस्वरः ।
अर्बुदी गारुडी व्यङ्गो[4] गर्वितो वधिरस्तथा ॥ ५ ॥
तन्त्रविद्वेषकश्चैव परद्रोहरतस्तथा ।
कुण्डः काकस्वरः क्लीवः कातरः क्रोधनस्तथा ॥ ६ ॥
पुनर्भूश्च स्वयम्भूश्च गोलको नास्तिकस्तथा ।
जडोऽतिगौरः खल्वाटो[5] हीनाङ्गः स्थूल एव वा[6] ॥ ७ ॥

[13] स्थविरं—A. [1] विपरीतगुण—A. [क] शौर—D. [2] कुवृत्तिः—B,C. ; अवृत्तिः—D. [3] निष्ठीव—B,C. [4] व्यङ्गी—B,C,D. [5] खल्वीटः—A,D ; खन्दीचः—C ; खल्लाटः—[illegible]दटींका। [6] च—A.

अतिकृष्णोऽघृणः पापी कृशो ह्रस्वोऽलसस्तथा ।
व्यापन्नोऽसंस्कृतश्चैव उद्विग्नो दीन एव वा[7] ॥ ८ ॥
व्रतोपवासहीनश्च वृषलीपतिरेव च ।[8]
पण्यरङ्गोपजीवी च पण्यस्त्रीपारदारिकः ॥ ९ ॥
आचार्यपुत्रकादीनां विद्वेष्टा परसेवकः ।
भोजकः सेवकश्चैव व्यसनी पिशुनो[9] गदी ॥ १० ॥
अतिरोगी भिषक् चैव साहसी समयच्युतः
द्विजातिगुरुदेवानां निन्दकः स्थापकस्तथा ॥ ११ ॥
पिङ्गाक्षो मधुवर्णाक्षो[10] विडालाक्षस्तथैव च ।
मत्सरी गण्डमाली च वकवृत्तिरतस्तथा ॥ १२ ॥
उपायदेशहीनश्च कक्खटः[11] कुत्सितव्रतः ।
निर्दयश्चैव निःसत्त्वो नैपुण्यपरिवर्जितः ॥ १३ ॥
प्रतिष्ठातन्त्ररीतिज्ञो[12]ऽवेद[13]-वेदाङ्गपारगः ।
वर्जयेत्[14] तु प्रयत्नेन सर्वज्ञमपि नास्तिकम् ॥ १४ ॥
पद[15]-वाक्यप्रमाणज्ञो ब्राह्मणो वेदपारगः ।
रञ्जितः पशुशास्त्रेण नाचार्यो न स[16] देशिकः ॥ १५ ॥
.... .... .... .... .... ....
एतैः संस्थापितो देवः फलदो[17] न कथञ्चन ॥ १६ ॥
यद्येतैर्वर्जितैर्विष्णोः स्थापनं क्रियते क्वचित् ।
असाधकं भुक्तिमुक्त्योर्निष्फलं तन्न संशयः ॥ १७ ॥

॥ ३ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे वर्जनीयाचार्यलक्षणं नाम
तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

[7] च –A. [8] This line is omitted in A. [9] पिशुनी—A. [10] धूमवर्णाक्षः—B,C. [11] कक्खलः—A,D ; कक्कटः –B. [12] किञ्चिज्ज्ञः –B,C,D. [13] वेदावेदाङ्ग –B,C. [14] वर्जयीत —A,D. [15] पर—A. [16] नाचार्येण स –A. [17] न शुद्ध्येत—B,C. संस्थितो ?—D. (संस्थितो ?)

## चतुर्थः पटलः

ीभगवान् उवाच—

विशेषेण पुनर्वक्ष्ये आचार्यस्य च[1] लक्षणम् ।
आकाशवायुतेजांसि पानीयं वसुधा तथा ॥ १ ॥
एता वै रात्रयः ख्याता[2] ह्यचैतन्या[3]स्तमोत्कटाः ।
रात्रीणामप्यथैतासां व्यतिरिक्तं निरञ्जनम् ॥ २ ॥
स यदा बुध्यते तत्त्वं तदा मुक्तोऽनुकीर्त्यते ।
तदासौ भगवान् विष्णुः परमात्मा न संशयः ॥ ३ ॥
अपि पापसमाचारः सर्वलक्षणवर्जितः ।
देशिकः स तु विज्ञेयः संसारार्णवतारकः ॥ ४ ॥
सर्वत्र व्यतिरिक्तं तु आत्मानं वेत्ति यो द्विजः ।
सर्वलक्षणहीनोऽपि स गुरुर्नात्र संशयः ॥ ५ ॥
चतुष्पात्-संहितां चेमां यो वेत्ति द्विजसत्तमः ।
सर्वलक्षणहीनोऽपि स यज्ञं[4] कर्तुमर्हति ॥ ६ ॥
पञ्चरात्रप्रबुद्धस्तु[5] सिद्धान्तस्यास्य तत्त्ववित्[6] ।
सर्वलक्षणहीनोऽपि आचार्यः स विशिष्यते ॥ ७ ॥
तारको जायते नैव[7] ज्ञानहीनो यदानघ ।
सम्यक्-प्रबुद्ध[8]तत्त्वार्थो गुरुस्तारक इष्यते ॥ ८ ॥
यस्य विष्णौ परा भक्तिर्यथा[9] विष्णौ तथा गुरौ ।
स एव स्थापको ज्ञेयः सत्यमेतद् वदामि ते ॥ ९ ॥
नाभिषेकं तु यः कुर्यात् प्रतिष्ठा[10]-लोभमोहितः ।
स याति नरकं घोरं सह शिष्यैर्न संशयः ॥ १० ॥

॥ ४ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे चतुर्थ आचार्यलक्षणपटलः ॥ ४ ॥

[1] तु—B,C. [2] प्रोक्ता—B,C. [3] स्तचैतन्या—A. [4] सर्वज्ञं—A,D. [5] च—B,C. [6] भाववित् B,C. [7] यज्ञः कार्यस्तु तेनैव—A,D. [8] संबुद्ध—A,D. [9] यस्य—A. [10] प्रतिष्ठां—B,C.

## पञ्चमः पटलः

श्रीभगवान्[क] उवाच—

इदं न हेतुवादिभ्यो वक्तव्यं नास्तिकाग्रतः[1] ।
जैमिनिः सुगतश्चैव नास्तिको नग्न एव च ॥ १ ॥
कपिलश्चाक्षपादश्च षडेते हेतुवादिनः ।
एतन्मतानुसारेण वर्तन्ते ये नराधमाः ॥ २ ॥
ते हेतुवादिनः प्रोक्तास्तेभ्यस्तन्त्रं[2] न दापयेत् ।
अथ दिङ्नियमोपेतं देवतास्थापनं शुभम् ॥ ३ ॥
पुरे दिशि यथा देवाः स्थाप्याः शृणु तथा मम ।
नगरग्राममध्ये तु ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ॥ ४ ॥
आखण्डलस्य सूर्यस्य पूर्वेणायतनं शुभम् ।
स्वदिग्गतं कृशानोस्तु मातृणां चैव दक्षिणे ॥ ५ ॥
भूतानामालयो यस्मिन् धर्मराजालयः शुभः ।
चण्डिकायाः पितृणां च[ख] दैत्यानां नैरृते भवेत् ॥ ६ ॥
प्रचेतसः समुद्रस्य सिन्धूनां पश्चिमे भवेत् ।
फणिनां[3] चैव वायव्यां वायोः स्थानं च[4] तच्छुभम् ॥ ७ ॥
यक्षाधिपस्य स्कन्दस्य उदीच्यां स्थानमुच्यते ।
चण्डीशस्य महेशस्य ऐशान्यां स्थानमिष्यते[ग] ॥ ८ ॥
विष्णोः स्थानं तु सर्वत्र[5] कालभेदेन भिद्यते[6] ।
नगराभिमुखाः सर्वे स्थापिताः शुभदा नृणाम् ॥ ९ ॥
अज्ञानाद् वा प्रमादाद् वा कृता यदि पराङ्मुखाः ।
तदा शास्त्रादिभिर्विद्वान् उपायमिमाचरेत् ॥ १० ॥

[क] श्री—omitted in D. [1] यतः—B,C. [2] तन्त्रं तेभ्यः—B,C. [ख] तु—D. [3] सालिनां—B,C. [4] तु—A. [ग] ...मुच्यते—D. [5] स्थानं समासाद्य—B,C. [6] विद्यते—B,C.

तद्वर्णभूषणोपेतं तदेवायुधवाहनम्[7] ।
पुरस्याभिमुखं भित्तौ तं देवं तत्र संलिखेत् ॥ ११ ॥
पूर्वं देवकुलं पीड्य प्रासादं स्वल्पकं त्वथ[8] ।
समं वाप्यधिकं वापि न कर्तव्यं विजानता ॥ १२ ॥
उभयोर्द्विगुणां सीमां त्यक्त्वा चोच्छ्रयसंमिताम् ।
प्रासादं कारयेदन्यं नोभयं पीडयेद् बुधः ॥ १३ ॥
दिग्विशेषेण मे स्थानं शृणु त्वं[9] सुरसत्तम[10] ।
ग्राममध्येऽथवारण्ये[11] नदीनां सङ्गमे तथा ॥ १४ ॥
नगरस्य समन्ताच्च सर्वत्राहं प्रतिष्ठितः ।
भुक्तिमुक्तिप्रदः पुंसां विशेषं शृणु चापरम् ॥ १५ ॥
ऐन्द्र्यां विभूतये शस्त[12]माग्नेय्यां परिवर्जयेत्[13] ।
याम्यां प्रशान्तये शस्तं नैरृत्यां भयदं भवेत् ॥ १६ ॥
द्रव्यादीनां[14] प्रसिद्ध्यर्थं वारुण्यां राज्यसिद्धये ।
वायव्यां वर्जयेद् यत्नात् कौवेर्यां पुष्टिवर्धनम् ॥ १७ ॥
ऐशान्यां यजनं श्रेष्ठं सर्वसम्पत्करं नृणाम् ।
एवं ज्ञात्वा[15] विशेषेण ततो भूमिं परीक्षयेत् ॥ १८ ॥
लक्षणैर्देशिकश्रेष्ठो यथा तदधुनोच्यते ।
सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्सानां वृषैः[16]सह ॥ १९ ॥
सुन्दरीणां रतिर्यत्र पुरुषैः सह सत्तम ।
राज्ञां पूर्वं गृहं यस्यामग्नीनां यज्वनां[17] तथा ॥ २० ॥
काश्मीरचन्दनामोदा[18] कर्पूरागुरुगन्धिनी ।
कमलोत्पलगन्धा च जातीचम्पकगन्धिनी[घ] ॥ २१ ॥
पाटलामल्लिकागन्धा नागकेशरगन्धिनी ।
दधिक्षीराज्यगन्धा च मदिरासवगन्धिनी ॥ २२ ॥

[7] भूषणम्—A. [8] तथा—B,C. [9] मे —A. [10] सुसमाहितः—B,C. [11] कान्तारे पर्वतेऽरण्य—B,C. [12] प्रशस्तं विज्ञेयं —A,D. [13] परिवर्जितम्—A,D. [14] क्व्यादीनां—B,C. [15] कृत्वा—B. [16] वत्सानां वृषभैः—B,C. [17] यज्ञिनां—A,D. [18] मोद —B,C. [घ] D. omits this line.

सुगन्धिव्रीहिगन्धा च शुभद्रव्यस्वना च या ।
सर्वेषां वर्णिनां भूमिः सर्वसाधारणा मता ॥ २३ ॥
दुर्गन्धा दुःखना ( दुःस्वना ? ) या च नानावर्णा च दुःपुरा* ।
वृत्तार्धचन्द्रसदृशा विस्ताराद् द्विगुणायता[19] ॥ २४ ॥
विकर्णा कर्णहीना च वक्रा सूचीमुखा[ङ] तथा ।
द्विकर्णा सूर्पसदृशी[च] गोमुखी च त्रिकोणिका ॥ २५ ॥
षडस्रा शूलसदृशी दन्तिपृष्ठोपमा च या ।
सरीसृपोपमा[छ] या च दिङ्मूढा शकटाकृतिः[20] ॥ २६ ॥

.... .... .... ....

एवंप्रकारा या भूमिर्वर्ज्या यत्नेन देशिकैः ॥ २७ ॥

॥ ५ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे पञ्चमो भूतलक्षणपटलः ॥ ५ ॥

## षष्ठः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

प्रासादस्य विशेषेन प्रोक्ता भूमि[1]श्चतुर्विधा ।
सुपद्मा भद्रिका पूर्णा धूम्रावेगिण्यथापरा § ॥ १ ॥
चन्दनागुरुकर्पूरगन्धा शुभस्वनार्जुनैः[2] ।
तिलकैर्नारिकेलैश्च बर्हिः[3]काशैश्च शोभिता ॥ २ ॥

* शब्दकल्पद्रुम citing this verse from हयशीर्ष under मन्दिर reads दुर्भगा ।
[19] यदा --B,C. [ङ] शुचीमुखा –D. [च] शूर्प—D. [छ] सरीसृपसमा –D. [20] दिङ्मुखा शकटोपमा—B,C. [1] भूमिः प्रोक्ता –B,C. § वैदिकसर्वस्व quoting from हयशीर्ष reads here—धूम्रा चेति सुरोत्तम । [2] पुन्नागैर्दिवि पार्श्वैश्च चन्दनैः सरलार्जुनैः—B,C.; चन्दनागुरु-पुन्नागशिंशपावकुलार्जुनैः—D. [3] बर्हि—B,C.

पद्मेन्दीवरसंयुक्ता सा सुपद्मेति विश्रुता ।
नदीसमुद्रायतनतीर्थपर्यन्त[4]शोभिता ॥ ३ ॥
पुष्पवृक्षसमाकीर्णा क्षीरि[5]वृक्षोपशोभिता ।
वनो[6]द्यानलतागुल्मफुल्लस्तम्बसमावृता ॥ ४ ॥
यज्ञिय[7]वृक्षसुक्षेत्रयुक्ता भद्रेति कीर्तिता ।
बकुलाशोकबहुला तथा पुन्नाम्रलोहितैः[8] ॥ ५ ॥
माधवीवेष्टिता या च मुद्गनिष्पावकोद्रवैः ।
शूकधान्यैश्च पुन्नागैर्गिरिपार्श्वगता च या ॥ ६ ॥
तोयं च स्वल्पकं[9] यस्यां पूर्णा सा परिकीर्तिता ।
बिल्वार्कस्नुहिपीलूनां वनैर्या परितो वृता ॥ ७ ॥
सशर्करा च कठिना युक्ता कण्टकिभिर्द्रुमैः ।
गृध्रगोमायुकाकानां श्येनानां याऽकुला कुलैः ॥ ८ ॥
धूम्रेति कीर्तिता सा तु तां यत्नात् परिवर्जयेत् ।
ततो[10] भूमिं परीक्षेत पूर्वोदक्प्लवनां[11] शुभाम् ॥ ९ ॥
असङ्कटां तथा च्छन्न्ना[12]मल्पतोयां परि[13]प्लुताम् ।
संपूर्यमाणे खाते तु तथाधिकमृदं शुभाम् ॥ १० ॥
कुसुम्भसदृशं वर्णं यस्यां न म्लानिमृच्छति ।
न निर्वाति तथा दीपं तोयं शीघ्रं न जीर्यति ॥ ११ ॥
श्वेतारुणा पीत[14]कृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते ।
आज्यासृग्गन्धमद्यानां तुल्यगन्धा च या भवेत् ॥ १२ ॥
मधुरा च कषाया च अम्ला च कटुका च या ।
कुशैः शरैस्तथा काशैर्दूर्वाभिर्या च[15] संवृता* ॥ १३ ॥

[4] पर्वत—B,C. [5] क्षीर—B,C. [6] वन—A.; वर—B,C. [7] यज्ञीय—B,C. [8] रोहितैः—B,C. [9] स्वल्पं च तोयकं—B,C. [10] ज्ञात्वा—B,C. [11] पूर्वोत्तरप्लवां—B,C. [12] च्छन्नां—B,C. [13] तोयपरिप्लुताम्—B,C. [14] अरुणपीत—B,C. [15] कुशैः काशैः शरैस्तद्वद्—B,C.; ...यातिसंवृता—A.; कुशैः शरैस्तथा काशैर्दूर्वाभिर्या च—D,E. * Cf. "कुशैः शरैस्तथा काशैर्दूर्वाभिर्या समन्विता। सा विप्रादिक्रमेणेह शस्यते वसुधानघ ॥" (सौरकाण्ड, २य पटल cited in Var. ed.)

तस्यां पुष्येऽथ नक्षत्रे कुर्याद् भूमिपरिग्रहम् ।
प्राकारसीमापर्यन्तं ततो भूतबलिं हरेत् ॥ १४ ॥
माषं[16] हरिद्राचूर्णं च सलाजा[17] दधिशक्तवः ।
एभि[18]र्भूतबलिं दत्त्वा सूत्र[19]मष्टाक्षरेण तु ॥ १५ ॥
पातयित्वा ततः शङ्कून् अष्टदिक्षु निवेशयेत् ।
राक्षसाश्चापि भूताश्च येऽस्मिंस्तिष्ठन्ति भूतले ॥ १६ ॥
ते सर्वे व्यपगच्छन्तु स्थानं कुर्यामहे हरेः ।
इत्यनुज्ञाप्य भूतादींस्तां भूमिं[20] परिशोधयेत् ॥ १७ ॥
आदित्यादिग्रहाणां च लोकपालैः समं कृती* ।
आज्यनिष्ठ[21]-विधानेन ततस्तु होममाचरेत् ॥ १८ ॥
चरुहोमं ततः कुर्यान्न मूलमन्त्रेण देशिकः ।
दद्यात् पूर्णाहुतिं[क] पश्चाद् वौषडन्तेन मन्त्रवित्[22] ॥ १९ ॥
वृषभौ कपिलौ गृह्य सवर्णौ वा[23] विचक्षणः ।
योजनार्थं हलस्यैव गृह्णीयादसनोद्भवम् ॥ २० ॥
प्राङ्मुखं योज्य मन्त्रज्ञो वस्त्रालङ्कारभूषितः ।
आसनीं यष्टिमादाय द्वादशाक्षरविद्यया ॥ २१ ॥
संमर्दनैः[24] समीकृत्य शुभ[ख]बीजानि योजयेत् ।
संप्राप्ते फलकाले तु[25] गोभिस्तत्[26] खादयेत् बुधः ॥ २२ ॥
पुनस्तां कर्षयित्वा तु समीकृत्य गृहं गुरुः ।
.... .... .... .... ॥ २३ ॥

॥ ६ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे षष्ठो भूतशुद्धिपटलः ॥ ६ ॥

[16] मांसं—A. [17] सलाज—B,C. [18] एतैः—B,C. [19] मन्त्र—B,C. [20] भूतादीन् भूमिं च—A. * *mss. read* लोकापालसमन्वितान् । We accept the reading from the हयशीर्ष in the शब्दकल्पद्रुम under मन्दिर । [21] आज्यं चरु—B,C. [क] पूर्णाहुतीः—E. [22] देशिकः—A,D. [23] समवर्णौ—B,C. [24] समर्धन—A.; समत्वेन—B,C., समर्दन—D., समादन—E. [ख] सत—E. [25] शोभने काले—A. [26] तं—B,C.

## सप्तमः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

मानोन्मानविभागार्थं मङ्गलं हस्तलक्षणम् ।[1]
सर्वकर्मप्रधानत्वात्[2] प्रोच्यमानं मया शृणु ॥ १ ॥
परमाण्वष्टकेनैव रथरेणुः प्रकीर्तितः ।
रथरेण्वष्टकेनैव त्रसरेणुः प्रकीर्त्यते[3] ॥ २ ॥
तैरष्टभिस्तु बालाग्रं लिक्षा तैरष्टभिः स्मृता ।
ताभिर्यूकाष्टभिः ख्यातास्ताश्चाष्टौ यवमध्यकम् ॥ ३ ॥
यवाष्टकैरङ्गुलं[4] स्याच्च् चतुर्विंशाङ्गुलः करः ।
चतुर्विंशाङ्गुलश्चान्यः स्वाङ्गुष्ठेनापि[5] सम्मितः ॥ ४ ॥
चतुरङ्गुलसंयुक्तः स्व[6]हस्तः पद्महस्तकः ।
एतै[7]र्हस्तैस्तु कुर्वीत प्रासादं याग[8]मण्डपम् ॥ ५ ॥
प्रतिमां पिण्डिकां वापि कुण्डं[9] मण्डलमेव च ।
तोरणं च ध्वजं चैव गुणाढ्यं पात्रमेव च ॥ ६ ॥
मानहीनं न कर्तव्यं फलप्राप्त्यर्थिभिः सदा ।
प्रशस्तं दारुमादाय सारवत् खदिरादिकम् ॥ ७ ॥
चतुरस्रं तु तद् दारु कारयित्वा तु शिल्पिना ।
वृत्तं[10] भूमिसमं कुर्यान् निर्व्रणं सुषमं तथा[11] ॥ ८ ॥
द्वादशाङ्गुलमायामं पर्व चाङ्गुलमुच्यते ।
मूले षडङ्गुलं चास्य परिणाहः स्वमानतः[12] ॥ ९ ॥
ह्रस्वाद्ध्रस्वतरं कार्यमग्रे स्याद् यवमात्रकम् ।
भूमिच्छेदसमं कुर्यान् मूलमग्रं सुसंमितम् ॥ १० ॥

1 This line is omitted in B,C. 2 प्रधानं च—B,C. 3 प्रकीर्तितः—B,C. लिख्या –D. 4 अङ्गुलः—B,C,D. 5 स्वाङ्गुष्ठेन तु –A,D. 6 सहस्तः –B,C. 7 एभिः—B,C. 8 यज्ञ –B,C. 9 कुण्ड—B,C. 10 वृत्त –B,C. 11 बुधः –B,C. 12 स्वपानतः –A. ; स्वनामतः—D.

एतद् यथाक्रमेणैव कथितं शङ्कुलक्षणम् ।
एवं निष्पाद्य वै शङ्कुं कुर्याद् दिक्साधनं गुरुः ॥ ११ ॥

॥ ७ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे सप्तमः शङ्कुलक्षणपटलः ॥ ७ ॥

## अष्टमः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

बाह्यवास्तुसमं कृत्वा[1] चतुरस्रं समन्ततः ।
भूमिं तोयसमां कृत्वा दर्पणोदरसन्निभाम्[2] ॥ १ ॥
द्वादशाङ्गुलमानेन चाष्टौ[3] वृत्तांस्तु भ्रामयेत् ।
मध्ये सु[4]निश्चलं शङ्कुं स्थाप्य छायां निरीक्षयेत् ॥ २ ॥
प्रवेशे निष्क्रमे तस्यां शङ्कुच्छायां निरूपयेत् ।
शङ्कुच्छायाग्रचिह्नाभ्यां[5] प्राक्प्रतीच्यौ प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥
प्राक्प्रतीचीगते सूर्ये उदग्याम्ये प्रसाधयेत्[6] ।
विषुवे विमले व्योम्नि शङ्कुना साधयेद् दिशम् ॥ ४ ॥
शरद्वसन्तयोरेवमादित्यात् साधयेद् दिशम् ।
प्राचीं तु[क] पुष्यवेधेन चित्रास्वात्यन्तरेण वा ॥ ५ ॥
उदीचीं ध्रुववेधेन मध्ययोगेन चोन्नयेत् ।
चतुरस्रां शिलां गृह्य इष्टकां वा सुशोभनाम् ॥ ६ ॥
चतुर्दिक्षु निवेश्याथ सूत्रचिह्नं तु कारयेत् ।
एवं कृत्वा सूत्रचिह्नं[7] ब्राह्मणांस्तत्र भोजयेत् ॥ ७ ॥

[1] कुर्यात् —B,C. ; ...समीकृत्वा —D. [2] सम्मिताम् —B,C. [3] अष्टौ—B,C. [4] च—B,C. [5] -दृह्नाभ्यां—B,C. [6] निरीक्षयेत् —B,C. [क] वा—D. [7] ततो भूमौ—B,C.

वैष्णवान् पायसेनाग्रयान् द्वादशैव समाहितः[8] ।
मासाधिपानां तुष्ट्यर्थं सूत्रणं स्यादतः परम् ॥ ८ ॥
महामर्मोपमर्मादिज्ञानार्थं यत्नवान् भवेत् ।
दर्शनैः कीर्तनैः शब्दैर्यजमानस्य चेष्टितैः ॥ ९ ॥
यथावल्लक्षयेच्छल्यं वास्तुदेहे विचक्षणः ।
लङ्घनादथ सूत्रस्य दर्शनान्नामभाषणात् ॥ १० ॥
श्रवणादथ शब्दस्य जानीयाच्छल्यमादरात् ।
दर्शनं लङ्घनं यस्य गदितं[9] नामकीर्तितम् ॥ ११ ॥
तस्य सत्त्वस्य[ख] तच्छल्यं जानीयाल्लङ्घनादिभिः ।
आदिशेद् वास्तुतः शल्यं गृहिणोऽङ्गविकारतः ॥ १२ ॥
शकुनो दृश्यते वापि यस्य वा श्रूयते ध्वनिः ।
कीर्त्यते यस्य वा नाम शल्यं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १३ ॥
वास्त्वङ्गं सूत्रयेत् प्राज्ञः श्वेताम्बरधरः शुचिः ।
श्वेत[10]गन्धानुलिप्ताङ्गः सर्वालङ्कारभूषितः १४ ॥

.... .... .... ....

चतुःषष्टिं[11] तु प्रासादे एकाशीतिं[12] गृहे सदा ॥ १५ ॥
चतुरस्रीकृते क्षेत्रे ह्यष्टधो[13]भयभाजिते ।
कोणरेखां[14] ततो दत्त्वा सुर[15]भागांस्तु कल्पयेत् ॥ १६ ॥
शिवः कोणार्धतो ज्ञेयः पर्जन्यः पदसंस्थितः ।
द्विपदस्थो जयो ज्ञेयः सुरेशश्चैकपादकः ॥ १७ ॥
भास्करस्तु पदे ज्ञेयो द्विपदः सत्य इष्यते ।
भृशः पदस्थो विज्ञेयो[16] व्योम चैव पदार्धगः ॥ १८ ॥
हुताशनः पदार्धश्च[17] पूषा च पदसंस्थितः ।
वितथो द्विपदस्थश्च[18] पदैकस्थो गृहक्षतः ॥ १९ ॥

[8] समन्विताः—B,C. [9] रुदितं—B,C. [ख] सत्त्वस्य तस्य—D. [10] शुभ—B,C. [11] ...षष्टिः—B,C. [12] ...शीति –B,C. [13] ह्यस्तथौ –B,C. [14] ...रेफां—B,C. [15] रुद्र—B,C. [16] ज्ञातव्यो—B,C. [17] पदाधस्तु—B,C. [18] पदो ज्ञेयः –B,C.

वैवस्वतः पदैकस्थो गन्धर्वो द्विपदस्थितः ।
भृङ्गश्चैकपदे[19] ज्ञेयो मृगश्चार्धपदे स्थितः ॥ २० ॥
पितरश्चार्धतो ज्ञेयाः पदे दौवारिकस्तथा ।
सुग्रीवो द्विपदे[20] ज्ञेयो ह्येकस्थः पुष्पदन्तकः ॥ २१ ॥
यादसांपतिरेकस्थो ह्यसुरस्तु द्विसंस्थितः ।
शोष[21]श्चैकपदे ज्ञेयो ह्यर्धगः पाप इष्यते ॥ २२ ॥
रोगश्चार्धपदे ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः ।
यक्षश्च[22] द्विपदे ज्ञेयो भल्लाटः पदसंस्थितः ॥ २३ ॥
यक्षेश्वरः पदे ज्ञेयो नागराड् द्विपदे स्थितः ।
पदस्था श्रीमहादेवी अदितिश्चार्धसंस्थिता ॥ २४ ॥
आपो ज्ञेयास्तु पदगा ह्यापवत्सः[23] पदस्थितः[24] ।
चतुष्पदस्थो विज्ञेस्त्वर्यमा पूर्वम[25]ध्यगः ॥ २५ ॥
सविता तु पदे ज्ञेयः सावित्री च[26] पदे स्थिता ।
ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्टयपद[27]स्थितः ॥ २६ ॥
इन्द्रश्चेन्द्रजयश्चैव एकैके संव्यवस्थितौ ।
मित्रश्चतुष्पदस्थश्च[28] पश्चिमे तु व्यवस्थितः ॥ २७ ॥
रुद्रः पदैकसंस्थो वै यक्ष्मा[29] चैक[30]पदे स्थितः ।
धराधरश्च विज्ञेयो ह्युत्तरे च चतुष्पदः[31] ॥ २८ ॥
चतुर्मुखश्चतुष्कस्थो मध्ये ज्ञेयः प्रजापतिः ।
देवतानुचरा बाह्ये सर्वे स्कन्दादयः स्थिताः ॥ २९ ॥

॥ ८ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे अष्टमो देवताविभागपटलः ॥ ८ ॥

[19] पदो—B,C. [20] पदो—B,C. [21] शोक—B,C. [22] मुख्यश्च—A,D. [23] ह्यापवन्ती—B,C.; ह्यापवती—D. [24] ...संस्थितः—A. [25] पूर्य—B,C. [26] तु—B,C. [27] चतुष्पादव्यवस्थितः—B,C. [28] तु—B,C. [29] ब्रह्मा -B,C. [30] चैव—B,C. [31] B drops "च चतुष्पदः"

## नवमः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

एवं प्रगृह्य[1] कोष्ठानि रजसापूर्य देशिकः ।
एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात् तु कामिकम् ॥ १ ॥
ईशानाय प्रदातव्यं पायसं मधुना सह ।
पर्जन्याय जलं देयं गन्धपुष्पादि[2]वासितम् ॥ २ ॥
जयन्ताय प्रदातव्या पताका[3] पीतवर्णिका ।
सुरेश्वराय रत्नानि भास्कराय घृतं तथा ॥ ३ ॥
धूम्रकं[4] पीतवर्णं वा सत्ये दद्याद् वितानकम् ।
दद्याद् भृशे[5] पक्षिमांसं व्योमाय (?) श्रुव[6]मग्नये ॥ ४ ॥
पुष्णे धानाः सलाजास्तु सुवर्णं वितथे तथा ।
गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिशितौदनम् ॥ ५ ॥
गन्धं गन्धर्वदेवाय भृङ्गे दद्यात् तु शाकुनम् ।
मृगे[7] तिल[8]यवांश्चैव पितृभ्यः कृसरं तथा ॥ ६ ॥
दौवारिके दन्तकाष्ठं सुग्रीवे यावकं तथा ।
पुष्पदन्ते कुशा देया वरुणे पद्ममुत्पलम् ॥ ७ ॥
असुराये[9]क्षवं देयं रसं शोषे[10] घृतौदनम् ।
यवाश्च[क] देयाः पापाय रोगाय घृतमण्डकम् ॥ ८ ॥
नागाय नागपुष्पाणि भक्ष्यान् मुख्याय दापयेत् ।
चित्रौदनं च भल्लाटे सोमाय मधुपायसम् ॥ ९ ॥
नागाय चापि शालूकं श्रियै सरसपायसम् ।
अदित्यै पूरिका देया क्षीरमद्भ्यो ददेद् बलिम् ॥ १० ॥

[1] प्रमृज्य—B,C. [2] पुष्पगन्ध—B,C. [3] पताकी—B,C. [4] धूम्राभं—B,C. [5] वृषे—B,C. [6] श्रव—B,C. [7] मुद्ग—A. [8] तिस—B,C. [9] गन्धर्वाय—B,C. [10] शोके—B,C. [क] यवास्तु—D.

दधि क्षीरं चापवत्से[11] अर्यम्णो लड्डुकं बलिम् ।
कुशोदकं सवित्रे च सावित्र्यै गुडपूपकम्[ख] ॥ ११ ॥
विवस्वते रक्तपुष्पं रक्तचन्दनमेव च ।
हरिद्रान्नं तथेन्द्राय साज्यमिन्द्रजयाय च ॥ १२ ॥
घृतपूरं[12] तु मित्राय रुद्राय गुडपायसम् ।
आमपक्वानि मांसानि प्रदद्याद् राजयक्ष्मणे ॥ १३ ॥
पृथ्वीधरायाममांसं सकुल्माषं बलिं हरेत् ।
साक्षतं सतिलं चैव पञ्चगव्यं तथा चरुम् ॥ १४ ॥
कुशान् गन्धं तथा पुष्पं ब्रह्मस्थाने निवेद[13]येत् ।
आममांसं पूर्वभागे सर्वं स्कन्दे तु सोदनम्[ग] ॥ १५ ॥
सितपद्मं घृतं मांसं विदार्यै चाग्निकोणके ।
कृसरापूपकं मांसमर्यम्णा[14]यैव दक्षिणे ॥ १६ ॥
पिष्टं[15] चैव तथा रक्तं पूतन्यै निरृते तथा ।
सासृङ्मांसं प्रदातव्यं जम्भकायैव[16] पश्चिमे ॥ १७ ॥
अस्थिखण्डैश्च सहितं रक्तपिण्डेन मिश्रितम् ।
प्रदेयं पापराक्षस्यै वायव्यां मांसमेव च ॥ १८ ॥
उत्तरे पिलिपिञ्छायै (?) सान्त्रं रक्तं बलिं हरेत् ।
चरक्यै[17] छागमांसानि ऐशान्यां दिशि दापयेत् ॥ १९ ॥
ततो भूतगणानां तु राक्षसानां सुरोत्तम ।
पिशाचानां गणानां तु बलिर्देयस्तु कामिकः ॥ २० ॥
एतान् वा पूजयेत् सर्वान् कुशपुष्पाक्षतैर्बुधः ।
एवं संपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् ॥ २१ ॥
अपूजिता विहिंसन्ति कारकं स्थापकं तथा ।
तस्मादेतांस्तु संपूज्य गन्धैः पुष्पैर्मनोहरैः ॥ २२ ॥

[11] चापवन्त्यै—A. ; चापवन्यै—D. [ख] गुडपुष्पकम्—D. [12] पूर्णं—B,C. [13] निवेशयेत्—B,C,D. [ग] सोदकम्—D. [14] मार्यम्णा—A. [15] पिण्डं—A. [16] जम्भकाय तु—B,C. [17] वाराह्यै—A,D.

प्रासादं कारयेद् विद्वान् गृहं वा सुरसत्तम ।

.... .... .... ... ॥ २३ ॥

॥ ६ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके

आदिकाण्डे नवमो बलिदानपटलः ॥ ६ ॥

## दशमः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

ब्रह्मस्थाने ततः कुर्याद् वासुदेवस्य पूजनम् ।

श्रियः संपूजनं कुर्याद् हृषीकेशगणस्य च ॥ १ ॥

पूजन च ततः कुर्याद् वासुदेवगणस्य च ।

गन्धार्घ्यपुष्पनैवेद्य[1]धूपदीपै[2]र्मनोहरैः[क] ॥ २ ॥

ततः संपूजयेत् तस्मिन् सर्वलोकधरां महीम् ।

सुरूपां प्रमदारूपां दिव्या[3]भरणभूषिताम् ॥ ३ ॥

ध्यात्वा समर्चयेद् देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ।

ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन[4] चिन्तयेत् ॥ ४ ॥

ततः स्वनाममन्त्रेण सर्वामरमयं परम् ।

ध्यात्वा समर्चयेद् भक्त्या[5] तत् तद् वास्तुमयं नरम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमन्त्रतैः ।

तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं वर्धन्या सह पूजितम् ॥ ६ ॥

हैमं वा राजतं वापि मृन्मयं वा दृढं नवम्[6] ।

सर्वबीजौषधीयुक्तं सुवर्णराजता[7]न्वितम् ॥ ७ ॥

[1] नैवेद्यैः—B,C. [2] धूपैर्दीपैः A; धूपदीप—C. [क] सुरोत्तम—D. [3] सर्वा —B,C.
[4] °त्वेना च—B,C. [5] तत्र—B,C,D. [6] नवं दृढम्—B,C. [7] रजान्वितम्—B,C.

रत्नगर्भं सुसम्पूर्णं[8] वस्त्रपूतेन वारिणा।
प्रशस्तपल्लवोपेतं श्वेतचन्दनचर्चितम् ॥ ८ ॥
पुष्पैः सुमालितं कृत्वा शस्तधूपै*र्विधूपितम्।
आहतेन तु शुक्लेन वस्त्रयुग्मेन वेष्टितम् ॥ ९ ॥
ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य पूजयेत्।
तस्मिंश्चतुर्मुखं देवं प्रजेशं मन्त्रविग्रहम् ॥ १० ॥
गन्धैः[9] पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैः[10] सुमनोहरैः।
ततो मण्डलबाह्ये तु प्राच्यां वै प्राङ्मुखः स्थितः ॥ ११ ॥
आचार्यो गृह्य संभारान् ग्रहादीं[11]स्तर्पयेत् सुरान्।
घृतैस्तिलैर्यवैर्मन्त्री ब्रह्मादींस्तर्पयेत् ततः ॥ १२ ॥
प्रजेशं तर्पयेद् विद्वान् आहुतीनां शतेन च[12]।
इतरान् दशभिर्देवान् आहुतीभिः प्रतर्पयेत् ॥ १३ ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चाद् वौषडन्तेन मन्त्रवित्।
ततः प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥ १४ ॥
प्रगृह्य कर्करीं सम्यङ् मण्डलं तु प्रदक्षिणम्।
सूत्रमार्गेण देवेश तोयाधारांस्तु भ्रामयेत् ॥ १५ ॥
पूर्ववत् तेन मार्गेण सप्तबीजानि भ्रामयेत्[13]।
सुशोभनं शुभस्थानं तथा खातस्य कारयेत्[14] ॥ १६ ॥
ततो गर्तं खनेन्मध्ये[15] हस्तमात्रं प्रमाणतः।
चतुरङ्गुलमात्रं तद् अधः[16]खन्यात् सुसम्मितम् ॥ १७ ॥
गोमयेनोप[17]लिप्याथ चन्दनेन विभूषयेत्।
मध्ये दत्त्वा तु पुष्पाणि शुक्ला§न्यक्षतमेव च ॥ १८ ॥

[8] सुसम्पन्नम् —B,C. * गन्धपुष्पै—D. [9] गन्धं —A,D. [10] नैवेद्यैश्च —B,C. [11] ब्रह्मा तु—B,C.; ब्रह्मादीन् वैदिकसर्वस्व. [12] च —B,C. [13] संलिखेद् —B,C. [14] This line is omitted in A. [15] भूमौ—B,C.; स्मार्त भट्टाचार्य; देवीपुराण cited in वास्तुयागतत्त्व reads मध्य। [16] तु ह्यधः—B,C. [17] गोमयेन विलिप्याथ -B,C. § शुद्धा—D.

आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्भुजम् ।
तूर्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषवरेण च ॥ १९ ॥
अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
प्रगृह्य कर्करीं तावत् तद्गर्तं[18] पूरयेज् जलैः ॥ २० ॥
सर्वरत्नसमाकीर्णैर्विमलैः सुसुगन्धिभिः ।
तस्मिन् शुक्लानि पुष्पाणि प्रक्षिपेद् ओमिति स्मरन् ॥ २१ ॥
तदावर्तं परीक्षेत वेदाद्येनाक्षतं क्षिपेत् ।
शुभं स्याद् दक्षिणावर्तेऽशुभं वामे भवेत् ततः ॥ २२ ॥
बीजैः शालियवादीनां तं गर्तं पूरयेद् बुधः[19] ।
क्षेत्रजाभिः पवित्राभिर्मृद्भिर्गर्तं प्रपूरयेत् ॥ २३ ॥
एवं निष्पाद्य विधिना चार्घ्यदानं सुरोत्तम ।
सुवर्णं गां वस्त्रयुग्ममाचार्याय निवेदयेत् ॥ २४ ॥
कालज्ञस्थपती पूज्यौ वैष्णवान् शक्तितोऽर्चयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च[20] गेयनृत्यादि[21] कारयेत् ॥ २५ ॥
ततस्तं खातयेद्[22] यत्नाज् जलान्तं यावदेव तु ।
पुरुषाधःस्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत् ॥ २६ ॥
प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद् यावज्जलान्तिकम् ।
तस्मात् प्रासादिकी भूमिः शोध्या यावज्जलान्तिकम् ॥ २७ ॥
शिलान्तं कर्करान्तं वा यावद् वा भूः[23] कुमारिका ।
आकोट्य तां समीकृत्य ततो यागं[24] समारभेत्[25] ॥ २८ ॥

॥ १० ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्त्रिके
आदिकाण्डे दशमोऽर्घ्यदानपटलः ॥ १० ॥

[18] सूत्रं—A. [19] ततः—B,C. [20] तु—B,C. [21] नृत्यगीतादि—B,C. [22] संक्षालयेद्—B,C. [23] भूर्वा—B,C. [24] यज्ञं—B,C. [25] समाचरेत्—B,C.

## एकादशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठां पादसंज्ञिताम्[1] ।
अग्रतो मण्डपः कार्यश्चतुरस्रः सवेदिकः ॥ १ ॥
दशद्वादशहस्तो[2] वा चतुर्भागायतः शुभः ।
पताकाभिर्ध्वजैश्चित्रैः कदलीभिर्विभूषयेत् ॥ २ ॥
कुण्डानि कुर्याच् चत्वारि तोरणानि यथाक्रमम् ।
कुम्भन्यासेष्टकान्यासौ[3] द्वारस्तम्भौ व्रतं तथा[4] ॥ ३ ॥
सर्वमेतत् तु कुर्वीत दिवसे तु सुशोभने ।
सर्वेष्वेव तु कर्तव्यं देवब्राह्मणपूजनम् ॥ ४ ॥
कालज्ञपूजनं चैव स्थपतीनां च पूजनम् ।
वास्तुकर्म न चारभ्यं वर्षाकाले विजानता ॥ ५ ॥
कृष्णपक्षे त्रिभागान्ते शुक्लस्यादौ द्वितीयके ।
चतुर्थीं नवमीं वर्ज्य तिथिं चापि चतुर्दशीम् ॥ ६ ॥
भौमस्य तु दिनं वर्ज्यं करणं विष्टिसंज्ञितम् ।
क्षित्यन्तरीक्षदिव्योत्थैरुत्पातैर्भयपीडितम् ॥ ७ ॥
उपसृष्टं ग्रहैर्भं च व्यतीपातहतं तथा ।
चन्द्रतारानुकूले च[5] कार्य्यं कर्म विजानता ॥ ८ ॥
ध्रुवाणि चात्र शस्तानि नैर्ऋतं शक्रदैवतम् ।
पुष्यं पौष्णं च सावित्रं वायव्यं वैष्णवं तथा ॥ ९ ॥
स्थिरांशे च स्थिरे लग्ने कर्तुश्चोपचयात्मके ।
केन्द्रे सौम्यो ग्रहो यस्य त्रिकोणे च[6] सुरसत्तम ॥ १० ॥
पापाश्चोपचयस्थाने[(a)] तदा कार्यं समाचरेत् ।
यत्नेन वर्जयेत् पापं केन्द्रस्थं सर्वकर्मसु ॥ ११ ॥

[1] —संश्रिताम्—A. [2] —हस्ता—A. [3] —न्यासे—B,C.; ...न्यासेष्टका—dropped in D. [4] तोरणाश्रयमेव हि—B,C. [5] तु—B,C. [6] तु—B,C,D. (a) पापाश्चापचयस्थाने ?

सौम्ययुक्ते तु यत् केन्द्रं तादृक् पत्रं तु शून्यकम्[7]।
पूरयेत्[8] खातकं यत्नात् पादं पादं यथाक्रमम् ॥ १२ ॥
अष्टाङ्गुलं मृत्तिकया हस्तकं[9] चेष्टकादिभिः।
सिक्त्वा सिक्त्वा तु तोयेन कलसैः काञ्चनादिभिः॥ १३ ॥
आकोटनं ततः कुर्याद् मुद्गरैर्ब्रह्मवृक्षजैः।
पादोनं पूरयेत् खातं सुषमं* चैव कारयेत् ॥ १४ ॥

... .... .... ....

देशिकः पञ्चगव्येन तां भूमिं प्रोक्षयेद् बुधः १५ ॥
सुवर्णव्रीहिगर्भेण चूतपल्लवशोभिना।
तीर्थतोयप्रपूर्णेण § स्वर्णताम्रमयेन वा ॥ १६ ॥
सेचयेदभिजप्तेन वारिणा कलसेन तु।
ततः शुद्धा भवेद् भूमिर्दोषयुक्तापि या भवेत् ॥ १७ ॥
एवं भूमिं विशोध्याथ ततो वास्तुं यजेद् बुधः।
ब्रह्मस्थानं स्थिरीकृत्य इष्टकाग्रहणं ततः ॥ १८ ॥
इष्टकानां प्रमाणं च लक्षणं साम्प्रतम् शृणु।
सुतला लक्षणोपेता द्वादशाङ्गुलसम्मिता ॥ १९ ॥
सुविस्तारविभागेन नैपुण्येन च सम्मिता।
सुपक्वाः सुप्रमाणास्ता एकवर्णा मनोहराः ॥ २० ॥
विमला इष्टकाः कार्याश्चतुरस्राः सुसम्मिताः।
छिन्नकर्णाश्चाप्रशस्ताः[10] पाणिपादविवर्जिताः ॥ २१ ॥
सशर्कराः कृष्णवर्णा अस्थ्यङ्गारचिताश्च याः।
विवर्णा मन्दगन्धाश्च याः पीनाः पिण्डिकाश्च[11] याः ॥ २२ ॥

[7] सौम्ययुक्तं तु पक्षेन्द्रं तज्ज्ञेयं न तु स्वल्पकम्—B,C. [8] पूरके—A. [9] हास्तिकं—A,D.
* सुसमं—D. § सुपूर्णेन—D. [10] छिन्नकर्णा ह्यप्रशस्ताः—B,C. [11] पिण्डका—B,C.; the citation in वैदिकसर्वस्व reads—विवर्णा मन्दपक्वाश्च नेष्टा सा खण्डिता तु या; विवर्णा मन्दगन्धा च या पीना पिण्डिका तु या—D.

हीनाश्च विषमा भग्ना जर्जराश्च विवर्जिताः[क]।
कर्तव्यस्त्विष्टकान्यासः [ प्रासादे चेष्टकामये ॥ २३ ॥
शैले शिलानां विन्यासः ] कार्करे[12] कर्करां[13] न्यसेत्।
नवैव[14] परिगृह्णीयात् ताम्रकुम्भान् सुशोभनान् ॥ २४ ॥
आहृत्य सर्वसम्भारान् इष्टकामधिवासयेत्।
ऐशान्यां मण्डपं[15] कृत्वा तद्वत् प्राच्यां[16] तु मण्डपम् ॥ २५ ॥
कुम्भाना*मिष्टकानां च ततः स्नानं समाचरेत्।
अथ पञ्चकषायेण सर्वौषधिजलेन च ॥ २६ ॥
गन्धतोयेन च तथा कुम्भैस्तोयप्रपूरितैः[17]।
हिरण्यव्रीहिसंयुक्तैर्गन्धचन्दनचर्चितैः ॥ २७ ॥
"आपो हि ष्ठे" ति तिसृभिः "शन्नो देवी" ति चाप्यथ।
"तरत्समन्दी" ति तथा "पावमानी" भिरेव च[18] ॥ २८ ॥
"उदुत्तमं वरुणे" ति "इमं मे" ति तथैव च।
"वरणस्ये" (?) § ति मन्त्रेण "हंसः शुचिसदि"[(b)] त्यपि ॥ २९ ॥
श्रीसूक्तेन तथा कुम्भैः स्नापयेदिष्टकान् तथा।
"श्रायन्ती"यं पठन् सूक्तं कुम्भांस्तान् स्नापयेद्[19] बुधः ॥ ३० ॥
ततोऽनुलेपनं कार्यं चन्दनेन सुगन्धिना।
आच्छादनं ततः कुर्याद् वासोभिः कुसुमैस्ततः[20] ॥ ३१ ॥
शय्यायां तु प्रकृष्टायां मण्डपे स्थाप्य पूजयेत्।
नानाभक्ष्यौदनैश्चैव गन्धैः पुष्पैर्मनोहरैः ॥ ३२ ॥
धूपं दीपं च नैवेद्यं तेषां यत्नान्निवेदयेत्।
एवं कृत्वा ततः सम्यग् इष्टकाहोममाचरेत् ॥ ३३ ॥

[क] हीना च ..जर्जरा च—D. [ ] This portion is omitted in D. [12] कर्करे—B,C. [13] कर्करा—A. [14] नवैवं -B,C. [15] मण्डलं —B,C. [16] स्नपनार्थाय—B,C. * कुष्टानां—citation in the वैदिकसर्वस्व। [17] सुपूरितैः—A. [18] This line is omitted in A. § वरुणस्येति ? —Atharvaveda, X. 5. 10. (b) 'शुचिषद्' seems to be the proper reading. [19] स्थापयेद्—B,C. [20] तथा—B,C.

तस्मिंस्तु मण्डपे लिख्य वैष्णवं* मण्डलं शुभम् ।
विष्णुं[21] समर्चयेत् तत्र कुण्डेऽग्निं जुहुयात् ततः ॥ ३४ ॥
वैष्णवाग्निं जनित्वादौ[22] यथाविधि समाहितः ।
कुर्याच् च समिधाधानं द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ३५ ॥
आघाराख वाज्यभागौ तु प्रणवेनैव कारयेत् ।
अष्टाक्षरैस्ततो व्यस्तैः कुर्यादष्टाहुतीः क्रमात् ॥ ३६ ॥
आज्यं व्याहृतिभि[23]र्हुत्वा लोकेशानां क्रमेण तु ।
अग्नये चैव सोमाय ग्रहेभ्य इति चैव हि ॥ ३७ ॥
"पुरुषोत्तमायेति" हुत्वा व्याहृती[24]र्जुहुयात् ततः ।
प्रायश्चित्तं ततो हुत्वा दद्यात् पूर्णाहुतिं ततः ॥ ३८ ॥
द्वादशाक्षरमन्त्रेण वेदाद्यैरथवानघ ।
कुण्डेषु मूर्तिपाः सम्यग् जुहुयुः सघृतांस्तिलान् ॥ ३९ ॥
॥ ११ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
एकादशः शिलाधिवासनपटलः ॥ ११ ॥

## द्वादशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

कुम्भन्यासं ततः कुर्यादिष्टकान्यासमेव च ।
देशिकः प्राङ्मुखो भूत्वा सर्वालङ्कारभूषितः ॥ १ ॥
विलिप्य गोमयैर्भूमिं विन्यसेत् कलसान् नव ।
अष्टदिक्षु यथान्यायं मध्ये चैकं तथा न्यसेत् ॥ २ ॥

*भद्राख्यं—वैदिकसर्वस्व । [21] विष्णुमभ्यर्चयेत् –B,C. [22] जनेदादौ—B,C. ख अघारा –D.
[23] स्वाकृतिभि—A. [24] व्याहृतिभिः—B,C.

पञ्चरत्नसमायुक्तान् मङ्गलौषधिसंयुतान्[1] ।
पारदेन समायुक्तान् कृत्वा वस्त्रेण भूषितान्[2] ॥ ३ ॥
पद्म[3] चैव महापद्मं मकरं कच्छपं तथा ।
मुकुन्दं च तथानन्दं नीलं शङ्खं च पद्मिनीम् ॥ ४ ॥
एतास्तु देवताः कुम्भे न्यसनीया यथाक्रमम् ।
एवं विन्यस्य कलसान् पुनर्नैतान् प्र[4]चालयेत् ॥ ५ ॥
कुम्भस्योपरि विन्यस्य इष्टकाष्टौ यथाक्रमम् ।
ऐशाने च तथा कोणे इष्टकां प्रथमां[5] न्यसेत् ॥ ६ ॥
प्रदक्षिणं ततो देव इष्टकान्यास उच्यते ।
शक्तयो विमलाद्यास्तु इष्टकानां तु देवताः ॥ ७ ॥
न्यसनीया यथान्यायं मध्ये न्यस्यास्त्वनुग्रहा ।
"अव्यङ्गे चाक्षते पूर्णे मुनेरङ्गिरसः सुते ॥ ८ ॥
इष्टके त्वं प्रयच्छेष्टं प्रतिष्ठां कारयाम्यहम् ।"
मन्त्रेणानेन विन्यस्य इष्टकां देशिकोत्तमः ॥ ९ ॥
गर्भाधानं ततः कुर्यान्मध्यस्थाने समाहितः ।
कुम्भोपरिष्टाद् देवेश पद्मिनी यस्य देवता ॥ १० ॥
गृह्णीयान्मृत्तिकां देव दशस्थानेषु देशिकः ।
समुद्रे पर्वते नद्यां ह्रदे तीर्थे खले तथा ॥ ११ ॥
कुलीरवासे वल्मीके विषाणाग्रे वृषस्य च ।
कुञ्जरस्य विषाणाग्रे स्थानेष्वेषु पृथक् पृथक् ॥ १२ ॥
रक्तोत्पलस्य पद्मस्य तथा नीलोत्पलस्य च ।
कुमुदस्य सुरश्रेष्ठ गृह्णीयान्मूलमुत्तमम् ॥ १३ ॥
मनःशिलां सीसकं च हरितालं रसा[6]ञ्जनम् ।
सौराष्ट्रीं रोचनां गन्धं पारदं गैरिकं तथा ॥ १४ ॥

[1] This line is omitted in B. [2] वेष्टितान्—B,C. [3] शङ्खं—A. [4] न चालयेत्—B,C. [5] प्रथमं—B,C. [6] तथा—B,C,D.

वज्रं[7] च मौक्तिकं चैव वैदूर्यं शङ्खमेव च।
स्फटिकं पुष्परागं च चन्द्रकान्तं तथैव च ॥ १५ ॥

.... .... .... ....

महानीलं पद्मरागं गृह्णीयाद् यत्नतो बुधः ॥ १६ ॥
शालिनीवारनिष्पावयवमुद्गकुलत्थकान्।
तिलगोधूमकुल्माषान् गृह्णीयाद् देशिकोत्तमः ॥ १७ ॥
सुवर्णं रजतं शुल्व[8]मायसं त्रपुकं तथा।
कूर्मं शेषं तथा पद्मं शङ्खं चक्रं तथा धनुः ॥ १८ ॥
गदां चैव महाभाग सर्वं कुर्याद्धिरण्मयम्।
सर्वमेतत्[9] समानीय न्यसेद् वै गर्भभाजने ॥ १९ ॥
द्वादशाङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलमुच्छ्रितम्।
श्लक्ष्णमस्फुटितं चैव पद्माकारं सुशोभनम् ॥ २० ॥
चान्द्रं रौप्यं तथा शौल्वं[10] प्रशस्तं गर्भभाजनम्।
ब्रह्मस्थाने तु यत् कुम्भं न्यस्तं श्रीदैवतं पुरा ॥ २१ ॥
तदूर्ध्वं नेत्रपट्टं च[11] दत्त्वा गोमूत्रप्रोक्षणम्[12]।
तदूर्ध्वं ब्राह्मणानां तु विन्यसेद् गर्भभा[13]जनम् ॥ २२ ॥
क्षत्रियाणां विशां चैव शूद्राणां च पटं विना।
विमलं भाजनं कृत्वा पञ्चगव्येन शोधयेत् ॥ २३ ॥
हस्ताभ्यां परिगृह्याथ तस्मिन्नेव विचिन्तयेत्।
अथ भूमण्डलं सर्वं ससमुद्रं [14]सपर्वतम् ॥ २४ ॥
दिग्द्विपेन्द्रसमायुक्तमनन्तस्योपरिस्थितम्।
एवं ध्यात्वा तु पृथिवीं भाजनो[15]परि कल्पयेत् ॥ २५ ॥
मृदं समुद्रजां गृह्य वृतिं[16] कुर्यात् प्रदक्षिणम्।
पार्वती पूर्वतः कार्या नदीजा दक्षिणे तथा ॥ २६ ॥

[7] रक्तं—A [8] शुल्कं—B,C. [9] एतं—A. [10] शुल्वं—A,D. [11] तु—B,C. [12] प्रोक्षितम्—B,C,D. [13] दर्भ—B; कुम्भ—C. [14] सपवित्रं—C. [15] भाजन—B,C. [16] वृत्तं—A,D.

ह्रदजा पश्चिमे भागे तीर्थजा चोत्तरे तथा[क]।
आग्नेय्यां खलजा कार्या नैर्ऋत्यां तु कुलीरजा ॥ २७ ॥
वल्मीकजा तु वायव्यामैशान्यां वृषशृङ्गजा।
नागदन्तोद्भवा मध्ये न्यसनीया यथाक्रमम् ॥ २८ ॥
रक्तोत्पलस्य पूर्वे तु दक्षिणे पद्ममूलकम्।
प्रत्यङ्नीलोत्पलस्योक्तमुत्तरे कुमुदस्य च ॥ २९ ॥
मनःशिलादि धातूनि पूर्वादिक्रमतो न्यसेत्।
वज्रादिरत्नजातानि तेनैव क्रमयोगतः ॥ ३० ॥
शाल्यादीनि च बीजानि तत्रैव विनि[17]योजयेत्।
सुवर्णं पूर्वतः कार्यं रजतं दक्षिणे तथा ॥ ३१ ॥
आयसं पश्चिमे भागे त्रपुकं चोत्तरे तथा।
आग्नेय्यां कूर्मरूपं तु अनन्तं नैर्ऋते तथा ॥ ३२ ॥
वायव्यामथ पद्मं तु शङ्खमीशानगोचरे[ख]।
धनुश्चक्रं गदां चैव ब्रह्मस्थाने निवेशयेत् ॥ ३३ ॥
एवं कृत्वा समायोगं[18] प्रोक्ष्य द्वादशविद्यया।
अथ[19] दक्षिणतः स्थाप्य होमकर्म समारभेत् ॥ ३४ ॥
द्वादशाज्या[20]हुतिं हुत्वा द्वादशाक्षरविद्यया।
तथाष्टलोकपालेभ्यस्तथा नारायणाय च ॥ ३५ ॥
बीजेभ्यः[21] सर्वधातुभ्यः सर्वलोकेभ्य एव च।
नदीसमुद्रतीर्थेभ्यः पर्वतेभ्यस्तथैव च ॥ ३६ ॥
ह्रदेभ्यश्च गणेभ्यश्च पातालेभ्यस्तथैव च[22]।
वृषेभ्यो दिग्गजेभ्यश्च नागेभ्यः सुर[23]सत्तम ॥ ३७ ॥

[क] यथा—D. [17] समयोजयेत्—A. [ख] ···मीशान एव च—A,B,C. [18] समायुक्तं—B,C. [19] अथो—B,C,D. [20] द्वादशाज्याहुतीः—B,C. [21] सर्वेभ्यः—B,C. [22] B omits this line. [23] नागेभ्यश्च सुरोत्तम—B,C,

व्याहृत्या[24] चापि जुहुयात् स्वाहाकारान्तयुक्तया ।
प्रतिपत्त्या[25]हुतिं कुर्यात् संपातविधिनैव च ॥ ३८ ॥
गर्भभाजनमध्ये तु संपाताज्यं समापयेत् ।
पिधाय भाजनं तत्र[26] गृहीत्वाग्रकरेण च ॥ ३९ ॥
जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं द्वादशाक्षमेव च ।
जप्त्वा च प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेच्[27] च मनसा भुवम् ॥ ४० ॥
ध्यात्वा तु सकलां भूमिमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
"एकान्ते सर्वभूभागे पर्वतासनमण्डिते ॥ ४१ ॥
समुद्रपरिधाने त्वं देवि गर्भं समाचर[28] ।
नन्दे नन्दय वाशिष्ठे वसुभिः प्रजया सह ॥ ४२ ॥
जये भार्गव*-दायादे प्रजानां विजयावहे ।
पूर्णेऽङ्गिरसदायादे पूर्णकामं कुरुष्व माम् ॥ ४३ ॥
भद्रे काश्यपदायादे कुरु भद्रां मतिं मम ।
सर्वबीजसमायुक्ते सर्वरत्नौषधीवृते ॥ ४४ ॥
जयस्व रुचिरे नन्दे वाशिष्ठे रम्यतामिह ।
प्रजापतिसुते देवि चतुरस्रे महीयसि ॥ ४५ ॥
सुभगे सुप्रदे भद्रे गृहे काश्यपि रम्यताम् ।
पूजिते परमाचार्यैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृते ॥ ४६ ॥
भव भूतिकरी देवि गृहे भार्गवि रम्यताम् ।
[ अव्यक्ते चाक्षते पूर्णे मुनेरङ्गिरसः सुते ॥ ४७ ॥
इष्टके त्वं प्रयच्छेष्टं प्रतिष्ठां कारयाम्यहम् । ][29]
देशस्वामि-पुरस्वामि-गृहस्वामि-परिग्रहे ॥ ४८ ॥
मनुष्यधनहस्त्यश्व-पशुवृद्धिकरी भव ।"
एवमुक्त्वा ततः श्वभ्रं गोमूत्रेण तु प्रोक्षितम् ॥ ४९ ॥

[24] आहुत्या—A. [25] प्रतिपाद्या—B,C. [26] तन्तु—B,C,D. [27] ध्यात्वा—B,C.
[28] समाश्रय—C,D. * भार्गवि—D. [29] These two lines are omitted in B,C.

कृत्वा नियमयेद्[30] गर्भं[31] सर्वकल्याणसंयुतम् ।
गर्भाधानं भवेद् रात्रौ सुवर्णं दक्षिणा भवेत् ॥ ५० ॥
तथा पयस्विनीं गां च वस्त्रयुग्मं तथैव च ।
मूर्तिपानां च दातव्या तथा धेनुः पयस्विनी ॥ ५१ ॥
एवं गर्भं तु विन्यस्य तदूर्ध्वं नवमिष्टकाम्[(a)] ।
यस्य यन्त्रावृतो[32] गर्भमिष्टकाभिस्तु पूरयेत् ॥ ५२ ॥
पीठबन्धमतः कुर्यान्महा[33]प्रासादमानतः ।
पीठोत्तमं चोच्छ्रयेण प्रासादस्यार्धमानतः ॥ ५३ ॥
पादहीनं मध्यमं स्यात् कन्यसं चोर्ध्वमानतः ।
उत्तमं वासुदेवस्य कुर्यात् पीठं विचक्षणः ॥ ५४ ॥
अन्येषां स्वेच्छया कुर्यात् पीठं शृणु विशेषतः ।
चतुर्मुखेशसूर्याणामुत्तमं पीठमुच्यते ॥ ५५ ॥
पीठबन्धोपरिष्टात् तु वास्तुयज्ञं पुनर्यजेत् ।
य इमां सकलां कुर्यात् प्रतिष्ठां पादसं[34]श्रिताम् ॥ ५६ ॥
सर्वपाप[35]विनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ।
मरणं च[36] व्रजेन्मर्त्यो यः कृत्वा प्रथमेष्टकाम् ॥ ५७ ॥
स समाप्तस्य यज्ञस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ।
देवागारं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ॥ ५८ ॥
तस्य कायगतं पापं तदह्ना[37] विप्रणश्यति ।
कृते तु किं पुनस्तस्य प्रासादं विधिनैव तु ॥ ५९ ॥
अष्टेष्टकासमायुक्तं यः कुर्याद् वैष्णवं गृहम् ।
न तस्य फलसम्पत्तिर्वक्तुं शक्येत केनचित् ॥ ६० ॥

[30] निधापयेद्—B,C. [31] गर्तं—A. (a) नवम् is apparently a solecism for नवाम् । [32] यस्य seems to be a scribal error for न्यस्य ; वस्त्रावृतो—B,C. यन्त्रावृतं ? [33] महत्—A. [34] संज्ञिताम्—B,C. [35] सर्वपापैर्विनिर्मुक्तो—B,C. [36] न—A. [37] तदग्रे—B,C.

अनेनैवानुमेयं हि फलं प्रासादविस्तरात् ।
ग्राममध्ये च पूर्वे च प्रत्यग्द्वारं प्रकल्पयेत् ॥ ६१ ॥
विदिशासु च सर्वासु तथा प्रत्यङ्मुखं भवेत् ।
दक्षिणे चोत्तरे चैव पश्चिमे प्राङ्मुखं भवेत् ॥ ६२ ॥
॥ १२ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे द्वादशः पातालयागपटलः ॥ १२ ॥

## त्रयोदशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

प्रासादं संप्रवक्ष्यामि सर्वसाधारणं शृणु ।
चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं भजेत्[1] षोडशधा पुनः ॥ १ ॥
मध्ये तस्य चतुर्भिस्तु कुर्यादायसमन्वितम् ।
द्वादशैव तु भागानि[2] भित्त्यर्थं[3] परिकल्पयेत् ॥ २ ॥
जङ्घोच्छ्रायं तु कर्तव्यं चतुर्भागेन चायतम् ।
जङ्घयोर्द्विगुणोच्छ्रायं मञ्जर्याः कल्पयेद् बुधः ॥ ३ ॥
चतुर्भागेन मञ्जर्याः कार्या सम्यक् प्रदक्षिणा ।
तन्मानं[4] निगमं कार्यमुभयोः पार्श्वयोः समम् ॥ ४ ॥
शिखरेण समं कार्यमग्रे[5] जगति विस्तरम् ।
द्विगुणेनापि कर्तव्यं यथाशोभानुरूपतः ॥ ५ ॥
विस्तारं मण्डपस्याग्रे गर्भं सूत्रद्वयेन तु ।
दैर्घ्यात् पादाधिकं कुर्यात्[6] मध्ये स्तम्भैर्विभूषितम् ॥ ६ ॥

[1] भवेत्—A. [2] भागादि—B,C. [3] भित्त्यर्ध—A. [4] तन्माना—B,C. ; तन्मान—D.
[5] कार्यमान—B,C. [6] कार्य –B,C. ; दैर्घ्यात् पादादिके कुर्यात्—E.

प्रासादगर्भमानं वा कुर्वीत मुखमण्डपम् ।
एकाशीतिपदैर्वास्तुं यष्ट्वा मण्डपमारभेत् ॥ ६ ॥
शुकाढ्य[7]द्वारविन्यासे पादान्त[क] स्थान् यजेत् सुरान् ।
तथा प्राकारविन्यासे यजेद्‌द्वात्रिंशदन्तगान् ॥ ८ ॥
सर्वसाधारणं चैतत् प्रासादस्य तु लक्षणम् ।
मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं शृणु ॥ ९ ॥
प्रतिमायाः प्रमाणेन कर्तव्या पिण्डिका शुभा ।
गर्भस्तु पिण्डिकार्धेन गर्भमानास्तु भित्तयः ॥ १० ॥
भित्तेरायाममानेन उच्छ्रायं तु प्रकल्पयेत् ।
भित्त्युच्छ्रायं[ख] तु द्विगुणं शिखरं कल्पयेद् गुरुः[8] ॥ ११ ॥
शिखरस्य तु तुर्येण भ्रमणीं परिकल्पयेत् ।
शिखरस्य चतुर्थेन अग्रतो मुखमण्डपम् ॥ १२ ॥
अष्टमांशेन गर्भस्य रथकानां तु निर्गमः ।
परिधेर्गुणभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत् ॥ १३ ॥
तत्तृतीयेन वा कुर्यात् रथकानां तु निर्गमम्[9] ।
रामत्रयं स्थापनीयं रथकत्रितये सदा ॥ १४ ॥
शिखरार्थं हि सूत्राणि रत्नानि विनिपातयेत् ।
शुकनासोर्ध्वतः सूत्रं तिर्यक्सूत्रं निपातयेत्[10] ॥ १५ ॥
शिखरस्यार्धभागस्थं सिंहं तत्र च कारयेत् ।
शुकनासां स्थिरीकृत्य मध्यसन्धौ विधारयेत्[11] ॥ १६ ॥
अपरे च तथा पार्श्वे तद्वत् सूत्रं निधापयेत् ।
तदूर्ध्वं तु भवेदीशं कण्ठे श्यामलसारवान्[12] ॥ १७ ॥
स्कन्धभग्नं[13] न कर्तव्यं विकरालं तथैव च ।
ऊर्ध्वं तु वेदिकामानात् कलसं परिकल्पयेत् ॥ १८ ॥

[7] शुकाढ्या—B,C. [क] पदान्त—D. [ख] भित्त्युच्छ्रयं—D. [8] बुधः—B,C. [9] निर्गमः—A,D. [10] A and E omit this line. [11] विदारयेत्—B,C. [12] कण्ठो मनसा वरान्—B,C ; कण्ठोऽस्य मनसा वरान्—A,D,F. [13] भग्नस्कन्धन्तु—A ; स्कन्धभग्नं तु—E,F.

विस्तारं द्विगुणद्वारं[14] कर्तव्यं तु सुशोभनम् ।
जातरूपं .... .... .... .... .... स्वरैः[15] ॥ १९ ॥
औम्बरा[16]ऽधतः स्वर्णं दत्त्वा शाखां न्यसेद् बुधः ।
तूर्यमङ्गलघोषेण ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च ॥ २० ॥
द्वारस्य तु चतुर्थांशे कार्यौ चण्डप्रचण्डकौ ।
दण्डहस्तौ तु कर्तव्यौ विष्वक्सेनोपमावुभौ ॥ २१ ॥
शाखार्धं न्यस्य रत्नानि न्यसेदूर्ध्वमुदुम्बरम्[17] ।
तस्य मध्ये स्थिता देवी साक्षाल्लक्ष्मी सुरेश्वरी ॥ २२ ॥
कर्तव्या दिग्गजैः सा तु स्नाप्यमाना[18] घटेन तु ।
शाखोदुम्बरकौ कार्यौ पत्रवल्ल्यादिभूषितौ[19] ॥ २३ ॥
एकशाखं त्रिशाखं वा षट्शाखं द्वारमिष्यते ।
नवशाखं च कुर्वीत अत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥ २४ ॥
विष्ण्ववताररूपाद्यैः शाखां यत्नाद् विभूषयेत् ।
प्रासादस्य चतुर्भागैः प्राकारस्योच्छ्रयो भवेत् ॥ २५ ॥
प्राकारात् पादहीनं तु गोपुरस्योच्छ्रयो भवेत्[20] ।
पञ्चहस्तस्य देवस्य एकहस्ता तु पीठिका ॥ २६ ॥
तस्मात् तु द्विगुणः प्रोक्तस्तथा गरुडमण्डपः ।
एकहस्तादि कुर्वीत त्रिंशद्धस्तान्तमेव च ॥ २७ ॥
एकभूम्यादिकं कुर्यात् सप्तभूम्यन्तमेव च[21] ।
वायव्यां नागनाम्ना तु विष्णवे चैकभूमिकम् ॥ २८ ॥
द्विभौमिकं तथाग्नेयं माहेन्द्रं तु त्रिभौमिकम् ।
चतुर्भागं तु वारुण्यां सौरं स्यात् पञ्चभौमिकम् ॥ २९ ॥
सौम्यं षाड्भौमिकं[22] ज्ञेयं वैष्णवं सप्तभौमिकम् ।
गरुत्वन्तं[23] तथा कुर्यादुपरिष्टाच्चतुर्दिशम्[24] ॥ ३० ॥

[14] द्विगुणं द्वारं—B,C. [15] There are some lacunae in the mss. here. A B, C,D,F show—जातरूपं ..स्वरैः । E omits the line. [16] ऊडुम्बरो—A. [17] ऊडुम्बरम् —B,C. [18] स्थाप्यमाना –B,C. [19] पित्र्यवन्ल्यादिभूषितौ—A. [20] A omits this line. [21] A omits this line. [22] षड्भौमिकं—B,C. [23] गुरुरन्तं—A. [24] चतुर्गुणं—A,D.

कुर्याद्धि प्रतिमायामान् दिक्षु चाष्टासु चोपरि।
महावराहमैन्द्रयां तु नरसिंहं तु दक्षिणे ॥ ३१ ॥
प्रतीच्यां श्रीधरं देवमुदीच्यां हयशीर्षकम्।
आग्नेय्यां जामदग्न्यं तु[ग] नैऋते राममेव च ॥ ३२ ॥
वामनं चैव वायव्यां वासुदेवमथापरे।
पूर्वभूमौ तु शयनं द्वितीये चाशनं[25] भवेत् ॥ ३३ ॥
स्थानमेव तृतीये तु चतुर्थे यानमेव च।
पञ्चमे योग[26]निद्रा तु षष्ठे योगासनं भवेत् ॥ ३४ ॥
स्थान[27]योगसमायुक्तं सप्तमे परिकल्पयेत्।
नानागवाक्षकैर्यत्नात् पत्रवल्ल्यादिभूषितम् ॥ ३५ ॥
नानाप्रकारपुष्पाद्यैर्यथाशोभं प्रकल्पयेत्।
कनिष्ठमध्यज्येष्ठानां प्रासादानां यथाक्रमम् ॥ ३६ ॥
वसुभार्गवविद्वद्भिः[28] प्रदेया रचना बुधैः[क]।
द्वारस्य चाष्टमे युक्ते नवमे दशमे तथा ॥ ३७ ॥
ललाटवेधो नैव[29] स्यादायं तु शृणु साम्प्रतम्।
यावद्धस्तैरभिप्रेतः प्रासादः कर्तृणानघ ॥ ३८ ॥
तावद्भिरङ्गुलैरायो वसुभागेन वा भवेत्।
एकस्तम्भो ध्वजो ज्ञेयो द्विस्तम्भा वेदिका मता ॥ ३९ ॥
दश[30]भूम्यन्तरे नित्यं चतुःस्तम्भं प्रकल्पयेत्।
तोरणस्य विधानं च कथितं तु तवानघ ॥ ४० ॥
प्रसादाग्रे यदा कार्या वेदिका स्तम्भसंयुता।
वैष्णवैस्तु तदा कार्या वेदिका स्तम्भसंयुता ॥ ४१ ॥

॥ १३ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे त्रयोदशः प्रासादलक्षणपटलः ॥ १३ ॥

[ग] च—D. [25] चासनं—B,C. [26] याग—A. [27] स्नान—B,C. [28] The text here is mulilated in the mss. वसुभार्गवकृत्विग्भिः—D,E. [क] शुभा—F. [29] नैवं—A,D. [30] कुश—B,C.

## चतुर्दशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रासादानां[क] तु लक्षणम् ।
यथा येषु सुराः स्थाप्यास्तच्छृणुष्व ममानघ ॥ १ ॥
पञ्चायतनमध्ये तु वासुदेवं निवेशयेत् ।
आग्नेये नैर्ऋते चैव वायव्यां त्वीशगोचरे ॥ २ ॥
वामनं नरसिंहं च हयशीर्षं नृशूकरम् ।
स्थापयीत[1] यथान्यायमपरं शृणु मेऽनघ ॥ ३ ॥
मध्ये नारायणं[2] स्थाप्य[3] आग्नेय्यामम्बिकां न्यसेत् ।
नैर्ऋत्यां भास्करं स्थाप्य वायव्यां कमलोद्भवम् ॥ ४ ॥
ऐशान्यां स्थापयेल्लिङ्गमथवा रुद्ररूपकम् ।
नवायतनमध्ये तु वासुदेवं निवासयेत् ॥ ५ ॥
पूर्वादीशानपर्यन्तं रामादीन् विन्यसेत् पुनः ।
इन्द्रादीन् वा लोकपालानष्टदिक्षु यथाक्रमम् ॥ ६ ॥
अथवान्यप्रकारेण नवायतनमुच्यते ।
पञ्चायतनसंस्थाने वडभ्यो यत्र मध्यमाः[4] ॥ ७ ॥
पुरुषोत्तममूर्तिस्तु मध्ये स्थाप्या विचक्षणैः ।
पूर्वगायां वडभ्यां च लक्ष्मीवैश्रवणौ न्यसेत् ॥ ८ ॥
दक्षिणस्यां वडभ्यां तु न्यसेन्मातृगणं बुधः ।
ईशानं च[5] तथा स्कन्दं गणेशं चात्र विन्यसेत् ॥ ९ ॥
पश्चिमायां वडभ्यां तु सूर्यादीन् विन्यसेद् ग्रहान् ।
उत्तरस्यां वडभ्यां तु मत्स्यादीन् विन्यसेद् दश ॥ १० ॥
आग्नेय्यां चण्डिका स्थाप्या नैर्ऋत्यामम्बिकां न्यसेत् ।
सरस्वतीं तु वायव्यां पद्मामीशानगोचरे ॥ ११ ॥

[क] प्रासादस्य —D, F. [1] स्थापनीयं —B, C. [2] नारायणः—B, C. [3] स्थाप्यं —B, C
[4] मध्योगा —B. [5] ईशानश्चेन —A.

मध्ये च[6] स्थापयेद् देवीं (वं ?) वासुदेवं यथोदितम् ।
नारायणं श्रीधरं वा[7] वामनं मोहनाशनम् ॥ १२ ॥
द्वादशायतनं तत् तु[8] मध्यमं तु त्रयोदश ।
अस्मिन् देवविभागानि[9] शृणुष्व सुरसत्तम ॥ १३ ॥
विश्वरूपं न्यसेन्मध्ये केशवादीन् प्रदक्षिणम् ।
पूर्वाद्यनुक्रमेणैव यथावद् विनिवेशयेत् ॥ १४ ॥
यां मूर्तिं स्थापयेन्मध्ये तत्स्थाने मध्यमां न्यसेत् ।
कामनाभेदतश्चायं वेधः साधारणः स्मृतः ॥ १५ ॥
प्रासादलक्षणं प्रोक्तं संक्षेपेण मया तव ।
तथैवान्येऽपि कर्तव्या येऽस्मिन् संकीर्तिता[ख] मया ॥ १६ ॥

॥ १४ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके आदिकाण्डे चतुर्दशः प्रासाद-[10]देवतासंस्थापनपटलः ॥ १४ ॥

## पञ्चदशः पटलः

श्रीभगवान्* उवाच —

शिलाया लक्षणं वक्ष्ये तदिहैकमनाः शृणु ।
मृन्मयी दारुघटिता लौहजा[1]रत्नजा तथा ॥ १ ॥
शैलजा गन्धजा चैव कौसुमा[2] सप्तमी तथा[3] ।
कौसुमा रत्नजा[4] चैव मृन्मयी प्रतिमा हिता ॥ २ ॥
तत्कालपूजिताश्चैताः[5] सर्वकामफलप्रदाः ।
अथ शैलमयीं वक्ष्ये शिला यत्र प्रपूज्यते[6] ॥ ३ ॥

[6] तु—B,C. [7] च—B,C. [8] यत्र—B,C. [9] वितानानि—B,C. [ख] ये तस्मिन् कीर्तिता—D. [10] 'प्रासाद'—is omitted in A,B,C. * Some mss. drop श्री all through.
[1] लौहजा—B,C. [2] कौमुदी—A ; कौसुमी -D,F. [3] स्मृता—A,D,F. [4] कौसुमा गन्धजा—B,C. ; कौसुमी—D. [5] शैव—B,C. [6] च पूज्यते—A,F.

त्रिकूटे मन्दरे चैव शङ्करस्य पुरे गिरौ।[7]
माल्यवत्पर्वते चैव मलये गन्धमादने ॥ ४ ॥
दशैतेषु शिला ग्राह्या अलाभे चापरान् शृणु।[8]
श्रीगिरौ कैकटे[क] चैव किष्किन्धे[9] रैवते तथा ॥ ५ ॥
मन्दरे चैव माहेन्द्रे कैलासे विन्ध्यपर्वते।
चित्रकूटे तथा श्वेते दर्दुरे सह्यपर्वते[10] ॥ ६ ॥
एतेष्वपि शिला ग्राह्याः पुण्येष्वन्येष्वपि द्विजाः[11]।
पर्वतानामभावे तु गृह्णीयाद् भूगतां शिलाम् ॥ ७ ॥
आग्नेयी वायवी चैव माहेन्द्री वारुणी तथा।
चतस्रो भूमयः प्रोक्तास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ८ ॥
ब्रह्मवृक्षैः सकाश्मर्यैः[12] खदिरैर्वेणुभिश्चिताः।[13]
तोयश्चास्वल्पकं यस्यां पतङ्गैरलिभिर्युताः ॥ ९ ॥
मयूरैस्तित्तिरैर्गृध्रैः सारसै[14]र्या समाकुला।
आग्नेयी सा क्षितिः प्रोक्ता कठिना तत्र या[15] शिला ॥ १० ॥
तृणतोयविहीना या ग्रीष्मे स[16]मृगतृष्णिका।
उषरा यत्र दृश्यन्ते शृगाला[17] बहवस्तथा ॥ ११ ॥
विभीतकार्कसंकीर्णा कर्करा[18] त्वहिसंवृता।
पीलुश्लेश्मातकाकीर्णा वायवी सा प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥
तद्भूमिसम्भवा वर्ज्या शिला यत्नेन देशिकैः।
व्रीहिक्षेत्रं स्थितं यस्यां दक्षिणे सुमनोहरम् ॥ १३ ॥
क्षीरिणः फलिनो वृक्षाः सपुष्पा[19]यत्र पश्चिमे।
जलाशयं सनलिनं यस्यामुत्तरतः स्थितम् ॥ १४ ॥

[a] सुरे—C.; शङ्कर श्वशुरे—F. [7] त्रिकूटे मन्दरे चव निषधे नीलपर्वते—B,D, (additional line) F. [8] दशैते सुशिला ग्राह्याः पुण्येष्वन्येष्वपि द्विजाः—B. [क] श्रीकटे—A,B,C,D. [9] किस्कन्ते—C. [10] सम्भपवते—A,B. [11] सम्पन्नान्येष्वपि—B. [12] ब्रह्मब्रह्मस्वकास्वयैः—C. [13] —श्वेताः—C. [14] सरलैर्या—C. [15] यत्र सा—B, [16] सा—C. [17] मृणाला—B. [18] सार्कवा—A. [19] सपत्रा—B,C.

माहेन्द्री सा क्षितिः शस्ता शिला तत्रोद्भवा च या।
जलाशयैः पद्मषण्डैर्मण्डिता या समन्ततः ॥ १५ ॥
कीर्णा पुष्पवनैर्या च वारुणी सा क्षितिः शुभा।
तत्रोद्गता शिला या च[20] सा शस्ता सुरसत्तम[21] ॥ १६ ॥
आग्नेयी गुर्जराद्येषु वायवी मरुषु स्मृता।
माहेन्द्री मध्यदेशेषु[22] अनूपेषु च वारुणी ॥ १७ ॥
क्षाराम्लसेविता[23] या च नदीतीरसमुद्भवा।
पुरमध्ये[24] स्थिता या च तथा पितृवने स्थिता ॥ १८ ॥
चतुष्पथे स्थिता या च मृच्छिला पङ्किला[25] च या।
उषरे[26] च तथा मध्ये वाल्मीके[27] चापि[28] या स्थिता ॥ १९ ॥
सूर्यरश्मिप्रतप्ता या या च दग्धा वनाग्निना[29]।
अन्यकल्पो[30]पयुक्ता या चान्यदेवार्थ[31] निर्मिता ॥ २० ॥
क्रव्यादाद्यैरुपहता वर्ज्या यत्नेन वै शिला।
विवर्णा च कुवर्णा च रुक्षवर्णा च वर्जिता ॥ २१ ॥[32]
सभाचत्वरसंस्था च ह्यत्यन्तोपहता शिला।
येन केनचिदानीता वर्जनीया तथा शिला ॥ २२ ॥
पुण्यसिन्धूद्भवा ग्राह्या पुण्यतीर्थोद्भवा च या।
नदीपर्वतसंलग्ना वृक्षच्छायासमावृता[33] ॥ २३ ॥
निमग्ना भूतले या[34] वा संस्पृष्टा[35] सूर्यरश्मिभिः।
अन्तर्जलोषिता[(a)] नद्यामेमकवर्णा मनोरमा[36] ॥ २४ ॥
पाण्डुरा चारुणा पीता कृष्णा शस्ता तु वर्णिनाम्।
न यदा लभ्यते[37] सम्यग्[38] वर्णिनां वर्णतः शिला ॥ २५ ॥

[20] तु—B,C. [21] सुरसत्तमः—B,C. [22] मध्यदेशे तु—B,C. [23] क्षीराम्बु—B ; क्षाराम्बु—C, [24] पूर्वमध्ये—B. [25] म्लेच्छालाक्षणैः—B ; मृच्छिलापङ्कने—C,D. [26] उरसे—A ; उषार—B,C. [27] मल्मीके—A. [28] यापि—C. [29] दवाग्निना—B,C,D. [30] अन्यकर्मो—A. [31] अन्यदेवासु—A, [32] These two lines are omitted in A, C and D. [33] मनावृता—B,C. [34] वा—B,C. [35] या स्पृष्टा—B,C. [(a)]मलाश्रिता—B,C. [36] मनोहरा—B,C. [37] नद्यते—B,C. [38] सम्पत्—A,

वर्णाद्या[39]पादनं तत्र जुहुयात् सिंहविद्यया ।
कृते वर्णस्य जनने[40] तस्य वर्णस्य सा शुभा ॥ २६ ॥
श्रेष्ठवर्णा सुवर्णा च रेखा[41] सर्वस्य शस्यते ।
अपरस्य तु वर्णस्य श्रेष्ठा सा[42] न प्रशस्यते ॥ २७ ॥
वर्णिनामिह सर्वेषां कृष्णरेखा प्रशस्यते ।
शिलानामिह सर्वासां शुक्लरेखा प्रशस्यते ॥ २८ ॥
रेखाणामपि सर्वासां व्यत्यासे[43] होममाचरेत् ।
पातालनरसिंहेन सहस्रं देशिकोत्तमः[44] ॥ २९ ॥
तर्पिते मन्त्रराजे तु ततः सा शुभदा नृणाम् ।
विपरीते तु विमले विम्बके[45] हीरके तथा ॥ ३० ॥
इममेव विधिं कुर्यादन्यस्मिन्नपि गर्हिते ।
युवा[46] मध्या भवेद् ग्राह्या बाला वृद्धा च गर्हिता ॥ ३१ ॥
सुगन्धा निविडा स्निग्धा तथा गम्भीरनिस्वना ।
शीतला या[47] च तेजाढ्या युवेति[48] प्रोच्यते शिला ॥ ३२ ॥
तद्रूपा प्रोच्यते मध्या[49] किन्तु सा कठिना भवेत् ।
अतिमृद्वी भवेद् बाला वृद्धातिकठिना मता ॥ ३३ ॥
टङ्काघातसहा[50] बाला वृद्धा लोकक्षयी स्मृता[51] ।
स्त्रीपुंनपुंसकं चैव लक्षणेनैव लक्षयेत् ॥ ३४ ॥
उत्पाट्यमाने दृश्यन्ते तिन्दुकालातवज् ज्वलन् ।
स्फुलिङ्गाः श्रूयते नादः कांस्यघन्टानिनादवत् ॥ ३५ ॥
मूले मध्ये तथाग्रे च पुंलिङ्गेति च सा स्मृता ।
तदेव लक्षणं यत्र मन्दमन्दं[52] प्रतीयते ॥ ३६ ॥
स्त्रीलिङ्गेति मता सा च भिन्नकांस्यध्वनिस्तु या ।
नपुंसकेति सा ज्ञेया न यत्रैतत्द्वयं भवेत् ॥ ३७ ॥

39 वर्णाद्यो—B,C. 40 कृष्णवर्णादिज्वलने—B. 41 रेखां—B. 42 श्रेष्ठसा—A,D. 43 वेधादि—B,C. 44 देशिकोत्तम—A. 45 विन्धके—B,C., विन्द्रके—D. 46 सुरा—B,C. 47 शीलया—B. 48 स्वरेति—B,C. 49 मध्यमा क्षात्राकीर्णा—C. 50 सहा omitted in B,C., 51 लोकक्षयङ्करी—B,C. ; लोकक्षयंकरी—D. 52 मन्दं मन्दं—A,C.

पुंलिङ्गैः प्रतिमा कार्या स्त्रीलिङ्गैः पादपीठिका[53]।
पिण्डिकार्थं तु[54] सा ग्राह्या दृष्टा या षण्डलक्षणा[55] ॥ ३८ ॥
लिङ्गानां तु विपर्यासे पूर्वोक्तं होममाचरेत्।
छेदने भेदने वाथ शिलागर्भं समीक्ष्यते[56] ॥ ३९ ॥
दृश्यन्ते मण्डला यस्यां सगर्भां तां[57] विनिर्दिशेत्।
मण्डूको मण्डले तु स्याल्लोहिते नात्र संशयः ॥ ४० ॥
हरिद्राभे[58] भवेद् गोधा कृष्णसर्पस्तथासिते।
निस्त्रिंश[59]सदृशे तोयं गृहगोधा तु कर्कशे ॥ ४१ ॥
आखुः पिङ्गलवर्णो स्यादरुणे शरटस्तथा।
पिङ्गवर्णो[60] तु पाषाणः पद्माभे सिकता भवेत् ॥ ४२ ॥
वृश्चिकः स्याद् विचित्रे तु पीते नीले पतङ्गकः।
पारावताभे खद्योतः[क] मण्डले तु विनिर्दिशेत् ॥ ४३ ॥
अकल्पना तु मण्डूके दौर्भाग्यं गोधया भवेत्।
सर्पे[61] विषेण मरणमनावृष्टिस्तथा जले ॥ ४४ ॥
धनहानिस्तु गोधाया[62] माखूनामिष्टजो भवेत्।
अल्पायुषस्तु शरटे पाषाणैर्विद्युता वधः ॥ ४५ ॥
वालुकायामनावृष्टिः कलहो वृश्चिके भवेत्।
राष्ट्रोच्छित्तिस्तु शलभे खद्योते[63] गोत्रसंक्षयः ॥ ४६ ॥
... ... ... ... ...
तस्मात् परीक्ष्य यत्नेन शिलां[64] गृह्णीत देशिकः ॥ ४७ ॥
सगर्भया तु शिलया रूपकं क्रियते यदि।
तद्देशे म्रियते राजा यजमानोऽथ देशिकः ॥ ४८ ॥

[53] पिठका—B. [54] पिण्डिकान्नं तु—B.C. [55] दृष्टा या पशुलक्षणा—A,D; F. तृष्णाया पशुलक्षणा—B; तृष्णा या पुंलक्षणा—C; .. पशुलक्षणा—Varendra ed. [56] समीक्ष्येत—A. [57] सगर्भतां—B.C. [58] हरिद्राभा—A. [59] निःस्त्रिंश—A,B. [60] पिङ्गल—C. [क] खद्योतम्—D. [61] सर्प—B. [62] धनहानिर्गोधिया भवेत्—C. [63] खद्योतो—C. [64] शिला—C.

शिलायामपि वृक्षेषु यत्नाद् गर्भं समीक्षयेत्[65]।
सौभाग्यदा शैलजा स्यात्[66] स्वर्णजा[ख] पुष्टिदा भवेत् ॥ ४९ ॥
सुखप्रदा[67] स्यान्मणिजा राजती कीर्तिदा भवेत्।
ताम्रजा धनदा प्रोक्ता श्रीप्रदा वृक्षजा[68] मता ॥ ५० ॥
कौसुमा सुखदा प्रोक्ता गन्धजा[69] भोगदा[70] मता।
प्रत्यग्रस्थापिता वापि[71] मृन्मयी सर्वसिद्धिदा[72] ॥ ५१ ॥
वृक्षादीनां तु भेदेन कामभेदेन वा नृणाम्।
भिद्यते बहुधा धीरै[73]र्ज्ञात्वा[74] कार्या तु देशिकैः[75] ॥ ५२ ॥

॥ १५ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे पञ्चदशः शिलालक्षणपटलः ॥ १५ ॥

## षोडशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

सुवारे सुतिथौ योगे स्वर्क्षे सुकरणान्विते[1]।
अपूर्यमाणपक्षे तु सुग्रहे चोत्तरायणे ॥ १ ॥
यजमानानुकूले तु प्रतिमार्थं व्रजेद् गुरुः।
श्वेतवस्त्रपरिधानः श्वेतचन्दनचर्चितः ॥ २ ॥
श्वेतपुष्पकृतापीडः शिल्पिभिः सहितो गुरुः।
निपुणैः शिल्पिभिः सार्धं सहायैर्बलवत्तरैः ॥ ३ ॥
नृसिंहं पूज्य विज्ञाप्य पूज्य टङ्कादिकं ततः।
ध्यात्वा[2] हरिं हविः प्राश्य मन्त्राङ्गन्यस्तविग्रहः ॥ ४ ॥

[65] समीक्षते—C. [66] भाग्यदा शैलजा स्याच्च—A,B. [ख] स्वर्णभा—D. [67] सुखप्रजा—C. [68] ब्रह्मजा—B,C. [69] ब्रह्मजा—B,C. [70] भोगजा—B,C. [71] चापि—C. [72] सर्वकामदा—C. [73] वीरैः—C. [74] कृत्वा—B. [75] तद्विदैः—A,B,D,F. [1] नक्षत्रे करणान्विते—A. [2] ध्यायन्—B,C.

ब्राह्मणान् वाचयित्वा तु भक्त्या[3] मङ्गलदर्शनम् ।
दधि दूर्वां रोचनां वा आदर्शं कुसुमं सितम् ॥ ५ ॥
फलं च[4] पूर्णकुम्भं च वन्दयित्वा[5] वनं व्रजेत् ।
दिव्यान्तरिक्षभौमानि निमित्तान्युपलक्षयन् ॥ ६ ॥
यायाच्छुभ[6]-निमित्तेषु विपरीते निवर्तयेत्[7] ।
त्रिरायम्य[8] ततः प्राणान् ध्यायेत् सिंहतनुं हरिम् ॥ ७ ॥
पुनश्चाष्टोत्तरं जप्त्वा पातालमुषलं जपेत्[9] ।
गीतवाद्यवरौ दृष्ट्वा[10] यात्रा स्यात् सिद्धिदा नृणाम् ॥ ८ ॥
लक्ष्मीं ध्यायन् वनं यायात् सहायैः शिल्पिभिः सह ।
शङ्खकाहलशब्दैश्च पुण्याहजयमिश्रितैः ॥ ९ ॥
ऋग्यजुःसामसंघैश्च[11] ध्यायन् सिंहं वनं व्रजेत् ।
प्राचीं दिशमथोदीचीमैशानीं वा व्रजेद् गुरुः ॥ १० ॥
भूधराद्यास्तु ये पूर्वं सस्थानाः[12] कथिता मया ।
तत्र गत्वा समीपे तु कृतरक्षो वनं विशेत् ॥ ११ ॥
प्रविश्य तत्र यत्नेन शिल्पिभिः सहितो गुरुः ।
निरूपयेत् समन्तात् तु वृक्षं वाप्यथवा शिलाम् ॥ १२ ॥
लक्षणेन तु[13] मन्त्रज्ञो यत् पूर्वं कथितं मया ।
एकवर्णां शिलां दृष्ट्वा बाह्यदोषविवर्जिताम् ॥ १३ ॥
चतुर्दिक्षु समं कृत्वा भूमिभागं विशोधयेत् ।
प्लाव्य तोयेन पूतेन[14] गोमयेन विलेपयेत् ॥ १४ ॥
तत्रैव मण्डपं कृत्वा वासुदेवं ततो जपेत् ।
पताकैस्तोरणैश्चित्रैर्मण्डपं तं[15] विभूषयेत् ॥ १५ ॥

[3] कुर्यात्—B,C. [4] तु—A,D. [5] बन्धयित्वा—B. [6] मया शुभ—B. [7] विपरीतेन वर्तयेत्—B. [8] त्रिधायम्य—C. [9] यजेत्—B,C. [10] वरोत्कृष्णा—B.C. [11] शब्दैश्च—B,C. [12] संस्थिताः—B,C.; संस्थानाः—D. [13] तु omitted in C. [14] पूतेन तोयेन—B,C. [15] मण्डपान्तं—B.D.

पूजयेदथ दिग्देवान्[16] भूतक्रूरबलिं हरेत् ।
मांसं हरिद्राचूर्णं च दधिशक्तु[17]समन्वितम् ॥ १६ ॥
अत्र ये वा स्थिराः सर्वा (?) यातुधानाश्च गुह्यकाः ।
सिद्धादयो वा ये चान्ये तान् संपूज्य समापयेत्[18] ॥ १७ ॥
सलाजं माषभक्तं च दद्यात् क्रूरबलिं बुधः ।
विष्णुं पूज्य विधानेन क्रमशस्तान् प्रपूजयेत् ॥ १८ ॥
वायव्यामस्त्रमन्त्रेण गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
वह्निं प्रज्वाल्य विधिना मन्त्रान् सन्तर्पयेत् ततः[19] ॥ १९ ॥
हुत्वा यथोक्तविधिना शान्तितोयं[20] समारभेत् ।
शान्तितोयं ततो गृह्य मन्त्रेण[21] प्रोक्षयेच्छिलाम् ॥ २० ॥
दर्भैरुल्लेखयेत् पश्चादश्म[22]-मन्त्रेण तां शिलाम् ।
मन्त्रैरालभ्य तां यत्नाच्छुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥ २१ ॥
रक्षां कृत्वा नृसिंहेन दर्भैराच्छाद्य पूजयेत् ।
गन्धैः पुष्पैश्च नैवेद्यैर्धूपैश्च[23] पूज्य तां शिलाम् ॥ २२ ॥
ततस्तु मूलमन्त्रेण आज्यमष्टशतं हुनेत् (?) ।
ततः पूर्णाहुतिं दद्यान्मन्त्रराजेन[24] वै गुरुः ॥ २३ ॥
एवं समर्प्य[25] संपूज्य विज्ञाप्य च बलिं हरेत् ।
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दद्याद् भूतबलिं बुधः ॥ २४ ॥
अत्र येऽवस्थिताः सत्त्वा[26] यातुधानाश्च गुह्यकाः ।
सिद्धादयो वा ये चान्ये तान् संपूज्य क्षमापयेत् ॥ २५ ॥
"विष्णुविम्बार्थमस्माकं[27] यत्रैषा केशवाज्ञया[28] ।
विष्ण्वर्थं यद् भवेत्[29] कार्यमस्माक[30]मपि तद् भवेत् ॥ २६ ॥

[16] दिग्वारान्—B,C. [17] हरिद्राचूर्णं तु दधिगन्ध—B,C. [18] This verse is omitted in A.C and D.F. [19] सन्तर्प्य पूजयेत्—A,D. [20] होमं—B,C. [21] मन्त्रैः—A. [22] गन्धमन्त्रेण—B,C ; अस्त्रमन्त्रेण—A. [23] गन्धपुष्पैश्च नैवेद्यैः—B,C. [24] मूलमन्त्रेण—B,C. [25] सन्तर्प्य—B,C. [26] सर्वा—B,C. [27] ... विम्बाज्ञमस्कारं—B,C. [28] केशवादयः—B. [29] अभवत्—B,C. [30] युष्माकमपि—A,B.

अनेन बलिदानेन प्रीता भवथ[31] सर्वदा ।
क्षेमेण गच्छतान्यत्र मुक्त्वा स्थानमिदं भव"[32] ।। २७ ।।
एवं प्रबोधिताः सत्त्वाः परितुष्टा यथासुखम्[33] ।
आचम्य संविश्य ततः ( ? ) कृतरक्षापुरःसरः ।। २८ ।।
चरुं प्राश्य निराहारः शिल्पिभिः सह देशिकः ।
हरिं विज्ञाप्य विधिवद् देवीं च कमलोद्भवाम् ।। २९ ।।
पश्चिमे दर्भशय्यायां वसेत् तां रजनीं गुरुः ।
निराहारः स्थितो भूत्वा प्रामाणारम्भकं जपन् ।। ३० ।।
"ॐ नमः[34] सर्वलोकपित्रे विष्णवे प्रभविष्णवे ।
विश्वाय विश्वरूपाय स्वर्गा[35]धिपतये नमः ।। ३१ ।।
आगच्छ देवदेवेश प्रपन्नोऽस्मि तवान्तिकम् ।
स्वप्ने सर्वाणि कार्याणि हृदिस्थानानि यानि मे ।। ३२ ।।
ॐ हूँ फट् विष्णवे स्वाहा ।।"
यदा संपश्यति[36] वृक्षं ज्वलन्तं धूम[37]-वर्जितम् ।
फलितं पुष्पितं चैव तदा सिद्धिर्न[38] दूरतः ।। ३३ ।।
प्रज्वलन्तीं शिलां पश्येत् श्रिया वाधिष्ठितां शुभाम्[39] ।
ब्रह्मणा[क] धिष्ठितां वापि सा तदा सर्वकामदा ।। ३४ ।।
श्रिया जुष्टं प्रज्वलन्तमथ पश्यति पर्वतम् ।
ततः प्रवृद्धशिखरं काञ्चनद्रुममण्डितम्[40] ।। ३५ ।।
युतं शैलोद्भवैर्वृक्षैः फलपुष्पसमन्वितैः ।
एवंभूते तु संदृष्टे[41] स्वप्ने अर्चा[42] सुशोभना[43] ।। ३६ ।।
अपरेऽहनि संप्राप्ते कृतरक्षः कृताह्निकः ।
शस्त्राणि विधिवत् पूज्य शिलां पूज्य[44] विधानतः ।। ३७ ।।

[31] भवति –B,C. [32] हर—A ; हरम्—B,C. [33] यथा सुखम्—B,C. [34] नमः omitted in B,C. [35] स्वप्नाधिपतये—B,C. [36] सदा स पश्यते—A,D ; यदा संपश्यते—B. [37] भूमि-वर्जितम—B. [38] द्धि is omitted in B. [39] ...पश्य प्रज्वलन्ती शिला पश्येस्य—B ; स्त्रियां वाधिष्ठितां शिलाम्—A. [क] ब्राह्मणा—D. [40] काञ्चनद्रुमपर्वमण्डितम्—B. [41] सं omitted in B,C. [42] चर्चा—B. [43] सुशोभनाः A ; सुशोभन —B. [44] शिलां पूज्य—omitted in B.

अर्घ्यं दत्त्वा शिलायां तु शस्त्रं[ख] मन्त्रेण पूजयेत् ।
मन्त्रयित्वा स्वमन्त्रेण प्रज्वलन्तं विभावयेत् ॥ ३८ ॥
मध्वाद्याक्तमुखं कृत्वा[45] आत्मानं चिन्तयेद्धरिम् ।
शिल्पिनं विश्वकर्माणं ध्यात्वोदक्[46]-प्राङ्मुखोऽपि वा ॥ ३९ ॥
शस्त्रं विश्वात्मकं[ग] ध्यात्वा प्रदद्याच्छिल्पिने गुरुः ।
मुखं पृष्ठं शिरोमूलं[47] शिल्पिने दर्शयेद् गुरुः ॥ ४० ॥
शुक्लगन्धानुलिप्ताङ्गः स्नातः पुष्पाद्यलंकृतः ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा स्थपतिः संयतः शुचिः ॥ ४१ ॥
ध्यात्वा[48] स्वदेवतां[49] शिल्पी टङ्कहस्तो[50] जितेन्द्रियः ।
यथेष्टं शातयेत्[51] पश्चाद् यच्छिद्रं[घ] तच्छृणुष्व मे ॥ ४२ ॥
उदक्शिरां प्राक्शिरां वा तथैवेशानदिग्गताम् ।
ऊर्ध्वभागं भवेत् पृष्ठमधोभागं भवेन्मुखम् ॥ ४३ ॥
किञ्चिन्मानाधिकं कृत्वा कल्पयेत् प्रतिमाशिलाम्[52] ।
किञ्चिन्मानाधिका ग्राह्या[53] विविधाकारपिण्डिका ॥ ४४ ॥
छेदयित्वा समुद्धृत्य चतुरस्रं तु[54] कारयेत् ।
अनेनैव विधानेन परीक्ष्य गुणदोषतः[55] ॥ ४५ ॥
वृक्षं यत्नेन गृह्णीयाद् विधिज्ञो देशिकोत्तमः ।
समानीय रथं[56] श्रेष्ठं सुशीलैर्वृषभै[57]र्युतम् ॥ ४६ ॥
रथे स्थाप्य शिलां यत्नाच्छादयित्वा तु वाससा ।
हरिं ध्यात्वा स्मरन् मन्त्रमर्घ्यं दद्यात्ततो गुरुः ॥ ४७ ॥
आनीयमाने तु रथे रथाङ्गपरिवारके[58] ।
वृषभे वा समुत्पन्नेऽनिमित्तेन [ तु ? ] साधकः[59] ॥ ४८ ॥

[ख] शस्त्र —D. [45] मध्वाद्यायुक्तं मखं स्वाम् —B,C. यत्प्रीत्या सुखं कृत्वा स्वात्मानं चिन्तयेद्धरिं —E. [46] ध्यात्वादङ्कं —B,C. [ग] विष्ण्वात्मकं —D. [47] शिरोऽङ्गुलं —A,F. [48] ध्यात्वा च वासुदेवं तां —B. [49] स्वदेवता —A. [50] टङ्कसुप्तहस्तः —B. [51] छादयेत् —B. [घ] यच्छिरन्ते— E, स्वच्छिद्रां others. [52] ...शिवाम् —B. [53] त्याज्या —A. [54] तु omitted in B,C. [55] ...कः —B. [56] रथे —A,D,E. [57] शुक्लैः —B. [58] रथाङ्गोपरिचारके —A,D. [59] साधबः —A.

वैष्णवाग्नौ नृसिंहेन[60] तिलैर्घृत[61]विमिश्रितैः ।
हुत्वा चाष्टशतं सम्यक् तद्दोषेण विमुच्यते ॥ ४९ ॥
आनीय शङ्खनिर्घोषैर्गीतमङ्गलनिःस्वनैः[62] ।
प्रासादस्योपरिभागे कृत्वा कर्मकुटीं गुरुः ॥ ५० ॥
शिलां तां स्थाप्य तस्मिंस्तु अर्चयित्वा बलिं हरेत् ।
ततः प्रवर्तयेत् कर्म विद्वान्[63] विज्ञैस्तु शिल्पिभिः ॥ ५१ ॥
॥ १६ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्त्रिके
आदिकाण्डे षोडशो वनयागपटलः ॥ १६ ॥

## सप्तदशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

यथोक्तायां दिशायां तु न यदा लभ्यते शिला ।
तदा विदिक्स्थिता ग्राह्या विधिना येन तच्छृणु ॥ १ ॥
समानीय शिलां सम्यक् पूर्वोक्तै[1]र्लक्षणैर्युताम् ।
प्रासादस्योत्तरे भागे खात्वा भूमिं विधानवित् ॥ २ ॥
शिलां संस्थाप्य तत्खाते मृदा संपूरयेद् गुरुः ।
समीकृत्य[2] तु तां भूमिं मण्डपं तत्र कारयेत् ॥ ३ ॥
पताकाध्वजपत्राद्यैर्भूषयीत समन्ततः ।
तोरणैः कदलीस्तम्भैर्वितानेन[3] तु भूषयेत् ॥ ४ ॥
प्राच्यां तु भद्रकं[4] लिख्य तत्र विष्णुं यजेद् गुरुः ।
प्रबालमुक्ताफलकै[5]र्हेमपुष्पैः समुज्ज्वलैः ॥ ५ ॥

[60] तु सिंहेन—B. [61] घृतं वर्ध्वतैः—B,C. [62] निःस्वर्णैः—B. [63] विद्वान् omitted in B. [1] पूर्वोक्तलक्षणैः—B. [2] समाहृत्य—B,C. [3] वितानमनु—B. [4] तन्त्रकं—B. [5] वर्णकैः—B,C.

पूर्वोक्तं सकलं वापि[6] विधानं समुपाचरेत् ।
भूतक्रूर[7]बलिं दद्यात् पूर्वोक्तविधिनैव तु ॥ ६ ॥
प्रतीच्यां पूर्वविधिना होमं कुर्याद् यथोदितम्[क] ।
दिग्दोषपरिशुद्ध्यर्थं विशेषाद्धोममाचरेत् ॥ ७ ॥
पातालनरसिंहेन सहस्रं वैष्णवानले ।
दिग्देवानामथाज्ञानां[8] हुत्वा पूजां[9] ददेद् गुरुः ॥ ८ ॥
तर्पिते मन्त्रराजे तु दिग्दोषैर्मुच्यते शिला ।
ततः पूर्वोक्तविधिना कृत्वा पूजादिकं[10] गुरुः ॥ ९ ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन शिरः[ख]·पृष्ठादि कल्पयेत् ।
मन्त्रोदकेन संप्रोक्ष्य शिलां ताम्[11] उद्धरेद्[ग] गुरुः ॥ १० ॥
दिग्दोषप्रशमनार्थं गृष्टिं भव्यां[12] स्वलङ्कृताम् ।
सुवर्णशृङ्गसंयुक्तां कांस्यदोहां पयस्विनीम् ॥ ११ ॥
ताम्रपृष्ठां सोपवीतां दद्याद् रौप्यखुरां गुरोः ।
तोषयीत गुरुं यत्नाद् वस्त्रालङ्कारकादिभिः ॥ १२ ॥
शिल्पिनं तोषयेदेवं वस्त्रालङ्कारचन्दनैः[13] ।
आचार्ये तोषिते विष्णुस्तोषितः स्यान्न संशयः ॥ १३ ॥
शिल्पिनं तोषयेदेवं विश्वकर्मा सुपूजितः[14] ।
ततः कार्याणि कुर्वीत[15] सर्वकामप्रदा भवेत्[16] ॥ १४ ॥

॥ १७ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे सप्तदशः दिक्शान्तिपटलः ॥ १७ ॥

[6] चात्र—B,C. [7] क्रूरे—B,C, [क] यथोचितम्—F. [8] दिग्देवाय यथाज्ञानं—C ; ...यथाज्ञानं—B. [9] पूर्णां—B,C,D,F. [10] पुष्ट्यादिकं—B,F. [ख] शिलाः—F. [11] शिलास्ताः—B. [ग] प्रोक्षयेद्—F. [12] ...प्रदर्शनार्थं च शुटिं भास्या स्वलभ्रत्ता—B. [13] This line is omitted in A ; ...बन्धनैः—B,C. [14] ...विश्वकर्मानुपूजितः—B. [15] युञ्जीते—A ; कुर्वीते—B ; ...कर्माणि युञ्जीत—D. [16] कर्म प्रदापयेत्—B,C.

## अष्टादशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच

अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रतिमालक्षणं परम् ।
यन्न कस्यचिदाख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं परम् ॥ १ ॥
प्रासादस्योत्तरे भागे शिलां नीत्वा तु देशिकः ।
कृत्वा कर्मकुटीं रम्यां प्रतिमाकर्म कारयेत् ॥ २ ॥
चतुरस्रायतां[1] कृत्वा शिलां संस्थाप्य चार्चयेत् ।
शिरो मुखं च पृष्ठं च अङ्कयित्वा तु बुद्धिमान् ॥ ३ ॥
यजमानानुकूलेन गुरुः कर्म समारभेत् ।
शिलां पूर्वाननां कृत्वा अथवा चो[2]त्तराननाम् ॥ ४ ॥
तोयेन ब्रह्मघोषाद्यैः स्थाप्य पश्चाद् बलिं हरेत् ।
दधिदूर्वाक्षतैः पूजां नवारम्भे समाचरेत् ॥ ५ ॥
शुक्लैर्गन्धैश्च माल्यैश्च मन्त्रेणानेन देशिकः
तद् यथा—"ॐ तत् सत् नमः । योऽसौ[3] भगवान् सर्व-
जगत्प्रवीर [:] सङ्कर्षणो वासुदेवः प्रवरवराहतः[4] जय जय
सुप्रतिष्ठितः कीर्तिं प्रवर्धयस्व । ॐ ॐ[5] फट् फट्[6] नमः ॥"
स्वस्तिवाच्य द्विजान् पूज्य[क] गुरुं भक्त्या समर्चयेत् ।
वस्त्रपुष्पादिदानेन अशाठ्येन[7] तु पूजयेत् ॥ ६ ॥
मङ्गलैर्ब्रह्मघोषाद्यैः प्रतिमां संविभाजयेत् ।
मध्यसूत्रं[8] समास्फाल्य[9] तीक्ष्णशस्त्रेण चोत्किरेत् ॥ ७ ॥
अभिप्रेतप्रमाणं तु नवधा प्रविभाजयेत्[10] ।
नवमे[11] भास्करैर्भक्ते[12] भागं ( : ? ) स्वाङ्गुल[13]मुच्यते ॥ ८ ॥

[1] चतुरस्रायतं—A. [2] अथवा उत्तरा—A. [3] ममावासौ—B,C. [4] ... तः—is missing in B,C. [5] ॐ ॐ ॐ—B, ओङ्कार—A. [6] फट् फट् फट् फट्—B. [क] सम्यक्—D. [7] अशोच्येन—A. [8] ... सूक्तं—B,C. [9] समास्फोन्य—B. [10] परिभाजयेत्—B,C. [11] नममे—A. [12] भास्करे भक्ते—B. [13] साङ्गल—B,C.

द्व्यङ्गुलं गोलकं नाम्ना कलानेत्रं तदुच्यते ।[14]
भागमेकं त्रिधा भक्त्वा[ख] पार्ष्णिभागं प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥
भागमेकं तथा जानौ ग्रीवायां भागमेव च ।
मुकुटं तालमात्रं[ग] स्याद् तालमात्रं[घ] तथा मुखम् ॥ १० ॥
तालमात्रेण कण्ठं तु तालेन हृदयं तथा ।
नाभिमेढ्रान्तरं तालं द्वितालावूरुकौ तथा ॥ ११ ॥
तालद्वयेन जङ्घा तु सूत्राणि शृणु साम्प्रतम् ।
कार्यं सूत्रद्वयं पादे जङ्घामध्ये तथा परम् ॥ १२ ॥
जानौ सूत्रद्वयं कार्य*मूरुमध्ये तथापरम् ।
मेढ्रे तथापरं कार्यं कट्यां सूत्रं तथापरम्[15] ॥ १३ ॥
मेखलाबन्धसिद्ध्यर्थं नाभ्यां चैवापरं तथा ।
हृदये च तथा कार्यं कण्ठे सूत्रद्वयं तथा[16] ॥ १४ ॥
ललाटे चापरं कार्यं मस्तके च तथापरम् ।
मुकुटोपरि कर्तव्यं सूत्रमेकं विचक्षणैः ॥ १५ ॥
सूत्राण्यूर्ध्वं प्रदेयानि सप्तैव सुरसत्तम ।
कक्षा-त्रिकान्तरेणैव कण्ठ[ङ]सूत्राणि दापयेत् ॥ १६ ॥
मध्य[17]सूत्राणि संत्यज्य[18] सूत्राण्येवं निवेशयेत्[19] ।
ललाटे नासिकावक्त्रं कर्तव्यं चतुरङ्गुलम् ॥ १७ ॥
ग्रीवाकर्णं तु कर्तव्य[20]मायामाच् चतुरङ्गुलम् ।
द्व्यङ्गुले हनुके कार्ये विस्ताराच् चिबुकं तथा ॥ १८ ॥
अष्टाङ्गुलं ललाटं[च] तु विस्तारेण प्रकीर्तितम् ।
परेण द्व्यङ्गुलौ शङ्खौ कर्तव्यावलकान्वितौ ॥ १९ ॥

[14] This line is partly omitted in B,C. [ख] भक्तां—B,C. [ग] भालमात्रं—Var. ed. [घ] भालमात्रं—Var. ed. * जानौ सूत्रद्वये कार्ये—F. [15] सूत्रद्वयं तथा—B. [16] B omits this line here but places it just after verse II.; C follows B and reads again the same line here. [ङ]—पट A,B,C. [17] मध्ये—B. [18] संयोज्य—B,C. [19] निवेदयेत्—A. [20] ग्रीवाकर्णौ तु कर्तव्यौ—B,C. [च] ललाटे—A,B,C.

चतुरङ्गुलमाख्यातमन्तरं[21] कर्णनेत्रयोः ।
द्व्यङ्गुलौ पृथुकौ कर्णौ कर्णार्धाङ्गं च पञ्चके ॥ २० ॥
भ्रूसमेन तु सूत्रेण कर्णश्रोत्रं[22] प्रकीर्तितम् ।
विद्धं षडङ्गुलं कर्णं विद्धं[23] च चतुरङ्गुलम् ॥ २१ ॥
चिबुकेन समं विद्धमविद्धं वा षडङ्गुलम् ।
खड्गपात्रं तथा वर्तिं शष्कुलीं कल्पयेत् तथा ॥ २२ ॥
अङ्गुलेनाधरः कार्यस्तस्या[24]र्धेनोत्तराधरम् ।
अर्धाङ्गुलं तथा गोजी (?) वक्त्रं तु चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
आयामेन[25] तु वैपुण्यात् ( -पुल्यात् ? ) सार्धमङ्गुलमुच्यते ।
अव्यात्तमेवं स्याद् वक्त्रं व्यात्तं द्व्यङ्गुलमुच्यते ॥ २४ ॥
नासावंशसमुच्छ्रायं मूले त्वेकाङ्गुलं मतम् ।
उच्छ्रिताद्[26]द्व्यङ्गुलं चाग्रे करवीरोपमा[27] स्मृता ॥ २५ ॥
अन्तरं चक्षुषोः कार्यं चतुरङ्गुलमानतः ।
द्व्यङ्गुलं चाक्षिकोषं च[28] द्व्यङ्गुलं चान्तरं तयोः[29] ॥ २६ ॥
तारानेत्रविभागेन दृक्तारा पञ्चमांशिका ।
अङ्गुलं नेत्रविस्तारं द्रोणी चार्धाङ्गुला[30] मता ॥ २७ ॥
तत्प्रमाणा भ्रुवोर्लेखा भ्रुवौ नेत्रसमे मते ।
भ्रूमध्यं द्व्यङ्गुलं कार्यं भ्रूदैर्घ्यं चतुरङ्गुलम् ॥ २८ ॥
षट्त्रिंशदङ्गुलायामं[31] मस्तकस्य तु वेष्टनम् ।
मूर्तीनां केशवादीनां द्वात्रिंशद् वेष्टनं भवेत् ॥ २९ ॥
पञ्च नेत्रात् त्वधो ग्रीवाविस्ताराद् वेष्टनं पुनः[32] ।
( द्विगुणं तु भवेदूर्ध्वं विस्तृताष्टाङ्गुलं पुनः । )[33]
ग्रीवात्रिगुण[34]मायामं ग्रीवावक्षोऽन्तरं भवेत् ॥ ३० ॥

[21] कर्तव्यं—B, [22] श्रोत्रः प्रकीर्तितः—A,D,F. [23] कर्णमविद्धं—C. [24] तयार्धं—C. [25] अगमोमेन—B. [26] भद्रिका—B,C. [27] करवीकोपमा—B,C. [28] कोषं तं—B,C. [29] चातुरन्तयोः—B,C, [30] च द्व्यङ्गुला—B. [31] षट् द्व्यङ्गुलकमायामं—B,C. [32] भवेत्—B,C. [33] This line is found in B,C,D,F. [34] ग्रीवाभिगुण—B.

स्कन्धावष्टाङ्गुलौ कार्यौ त्रिकलावंशकौ शुभौ।
सप्ततालौ[35] स्मृतौ बाहू प्रबाहू षोडशाङ्गुलौ॥ ३१॥
त्रिकलं विस्तृतौ बाहू प्रबाहू चापि तत्समौ[36]।
बाहुदण्डाधंतो[37] ज्ञेयः परिणाहः[38] कला नव॥ ३२॥
सप्तदशा[39]ङ्गुलौ मध्ये कूर्परोर्ध्वे[छ] च षोडश।
कूर्परस्य भवेन्नाहस्त्रिगुणः सुरसत्तम॥ ३३॥
नाह(ः)प्रवाहमध्ये तु षोडशाङ्गुलमुच्यते।
अग्रहस्ते[40] परीणाहो द्वादशाङ्गुलमुच्यते॥ ३४॥
विस्तारेण करतलं कीर्तितं तु षडङ्गुलम्।
दैर्घ्यात् सप्ताङ्गुलं कार्या मध्यात् पञ्चाङ्गुलं[ज] मता॥ ३५॥
तर्जन्यनामिका चापि तस्मादर्धाङ्गुलं विना।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ कार्यौ चतुरङ्गुलसम्मितौ[41]॥ ३६॥
द्विपर्वाङ्गुष्ठकः कार्यः शेषाङ्गुल्यस्त्रिपर्विकाः।
सर्वासां पर्वणोर्ध्वेन[42] नखमानं विधीयते॥ ३७॥
वक्षसो यत् प्रमाणं च जठरं तत्प्रमाणतः[43]।
ततो नेत्रान्तरं कार्यं तालमात्रं प्रमाणतः।[44]
अङ्गुलैकं भवेन्नाभिर्वेधेन च प्रमाणतः॥ ३८॥
नाभिमध्ये परिणाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुलैः।
अन्तरं स्तनयोः कार्यं तालमात्रं प्रमाणतः॥ ३९॥
चुचुकौ[झ] पर्वमानौ तु मण्डलं द्विपरं[45] भवेत्।
चतुःषष्ट्यङ्गुलं कार्यं वेष्टनं वक्षसः स्फुटम्॥ ४०॥
चतुर्मुखं तु तदधो वेष्टनं परिकीर्तितम्।
परिणाहस्तथा कट्यां चतुःपञ्चाशदङ्गुलैः॥ ४१॥

[35] गुप्तनेत्रौ—A,D. [36] च षडङ्गलौ—B. [37] दण्डोर्धतो—B,C. [38] परिवर्णात्—B,C. [39] सप्तदण्डा—A. [छ] कूर्परौ द्वौ—D. [40] अर्धहस्तो—B. [ज] पञ्चाङ्गला—D. [41] समन्वितौ—B,C. [42] पवनोर्ध्वेन—A. [43] यत्प्रमाणकम्—A,D. [44] B,C. Add this line here. [झ] चिवुकौ—B,C. [45] द्विपर्वं—A.

विस्तारश्चोरुमूले तु प्रोच्यते द्वादशाङ्गुलः ।
तस्मादभ्यधिकं मध्ये ततो निम्नतरं[46] क्रमात् ॥ ४२ ॥
विस्तृताष्टाङ्गुलं जानु त्रिगुणं[47] परिणाहतः ।
जङ्घामध्ये तु विस्तारः सप्ताङ्गुल उदाहृतः ॥ ४३ ॥
त्रिगुणा (?) परिधिश्चास्य जङ्घाग्रं पञ्च विस्तरात् ।
त्रिगुणं (?) परिधिश्चास्य पादौ तालप्रमाणकौ ॥ ४४ ॥
आयामादुच्छ्रितौ पादौ चतुरङ्गुलमेव च ।
गुल्फात् पूर्वं तु कर्तव्यं प्रमाणात् चतुरङ्गुलम् ॥ ४५ ॥
त्रिकलं विस्तृतौ पादौ द्व्यङ्गुलोऽ[48]ङ्गुष्ठकः स्मृतः ।
पञ्चाङ्गुलं तु नाहोऽस्य[49] दीर्घं चास्य[ज] प्रदेशिनी ॥ ४६ ॥
अष्टमांशोऽष्टमांशो न (शोनाः ?) शेषाङ्गुल्यः क्रमेण तु ।
सपादाङ्गुलमुत्सेध्यमङ्गुष्ठस्य[50] प्रकीर्तितम् ॥ ४७ ॥
[ पादोनमङ्गुलं कार्यमङ्गुष्ठस्य नखः सदा[51] ।
अर्धाङ्गुलं तथा नासाक्रमादूनं तु कारयेत् ॥ ४८ ॥
द्व्यङ्गुलौ[52] वृषणौ कार्यौ मेढ्रं तु चतुरङ्गुलम् ।
परिणाहेन कोषाग्रं कर्तव्यं चतुरङ्गुलम् ॥ ४९ ॥
षडङ्गुलपरिणाहौ वृषणौ परिकीर्तितौ । ]
वृषणालंकृता कार्या प्रसन्नवदनेक्षणा ॥ ५० ॥
प्रतिमा वासुदेवस्य मानेन सुरसत्तम ।
एतत् ते लक्षणं प्रोक्तमुद्देशेन मयानघ ॥ ५१ ॥
अनयैव दिशा कार्यं स्वयमभ्युह्य देशिकैः ।
लोकेषु लक्षणं दृष्ट्वा हसिताद्यं निरीक्षणम् ॥ ५२ ॥
तथातथैव कर्तव्यं सूरं (?) यत्नेन देशिकैः ।
वासुदेवं तु कुर्वीत चतुर्बाहुं सुरेश्वरम् ॥ ५३ ॥

[46] निम्नतरं—A,B. [47] त्रैगुणा—A ; त्रिगुणः—B,C. [48] त्र्यङ्गुलो—B,C. [49] चास्य—A ; तद्वत्—B,C. [ज] दीर्घत्वं (?)—D. [50] ... मङ्गःस्य—B,C. [51] नखामदा—B,C. [52] अङ्गष्ठो—B,C. [ ] Portion within brackets is wanting in D.

दक्षिणोपरि चक्रं तु पद्मं चाधः प्रकल्पयेत्।
वामोपरि गदा कार्या शङ्खं चाधः सुशोभनम् ॥ ५४ ॥
एतल्लक्षणसंयुक्ता प्रतिमा सन्निधा भवेत्।
श्रीपुष्टी[53] चापि कर्तव्ये पद्मवीणाकरान्विते ॥ ५५ ॥
ऊरु[54]मात्रोच्छ्रितायामे किंचिदावर्जिते तथा।
मालाविद्याधरौ[55] कार्यौ प्रभामण्डलसंस्थितौ ॥ ५६ ॥
प्रभां विभूषयेद् यत्नाद् गजव्यालादिभिर्बुधः।
पद्माभं पादपीठं तु तथा[ट] शोभासमन्वितम् ॥ ५७ ॥
..................................................................
देशा[56]दर्शानुरूपेण कर्तव्यं देशिकोत्तमैः ॥ ५८ ॥
॥ १८ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे अष्टादशः प्रतिमालक्षणपटलः ॥ १८ ॥

## ऊनविंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि पिण्डिकालक्षणं तव।
उच्छ्रायं प्रतिमार्धं च[1] दैर्घ्येण प्रतिमासमा ॥ १ ॥
चतुःषष्टिपुटान्[2] कृत्वा पिण्डिकां तत्र कल्पयेत्।
त्यक्त्वा पंक्तिद्वयं चाधस्तदूर्ध्वं यत्र कोष्ठकम् ॥ २ ॥
समं त[3]दुभयोः पार्श्वे अनन्तं परिमार्जयेत्।
ऊर्ध्वं पंक्तिद्वयं त्यक्त्वा अधस्ताद् वर्ण[4]-कोष्ठकम् ॥ ३ ॥
अन्तस्थं मार्जयेद् यत्नात् पार्श्वयोरुभयोः समम्।
तयोर्मध्यगतौ तत्र चतुष्कौ मार्जयेत् ततः ॥ ४ ॥

[53] श्रीयुष्टा—B. [54] तरु—B,C. [55] वेद्याधरौ—B,C. [ट] यथा—D. [56] दशादर्श—B,C. [1] तु—B,C. [2] पदान्—B,C. [3] समत्व—B,C. [4] अधस्तद् बहुकोष्ठकम्—B,C.

चतुर्धा भाजयित्वा तु ऊर्ध्वं पंक्तिद्वयं बुधः ।
मेखला भागमात्रा[5] स्यात् खातं तस्यार्धमानतः[6] ।। ५ ।।
भागं भागं[7] परित्यज्य पार्श्वयोरुभयोः समम्[8] ।
दत्त्वा चैकं पदं बाह्ये प्रमाणं कारयेद् बुधः ।। ६ ।।
त्रिभागेन च भागः स्यादग्रे स्यात् तोयनिर्गमः ।
नानाप्रकारभेदेन भद्रेयं पिण्डिका शुभा ।। ७ ।।
।। १६ ।। इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे ऊनविंशः पिण्डिकालक्षणपटलः ।। १६ ।।

## विंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच[1]—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्ष्मीलक्षणमुत्तमम् ।
अष्टताला तु कर्तव्या देवी लक्ष्मीः[2] सुरेश्वरी ।। १ ।।
तत्क्रमं सौर[3]काण्डे तु कथयिष्ये तवा[4]नघ ।
नवतालिकक्षेत्रं तु कथ्यमानामितः शृणु ।। २ ।।
भ्रुवौ यवाधिके कार्ये यवहीना तु नासिका ।
गोलकेनाधिकं वक्त्रमूर्ध्वं तिर्यग्विवर्जितम् ।। ३ ।।
आयते नयने कार्ये त्रिभागोनैर्यवै[5]स्त्रिभिः ।
तदर्धेन तु वै पुण्यं नेत्रयोः परिकल्पयेत् ।। ४ ।।
कर्णपाशोऽधिकः कार्यः सृक्कण्या[क] समसूत्रितः ।
नम्रं कलाविहीनं तु कुर्याद्दंशद्वयं सदा ।। ५ ।।
ग्रीवा सार्धकला कार्या तद्विस्तारोपशोभिता ।
नेत्रं विना तु विस्तार[6] ऊरू जानू[7] च पिण्डिका ।। ६ ।।

[5] भागमात्रं—C. ; भोगमात्रा—F. [6] खण्डितस्यार्धमानतः—B. [7] चाग्रं—B,C. [8] रपि—B,C. [1] omitted in A. [2] लक्ष्मी—A,B,C. [3] गौर—A,C. [4] तदा—A. [5] यवं—A ; यव—D [क] सृक्किण्या—A,B,C. [6] विस्तारे—A. [7] ऊरु जानु—C.

अङ्घ्रिपृष्ठे स्फिचे कट्यां यथायोगं प्रकल्पयेत् ।
सप्तांशोनास्तथाङ्गुल्यः दैर्घ्यं विस्कम्भनाहत.[8] ॥ ७ ॥
नेत्रैकवर्जितायामा जङ्घोरू च तथा कटिः ।
मध्यं पार्श्वे च[9] तद् वृत्तं घनं पीनं कुचद्वयम् ॥ ८ ॥
तालमात्रौ स्तनौ कार्यौ कटिः सार्धकलाधिकः ।
शेषमन्यद् यथोदिष्टं लक्ष्मीचेयं[ख] प्रकीर्तिता ॥ ९ ॥
सर्वाभरणसम्पन्ना मध्ये क्षामा स्तनोन्नता[10] ।
श्रोणितटसुविस्तीर्णा कार्या देवी सुरेश्वरी ॥ १० ॥
द्विभुजा कम्बुग्रीवा च विशालाक्षी सुलक्षणा ।
स्तनौ समुन्नतौ कार्यौ कञ्चुकेनावगुण्ठितौ ॥ ११ ॥
नागहस्तोपमौ[11] बाहू ऊरू रम्भासमौ शुभौ ।
नानारत्नोज्ज्वलं पट्टं देव्याः शिरसि दापयेत् ॥ १२ ॥
नानारत्नोज्ज्वला देव्या मेखला श्रोणिसंयुता[12] ।
युक्ता दिव्येन हारेण केयूरकटकोज्ज्वला ॥ १३ ॥
पद्मासना तु कर्तव्या पद्मश्रीफलपाणिका[13] ।
दक्षिणे पुण्डरीकं तु वामहस्ते तु श्रीफलम् ॥ १४ ॥
स्थिता वा त्रिबलिभङ्ग्योतिता[14] वा प्रशस्यते ।
स्त्रियौ पार्श्वद्वये कार्ये शुभे चामरहस्तिके[15] ॥ १५ ॥
भृङ्गारहस्तौ द्वौ नागौ स्नपयन्तौ[16] श्रियं स्थितौ[17] ।
श्रीरियं लक्षणोपेता स्थापिता सर्वकामदा[18] ॥ १६ ॥

.............................................

सर्वासामेव देवीनामेतत् साधारणं स्मृतम् ॥ १७ ॥
॥ २० ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे विंशः श्री*लक्षणपटलः ॥ २० ॥

[8] दैर्घ्याद् विस्कम्भनाहः –A. दैर्घ्याद् विस्कम्भनाद्दत:—B,C. [9] पार्श्वं च—A,C,D,F. मध्यपार्श्वं च—B.; पार्ष्णि—var ed. [ख] लक्ष्म्यचेयं—D. [10] तनोन्नता—B,C. [11] हस्तौ परौ—B,C. [12] संयुतम्—B,C. [13] पालिका—A,B. [14] त्रिबलीतस्थशोभिता—A,D [15] हस्तके—B,C. [16] स्नापयन्यौ –A. [17] श्रितौ—B,C. [18] कामदा सदा—B,C. * श्री omitted in F.

एकविंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

खगेशस्य प्रवक्ष्यामि तव रूपं सुशोभनम् ।
नरतुल्यं भवेद् गात्रं नासिका ( कञ्चुकान्विता ॥ १ ॥
पङ्गुलोच्छ्रया सम्यक् ) चञ्चुरूपेण कल्पिता ।
मस्तके कुटिलं[1] केशं नेत्रे चैवास्य वर्तुले ॥ २ ॥
आयतौ द्विमुखौ चास्य पक्षौ कार्यौ सुशोभनौ ।
स्कन्धप्रदेशसंलग्नौ ज्वलदग्निसमप्रभौ[2] ॥ ३ ॥
पादयोर्नखराः कार्याः सर्पकुण्डलमण्डिताः ।
नूपुरौ तस्य द्वौ नागौ[3] केयूरौ पद्मकस्वनौ[क] ॥ ४ ॥
कटिदेशेऽस्य कुलिकः परिधानस्य वेष्टनम् ।
वृश्चिकैः कर्णिका[4] कार्या गरुडस्य महात्मनः ॥ ५ ॥
देवस्य पुरतः स्थाप्यो[5] यष्ट्यां वा मण्डले[6]ऽथवा ।
प्रासादस्य प्रमाणेन कार्यो गरुडमण्डपः ॥ ६ ॥

.... .... .... ....

यष्ट्याः समुच्छ्रयः कार्यः प्रासादायामतोऽर्धतः[7] ॥ ७ ॥

॥ २१ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके आदिकाण्डे
[ प्रतिष्ठापञ्चके प्रथमकाण्डे ] एकविंशः वैनतेयलक्षणपटलः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अत ऊर्ध्वं[1] प्रवक्ष्यामि प्रतिमालक्षणं पुनः ।
मासाधिपानां संक्षेपात् तन्निबोध सुरोत्तम ॥ १ ॥

(......) portion within the brackets is omitted in B, C. [1] मुकुरं—A.
[2] समन्वितौ—C. [3] कार्यौ—B, C. [क] स्रवौ—E, F. [4] कालिका—B. [5] स्थाप्या—B, C.
[6] मण्डपे तथा—B, C. [7] प्रसादस्यमतोद्गतः—B, C. [ ] This is found only in E, F.
[1] ऊर्ध्वं--omitted in B, C.

आदिमूर्तिर्वासुदेवः[2] सङ्कर्षणमथापि च[3] ।
सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नं सोऽनिरुद्धमथासृजत्* ॥ २ ॥
चतुर्मूर्तिः परं[4] प्रोक्तः[5] एकैको भिद्यते त्रिधा ।
केशवादिप्रभेदेन मूर्तिद्वादशकं स्मृतम् ॥ ३ ॥
पङ्कजं दक्षिणे दद्यात् पाञ्चजन्यं तथोपरि ।
वामोपरि गदा यस्य चक्रं चाधो व्यवस्थितम् ॥ ४ ॥
आदिमूर्तेस्तु भेदोऽयं केशवेति प्रकीर्त्यते[ख] ।
अधरोत्तरभागेन[6] कृतमेतत् तु यत्र वै ॥ ५ ॥
नारायणाख्या सा मूर्तिः स्थापिता भुक्तिमुक्तिदा ।
सव्याधः पङ्कजं यस्य पाञ्चजन्यं तथोपरि ॥ ६ ॥
दक्षिणोर्ध्वं गदा यस्य चक्रं चाधो व्यवस्थितम् ।
आदिमूर्तेस्तु भेदोऽयं माधवोऽयं प्रकीर्त्यते[7] ॥ ७ ॥
दक्षिणाधः स्थितं चक्रं गदा यस्योपरि स्थिता ।
वामोर्ध्व[8]संस्थितं पद्मं शङ्खं चाधो व्यवस्थितम् ॥ ८ ॥
सङ्कर्षणस्य भेदोऽयं गोविन्देति प्रकीर्त्यते[ग] ।
दक्षिणोपरि पद्मं तु गदा चाधो व्यवस्थिता ॥ ९ ॥
वामोर्ध्वं पाञ्चजन्यं च[9] चक्रं चाधो व्यवस्थितम् ।
सङ्कर्षणप्रभेदोऽयं[10] विष्णुरित्यभिधीयते[11] ॥ १० ॥
दक्षिणोपरि शङ्खं च[12] चक्रं चाधः प्रदृश्यते[घ] ।
वामोपरि तथा पद्मं गदा चाधः प्रदृश्यते[13] ॥ ११ ॥
मधुसूदननामायं भेदः सङ्कर्षणस्य तु ।
दक्षिणोर्ध्वं गदा यस्य पङ्कजं चाप्यधः स्थितम्[14] ॥ १२ ॥

[2] वसुदेव—C. [3] .. सङ्कर्षणमथाश्रितः—E. * This line is omitted in A. ...मथासृजन्—E F. [4] चतुर्मूर्तिपरं—A, F. [5] प्रोक्तं—B [ख] प्रकीर्तितः—E, F. [6] अथ चोत्तरभागेन —B, C. [7] माधवेति प्रकीर्तितः—B C. [8] वामोर्ध्वं —B. [ग] प्रकीर्तितः—E, F. [9] तु —B, C. [10] ...स्य भेदोऽयं —A. [11] शस्यते—C, E, F. [12] तु —C. [घ] विद्यते—F. भिद्यते—E. [13] प्रशस्यते—B, C. [14] स्थितः —B, C.

वामोर्ध्वं संस्थितं चक्रमधः शङ्खं[15] प्रदृश्यते।
ब्रह्माण्डगं[16] वामपादं दक्षिणं शेषपृष्ठगम् ॥ १३ ॥
बलिवञ्चनसंसक्तं[17] वामनं[18] चाप्यधः स्थितम्।
त्रिविक्रमेति सा मूर्तिः स्थापिता राज्यभोगदा ॥ १४ ॥
वामोर्ध्वे[19] कौमुदी यस्य पुण्डरीकमधःस्थितम।
दक्षिणोर्ध्वं सहस्रारं पाञ्चजन्यमधःस्थितम् ॥ १५ ॥
सप्ततालप्रमाणं तु वामनं कारयेत् सदा।
ऊर्ध्वं दक्षिणतश्चक्रमधः पद्मं व्यवस्थितम् ॥ १६ ॥
वामोर्ध्वे कौमुदी यस्य पाञ्चजन्यमधःस्थितम्।
पद्मा पद्मकरा वामे पार्श्वे यस्य व्यवस्थिता ॥ १७ ॥
स्थितो वाप्युपविष्टो वा सानुरागो विलासवान्।
प्रद्युम्नस्य हि भेदोऽयं[20] श्रीधरेति प्रकीर्त्यते ॥ १८ ॥
दक्षिणोर्ध्वं महाचक्रं कौमुदी तदधःस्थिता।
वामोर्ध्वे नलिनं यस्य अधः शङ्खं विराजते ॥ १९ ॥
हृषीकेशेति विज्ञेयः स्थापितः सर्वकामदः।
दक्षिणोर्ध्वे[21] पुण्डरीकं पाञ्चजन्यमधस्तथा[ङ] ॥ २० ॥
वामोर्ध्वे संस्थितं चक्रं कौमुदी तदधःस्थिता।
पद्मनाभेति सा मूर्तिः स्थापिता मोक्षदायिनी ॥ २१ ॥
दक्षिणोर्ध्वं[22] पाञ्चजन्यमधस्तात् तु कुशेशयम्।
सव्योर्ध्वं कौमुदी देवी हेतिराज[23]मधःस्थितम् ॥ २२ ॥
अनिरुद्धस्य भेदोऽयं दामोदर इति स्मृतः।
एतेषां तु स्त्रियौ[24] कार्ये पद्मवीणाधरे शुभे ॥ २३ ॥

[15] शङ्खः—B, C. [16] ब्रह्माशुगं—B, C. ब्रह्माण्डं—A. [17] संयुक्त—A. [18] वारण—A. [19] वामोर्ध्वं—A. [20] प्रभेदोऽयं—C. [21] दक्षिणोर्ध्वं—C. [ङ] स्थिता—E, F. [22] दक्षिणार्धं—A. [23] हेतिराज omitted in C. [24] मूर्तिपे—B, C.

एतत् समासतः प्रोक्तं मूर्तीनां लक्षणं मया ।
मत्स्यादीनां प्रवक्ष्यामि विशेषेण तु लक्षणम् ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके आदिकाण्डे
द्वाविंशः केशवादिप्रतिमालक्षणपटलः ॥ २२ ॥

## त्रयोविंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि मत्स्यादीनां तु लक्षणम् ।
षट्त्रिंशदङ्गुलायामं तदर्धेन[1] तु विस्तृतम् ॥ १ ॥
दैर्घ्याष्टमांशसंयुक्तं[2] पुच्छवक्त्रं तु कारयेत् ।
रोहितं[3]विवृतास्यं तु द्वादशाङ्गुलमानतः[4] ॥ २ ॥
कलैकं पृष्ठ[5]रोमं तु पुच्छोर्ध्वं क्रोडगं तथा ।
कृतस्यैवंविधस्येह रोहितस्य मुखोद्गतम्[6] ॥ ३ ॥
नारायणं तु कुर्वीत आगुल्फं तन्मुखोद्गतम्[7] ।
एवं[8] तु मत्स्यमादाय[9] स्थापयेद् यस्तु मानवः ॥ ४ ॥
सर्वज्ञत्वं भवेत्तस्य सर्वापन्मुक्तिरेव च ।
दैर्घ्यात् त्रितालसंयुक्तं[10] तदर्धं परिमण्डलम् ॥ ५ ॥
चतुश्चरणसुश्लिष्टं चतुरङ्गुलमात्रया ।
कपोल[11]द्वयमध्यात् तु गोविन्दं तु समुद्गतम् ॥ ६ ॥
कृत्वा वा[12] गुल्फपर्यन्तमुद्गच्छन्तं सुरोत्तम ।
भूकूर्मं[13] कारयित्वैवं[14] कूर्मं वा स्थापयीत यः ॥ ७ ॥

[1] ऊर्ध्वेन तु सुविस्तृतम्—B, C. [2] संयुक्तां—B, C. [3] रोहिता—A. [4] ...नामतः—B. [5] प्रष्ठ—B, C. [6] मुखोदितं—B, मुखोदयं—C. [7] यथोद्गतम्—B, C.; this line is omitted in E. F. [8] एकं—B, C. [9] एवं च—F; एवं त्वं मत्स्यमत्स्यम्वा—D, E. [10] द्विताल—B, C. [11] कपाल—A, D, E, F. [12] वै—B, C. [13] भूद्कूर्मं—B, C.; भूतकूर्मं—D, F.; भकूर्मं—E. [14] कारयेद् वैवं—C.

स्ववंशोद्धरणं तस्य जायते मुक्तिरेव च ।
चक्रं[15] कलाष्टकायामं प्रथिमा स्याद् द्विगलोकम् ।। ८ ।।
हनू सप्ताङ्गुले चास्य सृक्कणी द्व्यङ्गुले मते ।
सप्ताङ्गुलं[16] मुखं प्रोक्तं वक्रौ सार्धकलौ[17] द्विजौ ।। ९ ।।
नासारन्ध्रं भवेन्नेत्रं यवहीनेऽक्षिणी मते ।
किञ्चिद्वक्रे[18] स्मृते श्रोत्रे त्रिगोलक[19]-समायते ।। १० ।।
चतुष्कलं कर्णमध्यं तदर्धेन तदुच्छ्रितम् ।
वस्वङ्गुला भवेद् ग्रीवा नेत्रैकं चोन्नता तु सा ।। ११ ।।
शेषं नृसिंहवत् कार्यं वराहस्य तु[20] विग्रहम् ।
शेषाहिविधृतं पादं बाहुना धारयन् धराम् ।। १२ ।।
शङ्खं वामे तथा लक्ष्मी गदाचक्रे तु दक्षिणे ।
एवं नववराहं च[21] कृत्वा यः स्थापयेन्नरः ।। १३ ।।
भवोदधिसमुत्तारं[22] राज्यं वा हतकण्टकम् ।
प्राप्नुयान्नात्र सन्देहो ह्यमुत्रेहैव[23] वा भुवि ।। १४ ।।
तिर्यङ्नृसिंहदेवस्य तथा विपुलमाननम्[च] ।
वर्तुलेऽस्य तथा नेत्रे स्कन्धौ तालमितौ शुभौ ।। १५ ।।
भ्रुवे व्याकुञ्चिते वक्त्रं विवृतं चोग्रदंष्ट्रकम् ।
लेलिहाना तथा जिह्वा समुद्धतसटं[छ] शिरः ।। १६ ।।
दंष्ट्रे अङ्गुलनिर्याते रक्ताग्रे च सिते तथा ।
त्रिकलाभ्यधिकं[24] वक्षः पञ्च नेत्राधिका कटिः ।। १७ ।।
त्रिकलाभ्यधिके[25] चोरू जानू चापि कलाधिके ।
जङ्घे सार्धकले मध्ये विस्तृतेऽग्रे[26] विभागतः ।। १८ ।।

[15] चक्रं—A वक्रं—var. ed. [16] सप्ताङ्गुल—A. [17] तत् सार्धकलौ—B, C. [18] वक्रे—B, C. [19] द्विगोलक—B, C, E. F. [20] तु omitted in B, C. [21] देवं वराहं तु—B. C. [22] .. समायुक्तं—B, C. [23] अन्यत्रेहैव—B, C. [च] विश्वयमाननम् –E. F. [छ] समुद्गतसटं—E, F. [24] ...भ्यधिकं—B, C. [25] ...भ्यधिका—A, अधिका—B, C. [26] विस्तृताग्रे—A, B.

ऊर्ध्वौ किञ्चित् स्मृतौ पादौ बाहुमूले कलाधिकौ।
किञ्चित् किञ्चित् तथा हीनौ पर्यन्ते चोपबाहुकौ ॥ १९ ॥
वपुरित्थं नृसिंहस्य कुर्याद् देशिकसत्तमः।
जानुदेशे च संस्थाप्य विदारित[27]महासुरम् ॥ २० ॥
भूषितं वैजयन्त्या तु मालया[28] श्रीसमन्वितम्।
खड्गचक्रधरं[29] देवं नृसिंहं कारयेद् बुधः ॥ २१ ॥
स्थापयेत् पापनाशाय जयाय नरकेशरीम् (?)[ज]।
भुजं[30] त्रिगोलकायामं वक्षो विस्तारशोभितम् ॥ २२ ॥
पाणिपादं तुरीयांशं प्रवृद्ध[31]-शिरसं तथा।
ऊर्वङ्घ्रि द्वितयायाम[32]-विहीनमथयुग्मकम्[झ] ॥ २३ ॥
कटिस्फिकपार्श्वनाभीषु तदूर्ध्वं[33] वामनं बुधः।
कृत्वा संस्थापयेद् देवं[34] मोहनाशाय[35] सर्वथा ॥ २४ ॥
जामदग्न्यं तु कुर्वीत जटामुकुट[36]-मण्डितम्।
चतुर्बाहुं महाभागं सर्वक्षत्रान्तकं विभुम्[37] ॥ २५ ॥
दक्षिणे परशुं हस्ते वामे दद्यात् तथा धनुः।
खड्गं[38] दक्षिणहस्ते तु वामहस्ते तु खेटकम् ॥ २६ ॥
कुठारहस्तं द्विभुजं कुर्याद् वा रेणुकासुतम्[39]।
कृत्वैवं जामदग्न्यं तु स्थापयेद् यस्तु मानवः ॥ २७ ॥
स विष्णुं[40] प्राप्नुयाच्छीघ्रं कामांश्च मनसेप्सितान्।
कुर्याद् दाशरथिं रामं सप्ततालं[41] चतुर्भुजम् ॥ २८ ॥
शरकार्मुकहस्तं तु शङ्खचक्रधरं शुभम्।
दक्षिणोर्ध्वं भवेच्चक्रं वामोर्ध्वं शङ्खमेव च ॥ २९ ॥

[27] विभावित—B ; वितारित—C. [28] लीलया—B. [29] शङ्खचक्रधरं—C. [30] भूजं—B, C. [ज] नरकेशरी—D. [31] प्रवृद्धि—C. [32] यामं—B, C. [झ] मुखयुग्मकम्—All except E. [33] तदूर्द्धं—A. [34] दैवं—B, C. [35] मोहनार्थाय—A. [36] मकुट—C. [37] प्रभुम्—B, C. [38] शङ्खं—C. [39] रेणुक—B, C. [40] वित्तं—A. [41] दशतालं—B, C.

दक्षिणाधो भवेद् बाणो[42] वामाधो धनुरेव[43] च।
द्विभुजं शरहस्तं वा रामं कुर्यात् सकार्मुकम्॥ ३०॥
कृत्वैवं राघवं रामं सर्वलक्षणसंयुतम्।
क्रूर[अ]-शत्रुविनाशाय स्थापयेत् सर्वकामदम्॥ ३१॥
तृतीयं च तथा[44] रामं चतुर्बाहुं शृणुष्व मे।
वामोर्ध्वे लाङ्गलं[45] दद्यादधः शङ्खं[46] सुशोभनम्॥ ३२॥
मुषलं दक्षिणोर्ध्वे तु चक्रं चाधः सुशोभनम्।
गदां कृपाणं वा दद्यात् संस्थाने[47] शङ्ख[48]चक्रयोः॥ ३३॥
कृत्वैवं बलदेवं तु यो नरः स्थापयेत् प्रभुम्[49]।
पुत्रं ददाति तस्याथ विपक्षांश्च जयत्यसौ[50]॥ ३४॥
दशतालं तथा बुद्धं[51] पद्मासनगतं हरिम्।
प्रलम्ब[52]श्रवणं कुर्याच् चीवरा[53]लंकृतं तथा॥ ३५॥
मलिनाभं समाधिस्थं पद्मास्यं पद्मलोचनम्।
समाधिस्थोत्तानपाणिं योगदृष्टिसमन्वितम्॥ ३६॥
स्थापयेत् रूपकामस्तु[54] पितेव जगतः स्थितम्[55]।
कल्किनं तु चतुर्बाहुं बद्धतूणं[56] धनुर्धरम्॥ ३७॥
शङ्खचक्रधरं कुर्यात् तथा खड्गधरं प्रभुम्।
द्विभुजं वा हयारूढं[57] खड्गपाणिं सुरेश्वरम्॥ ३८॥

.... .... .... ....

कल्किनं स्थापयेद् वैनं[58] शक्रस्थानं लभे[59]न्नरः॥ ३९॥
॥ २३ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे त्रयोविंशः दशावतारप्रतिमालक्षणपटलः॥ २३॥

[42] बाणं—B, C. [43] धनुमेव—B, C. [अ] देव—F. [44] यथा—A. [45] लाङ्गलं—B. [46] शङ्खं च शोभनं—B. [47] संस्थाने *omitted in* B. C. [48] शक्ति—A F. [49] विभुम्—B, C. F. [50] जयन्त्वसौ—C. [51] वृद्धं—A. [52] प्रणकः—B, C. [53] चीरबाणंकृतं—A. [54] कामंतु—A, B, C. [55] पतिम् B, C. [56] बहुतूणधरं—B; बद्धतुणधरं—C. [57] महिषारूढं—A. [58] चैनं—B. स्थापयित्वैवं—F. [59] भवे—B, C.

## चतुर्विंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अधुना वासुदेवादीन् प्रवक्ष्यामि शृणुष्व मे।
आदिमूर्तिर्वासुदेवः पूर्वमेवोदितो मया॥ १॥
दक्षिणोर्ध्वं गदा यस्य वामोर्ध्वे चक्रमुल्वणम्[1]।
ब्राह्मणौ पार्श्वगौ नित्यं शेषमन्यच्च पूर्ववत्॥ २॥
द्वितीयो वासुदेवोऽथं द्वापरादौ स उच्यते।
द्विभुजो वाथ कर्तव्यो वामे शङ्खधरः प्रभुः[2]॥ ३॥
वरदो दक्षिणेनाथ वासुदेवो द्विधोदितः[3]।
बलदेवश्चतुर्बाहुः कुण्डलैकविभूषितः॥ ४॥
लाङ्गली मुषली देवो गदापद्मधरो[4] विभुः।
शङ्खचक्रगदापाणिः कर्तव्यो वरदोऽथवा॥ ५॥
प्रद्युम्नस्तु चतुर्बाहुः शङ्खचक्रधरः शुभः।
चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य वामहस्ते धनुस्तथा॥ ६॥
शङ्खं च दक्षिणे दद्याद् गदां वामे प्रदापयेत्[5]।
प्रद्युम्नं कारयेद् देवं सर्वलक्षणसंयुतम्॥ ७॥
स्त्रियौ चैवास्य[6] कर्तव्ये खड्गचर्मधरे[7] शुभे।
रतिप्रीत्योर्मध्यगतं कम्बुग्रीवं सकार्मुकम्॥ ८॥
द्विभुजं शरहस्तं वा प्रद्युम्नं कारयेद् बुधः।
अनिरुद्धः कम्बुग्रीवश्चतुर्बाहुः सुभूषितः[8]॥ ९॥
दक्षिणेऽस्य गदा देया शङ्खचक्रौ तु[9] वामतः।
दक्षिणे च तथा पद्ममनिरुद्धस्य[10] दापयेत्॥ १०॥
नारायणश्चतुर्बाहुः[11] कार्यस्तल्लक्षणं मया।
मूर्तिद्वादशके पूर्वं कीर्तितं ब्रह्मणः[12] शृणु॥ ११॥

[1] ...मेव च—B, C. [2] शुभः—B, C. [3] द्विधा मतः—B, C. [4] गदाचक्रधरो—B, C.
[5] च दापयेत्—C. [6] वै वास्य—B, C. [7] शङ्खचक्रधरे—B, C. [8] सुशोभितः—B, C.
[9] ते—B, C. [10] पद्मोऽस्य—B. [11] नारायणं चतुर्बाहुं—B, C. [12] ब्राह्मणः—B, C.

चतुर्मुखश्चतुर्बाहुर्बृहज्जठरमण्डलः[13] ।
ऊर्ध्वं बद्ध[14]जटाजूटो लम्बकूर्चः समेखलः[15] ॥ १२ ॥
शोभनं दक्षिणे हस्ते दद्यादस्याक्षसूत्रकम्[16] ।
स्रुवं च दक्षिणे दद्याद् वामहस्ते तु कुण्डिकाम् ॥ १३ ॥
आज्यस्थालीं कुशोपेतां वामहस्ते नियोजयेत् ।
शङ्खचक्रगदापाणिः कार्यो वाथ चतुर्मुखः ॥ १४ ॥
सरस्वती च सावित्री वामदक्षिणसंस्थिते ।
कर्तव्या मुनयो वाथ परिवार्य व्यवस्थिताः ॥ १५ ॥
विनिविष्टः[17] सदा ब्रह्मा कार्यो[18] नेष्टस्तथा[19]न्यथा ।
नृसिंहवत् स्वमात्रा तु किञ्चिदभ्यधिकः स तु ॥ १६ ॥
विष्णुरष्टभुजः कार्यश्चतुर्बाहुरथापि वा ।
वैनतेयगतः सौम्यः सन्दष्टोष्ठपुटोऽपि वा[20] ॥ १७ ॥
खड्गं गदां शरं दद्याद् दक्षिणे वरदोऽपरः ।
कार्मुकं खेटकं चक्रं शङ्खं वामेऽस्य दापयेत् ॥ १८ ॥
चतुर्भुजे गदा देया दक्षिणे वरदोऽपरः ।
वामे शङ्खं च चक्रं च विष्णुरेवं द्विधा मतः ॥ १९ ॥
नरसिंहश्चतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः ।
शङ्खचक्रधरो वापि विदारितमहासुरः ॥ २० ॥
चतुर्बाहुर्वराहस्तु शेषपाणिपदे धृतः ।
धारयन् बाहुना[21] पृथ्वीं वामेन[22] कमलामथ ॥ २१ ॥
पादलग्ना धरा कार्या यदा लक्ष्मी भुजस्थिता ।
वराहं कारयेद् देवं[23] शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ २२ ॥

[13] This line is partially omitted in C. [14] ऊर्ध्वमूर्ध्वं—B, C, E, F. [15] सुकूर्चः ससुमेखलः—B. [16] च दक्षसूत्रकम्—B, C.; साक्षतसूत्रकम्—A. [17] विनिविष्टं—A. [18] कार्या—A. [19] .. मथो—A. [20] This line is omitted in A; in B, C. it is placed as the last hemistich of verse 16. Verses 16 and 17 omitted in E, F. [21] धारयेद् बाहुनं—B, C. [22] वामनं—B, C. [23] कारयेदेवं—B.

सप्ततालौ प्रशस्येते वराह-नरकेशरी ( ? ) ।
नवतालावभ्यधिकौ[24] पुरस्तात् कथितौ तव ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके आदिकाण्डे
चतुर्विंशः नवव्यूहप्रतिमालक्षणपटलः ॥ २४ ॥

## पञ्चविंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रतिमालक्षणं पुनः ।
अष्टबाहुं बुधः कुर्याद् देवं त्रैलोक्यमोहनम् ॥ १ ॥
गरुडासनगं देवं प्रथमे[1] वयसि स्थितम् ।
चक्रं खड्गं च[2] मुषलं साङ्कुशं दक्षिणे न्यसेत् ॥ २ ॥
शङ्खं शार्ङ्गं[3] गदां[4] पाशं वामहस्तेषु विन्यसेत् ।
लक्ष्मी सरस्वती कार्ये पद्मवीणासमन्विते ॥ ३ ॥
पुरुषोत्तमभेदांस्तु[5] वर्णयिष्यामि सत्तम ।
सङ्कर्षेऽवसर[6]प्राप्तान् स्थापने तु यथा[7]विधि ॥ ४ ॥
विंशबाहुं[8] विश्वरूपं कुर्यात् तल्लक्षणं शृणु ।
चक्रं खड्गं च[9] मुषलमङ्कुशं पट्टिशं तथा ॥ ५ ॥
मुद्गरं च तथा पाशं[10] शक्तिं शूलं शरं तथा ।
दक्षिणेषु प्रदद्याद् वै[11] वामेषु शृणु साम्प्रतम् ॥ ६ ॥
शङ्खं शार्ङ्गं तथा[12] पाशं तोमरं लाङ्गलं तथा ।
परशुं छुरिकां दण्डं चर्म प्रक्षेपणं तथा ॥ ७ ॥

[24] ...वत्यधिकौ —B, C [1] प्रथमं —A. [2] शङ्खं चक्रं च—B, C. चक्रं शङ्खः च —E. [3] शङ्खशार्ङ्ग — A. [4] गदा —B [5] भेदांस्ते—B ; भेदास्ते —C. [6] ...वसरः - B, C [7] तथा —B, C. [8] विंशद्बाहुं B, C, F. [9] शङ्खं च —B, C. [10] शङ्खं—B, C. [11] वै omitted in B, C. [12] गदा—B, C.

( नृसिंहोक्तं[८] परं मानं विश्वरूपस्य कीर्तितम् । )[13]
चतुर्मुखं दक्षिणेऽस्य त्रिनेत्रं वामतो न्यसेत् ।
स्तुवन्तो मुनयः कार्या विद्रवन्तो निशाचराः ॥ ८ ॥
वामपार्श्वेन शयितं कारयेज् जलशायिनम् ।
शेष[14]-पर्यङ्कगं देवं चतुर्बाहुं जनार्दनम् ॥ ९ ॥
श्रिया धृतैकचरणं सर्वालंकारभूषितम् ।
देवीभिर्विमलाद्याभिः सेव्यमानमितस्ततः[15] ॥ १० ॥
नाभ्युत्थ[16]पङ्कजारूढ पितामहसमन्वितम् ।
रुद्रार्धदेहं वा कुर्याच् चतुर्बाहुं जनार्दनम् ॥ ११ ॥
ईशानं दक्षिणे पार्श्वे देवं शूलविधारणम्[17] ।
गदाचक्रधरं चैव[18] मुकुटेन विभूषितम् ॥ १२ ॥
जटाचन्द्र[19]धरं रौद्रं[20] वैष्णवं रत्नमण्डितम् ।
कुण्डलोद्द्योतितं[21] चैकमपरं नागकुण्डलम् ॥ १३ ॥
व्याघ्रचर्मपरीधानमपरं वस्त्र[22]भूषितम् ।
ब्रह्मसूत्रधरं चैकमन्यन्नागोपवीतिनम्[23] ॥ १४ ॥
गौरी चैकेन पार्श्वेन लक्ष्मी चैकेन संस्थिता ।
एवं लक्षणसंयुक्तं कारयेद्धरिशङ्करम् ॥ १५ ॥
ममैव[24] लक्षणं वक्ष्ये तन्निबोध सुरोत्तम ।
वराहवन्मुखं कार्यमायामाद् विंशदङ्गुलम् ॥ १६ ॥
वक्त्रदेशे हनू कार्ये[25] आयते तु[26] चतुष्कले[27] ।
सार्धकलं तु सृक्कण्ये (?) ततश्चाष्टाङ्गुलं मुखम् ॥ १७ ॥

[८] नृसिंहान्तं –B. C. [13] B, C, D, E, F. have this additional line here. [14] शेषं—B. [15] Verses 10 and 11 are omitted in B. [16] नाभ्युत्थं –C; अमुष्य – A, D. यन्मुख –F.; स्वन्मुख—E. [17] शूलं विधारिणम् –B, C. [18] चास्य –A. [19] चक्र – A, B, C, E, F. [20] देवं –A. E. F. [21] कुण्डलध्योतितं –B. C. [22] श्रस्त –B; ग्रस्त—D. [23] ब्रह्मसूत्रधरं चैव मालां –B. नागोपवीतकम् All except E. [24] मयैव –A; मायैव – B; ममेव—C. [25] हनुः कार्यं –C. [26] च—A. [27] सुपुष्कलं –A, D.

द्व्यङ्गुलं घ्राणरन्ध्रं तु कुटिलं त्र्यङ्गुलायतम्[28] ।
आयामाद् द्व्यङ्गुले कार्ये द्व्यङ्गुले चाधिकेऽक्षिणी ॥ १८ ॥
पञ्चाङ्गुलौ स्मृतौ कर्णौ त्र्यङ्गुलं[29] विस्तृतौ[30] तु तौ[ठ] ।
कर्णान्तरं[31] चतुर्नेत्रं कलैकं चोन्नतं तु[ड] तत् ॥ १९ ॥
तलैकविस्तारा[32] ग्रीवा यवाङ्गुलसमा मता[33] ।
घण्टाविभूषिता ग्रीवा शिरश्चालकभूषितम् ॥ २० ॥
शेषं चतुर्भुजं देहं नृसिंहस्येह[34] कीर्तितम् ।
वामहस्तेऽथ कुर्वीत वेदाश्चत्वारः सुव्रत ॥ २१ ॥
त्वं चा[35]प्यग्रे स्थितः कार्यो वेदग्रहपुरःसरः ।
अपरे वामहस्ते तु शङ्खं दद्यात् सुशोभनम् ॥ २२ ॥
दक्षिणे द्वितये कुर्याद्[36] गदां चक्रं विचक्षणः ।
शेषनागधृतं पादं वामं कार्यं ममानघ ॥ २३ ॥
दक्षिणं कूर्मपृष्ठस्थं पादं कुर्यात् सदैव मे[37] ।
शङ्खचक्रगदावेदपाणिं वा कारयीत माम् ॥ २४ ॥
अश्ववक्त्रं चतुर्बाहुमेवमेव[38] व्यवस्थितम् ।
पुष्करासनमध्यस्थं देवीद्वितयसंयुतम्[39] ॥ २५ ॥

.... .... .... ....

एवं ममार्चा कर्तव्या सर्वज्ञत्वमभीप्सुभिः ॥ २६ ॥

॥ २५ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे पञ्चविंशः प्रतिमालक्षणपटलः ॥ २५ ॥

[28] द्व्यङ्गलायतम्—B, C. [29] द्व्यङ्गुलं—B, C. [30] विस्तृतं—B, C. ठ ततः—E, F.
[31] वर्णान्तरं—A. ड च—E, F. [32] ...विस्तृता—B, C. अनेकविस्तारा—E, F.
[33] पञ्चाङ्गुलसमायता—B, C, E. F. [34] ...स्यैव—B; ...स्येव—C. [35] पञ्चाप्यग्रे—B, C.
[36] दद्यात्—B, C. [37] सदैवतम्—A, D, E, F. [38] .. मेवमेवं—B, C. [39] देवं द्वितयसंस्थितम्—B, C.

## षड्विंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि ग्रहाणां लक्षणं तव।
आदित्यो द्विभुजः प्रोक्तो युवा लक्षणलक्षितः ॥ १ ॥
कम्बुग्रीवः पीनवक्षा अलकालंकृतः शुभः।
सर्वाभरणसंयुक्तो दीप्तः सौम्यो द्विलोचनः ॥ २ ॥
पद्मस्थः खेटकाहस्तः[1] पादो वा (?) रथसंस्थितः।
एकचक्रो रथस्तस्य सप्ताश्वोऽरुणसारथिः ॥ ३ ॥
हस्तयोः पङ्कजौ कार्यौ तस्य स्कन्धमितौ शुभौ।
दण्डपिङ्गलकौ कार्यौ प्रतिहारौ[2] विभूषितौ ॥ ४ ॥
खड्गखेटकाहस्तस्तु रथस्थो दण्डनायकः।
मसीभाजनहस्तस्तु[3] पिङ्गलो लेखनीकरः ॥ ५ ॥
संज्ञा[4] च निष्कुता चैव कार्ये पार्श्व[5]द्वये स्थिते।
शरकार्मुकहस्ते ते वामदक्षिणसंस्थिते[6] ॥ ६ ॥
आदित्यं कारयेद् देवं सर्वरोगविनाशनम्।
चित्रे तु लेखयेद् भानुं कञ्चुका[7]गुप्तविग्रहम् ॥ ७ ॥
भेदानस्यापरान् सौर्ये[8] कथयिष्यामि तेऽखिलान्[9]।
सोमः सौम्याननः कार्यो द्विभुजा[10]लंकृतः शुभः ॥ ८ ॥
निविडाङ्गो[11]ऽङ्गारकस्तु सर्वलक्षणसंयुतः।
कामरूपो बुधः कार्यो गुरुः सौम्योऽवसंस्थितः ॥ ९ ॥
काणस्तु[12] भार्गवः प्रोक्तः खञ्जस्तु सौरि[13]रुच्यते।
करालास्यः[14] स्मृतो राहुश्छिन्नदेहः कृताञ्जलिः ॥ १० ॥

[1] खेट्रिकागुप्तः—A; खेटकागुप्तः—C, D, E, F. [2] प्रतीहारौ—A. [3] ...हस्तं तु—B, C.
[4] राज्ञी—A, D, E, F. [5] पार्श्वं—A. [6] This line is omitted in A, D, E, F.
[7] कञ्चवीं—B, C. [8] ...स्यापरान् दौर्ये—A; [9] ...खिलानां—B, C. [10] द्विभुजो—B.
[11] विडालाङ्गा—B, C. [12] कालस्तु—A, [13] शिखि—A. [14] करालस्थः—A.

भुजगार्धतनुः केतू रूपेणातीव धूसरः[15] ।
सव्योरुस्थितदोर्दण्डा दक्षिणेनाभयप्रदाः[16] ॥ ११ ॥
द्विभुजालंकृताः सर्वे ग्रहाः कामफल[17]प्रदाः ॥ १२ ॥
॥ २६ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे षड्विंशः ग्रहप्रतिमालक्षणपटलः ॥ २६ ॥

## सप्तविंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

ग्रहाणां लक्षणं प्रोक्तं मातृणां शृणु साम्प्रतम् ।
वीरभद्रो वृषारूढो (वीणाहस्तस्त्रिलोचनः ॥ १ ॥
मातृणामग्रतः कार्यो जटाखण्डेन्दुमण्डितः ।
द्विभुजा च[1] चतुर्वक्त्रा वेधसो वेश[2]धारिणी ॥ २ ॥
हंसारूढा च[3] पद्मस्था[4] सर्वाभरणभूषिता[5] ।
तस्या दक्षिणहस्ते तु प्रदातव्या गुणास्तदा[6] ॥ ३ ॥
कमुण्डलु[7]र्वामहस्ते योगपट्टेन वेष्टिता ।
चतुर्भुजा तु रुद्राणी वृषारूढा त्रिलोचना ॥ ४ ॥
शूलं शरं दक्षिणे तु वामे वज्रं च[8] कार्मुकम् ।
स्कन्दरूपा च कौमारी बालाकारा सुमांसला ॥ ५ ॥
मयूरवर[9]मारूढा ) द्विभुजा शक्ति[10]धारिणी ।
चतुर्भुजा वैष्णवी स्याच्छङ्खचक्रगदायुधा ॥ ६ ॥

[15] धूरसः—B. [16] साव्यवस्थिता दोर्दण्डा दक्षिणोभयप्रदाः—B. [17] . कुल—B.

( ) Portions within brackets are omitted in E, F. [1] तु—B, C.
[2] वेध—A. [3] हंसारुढाथ—B, B. [4] पद्मस्थ—B, C. [5] .. संयुक्ता—B, C.
[6] ...तथा—B, C. [7] कमण्डलुं—A. [8] चर्मं च—B, C. [9] मयूरपर—B, C.
[10] शान्ति—A.

पक्षिराजसमारूढा सर्वाभरणभूषिता[11] ।
वराहास्या तु वाराही बृहत्कण्ठा महोदरा[12] ॥ ७ ॥
महिषस्था दण्डहस्ता शङ्खचक्रगदायुधा[13] ।
सप्तताला तु वाराही[14] कर्तव्या शुभलक्षणा ॥ ८ ॥
माहेन्द्री तु[15] गजारूढा द्विभुजा वज्रधारिणी ।
नवयौवनसंयुक्ता[16] भूषिता[17] बहुलोचना ॥ ९ ॥
चतुर्भुजा तु चामुण्डा कोटराक्षी त्रिलोचना ।
निर्मांसा अस्थिसारा च[18] ऊर्ध्वकेशी कृशोदरी[19] ॥ १० ॥
नागयज्ञोपवीताङ्गी द्वीपिचर्मोत्तरच्छदा ।
मुण्डमालाधरा देवी अस्थिखण्डै[20]र्विभूषिता ॥ ११ ॥
कपालं पट्टिशं वामे शूलं कर्त्रीं[21] च दक्षिणे ।
शवारूढा सुदुष्प्रेक्षा चामुण्डेयं प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥
विनायको नराकारो बृहत्कुक्षिर्गजाननः[22] ।
त्रिनेत्रोऽथ बृहच्छुण्डो नागयज्ञोपवीतवान् ॥ १३ ॥
मुखं[23] सप्तकलं तस्य विस्तारेण सुरोत्तम ।
दैर्घ्येणाष्टकलं वक्त्रं शुण्डं[24] षट्त्रिंशदङ्गुलम् ॥ १४ ॥
कलाद्वादशबाहु[25]स्तु ग्रीवा सार्धकलोच्छ्रिता ।
पीनवक्षा गणेशस्तु उन्नतोरुः[26] प्रशस्यते ॥ १५ ॥
षट्त्रिंशदङ्गुलायामं कण्ठगुह्यान्तरं भवेत् ।
समं सुशोभनं तद्वद् द्व्यङ्गुला नाभिरिष्यते ॥ १६ ॥
ऊरू जङ्घे तथा पादे कर्तव्ये द्वादशाङ्गुले[27] ।
द्व्यङ्गुलं चोच्छ्रितौ पादौ द्वादशाङ्गुलमायतौ[28] ॥ १७ ॥

[11] ...संयुक्ता—B, C. [12] वराहस्य तु वाराहं बृहत्कण्ठा महोदया—B, C. [13] .. गदाधरा—B, C. [14] व्यवहित –B. [15] च –A. [16] ...संसक्ता—B, C. [17] भूषणा—B, C. [18] तु –C. [19] ऊर्ध्वकेशा दिगम्बरी –B ; ऊर्ध्वकेशा कृशोदरी –C. [20] अस्तिखण्डविभूषिता—B. [21] शूलकर्णं –B, शूलकर्त्री –C. [22] रजाननः—B, C. [23] अथ –B, C. [24] मुण्डं—B. [25] ...नाम –B ; ...नाह्रा तु –A, C, D. [26] तुन्दाभोगः –B, C. [27] कर्तव्या द्वादशाङ्गुलैः—B, C. [28] ...यामतौ—B, C.

सुदन्तं (ण्डं ?) दक्षिणे हस्ते परशुं च निवेशयेत् ।
लड्डुकैः पूर्णपात्रं तु उत्पलं वामतो न्यसेत् ॥ १८ ॥
सुमुखश्च बिडालाक्षी पार्श्वद्वयव्यवस्थितौ ।
गणेशलक्षणं प्रोक्तं स्कन्दस्य प्रोच्यते[29]ऽधुना ॥ १९ ॥
मयूरवरमारूढो द्विभुजो बालरूपधृक्[30] ।
कुक्कुटं वामहस्ते तु शक्तिं दक्षिणतो न्यसेत् ॥ २० ॥
द्विभुजस्तु समाख्यात एकवक्त्रोऽग्निजस्त्वयम् [ढ] ।
षण्मुखः षड्भुजो वापि भुजैर्द्वादशभिस्तथा ॥ २१ ॥
स्थापितः[31] कार्तिकेयो वै दर्शनात् पापनाशनः ।
... .... .... ॥ २२ ॥

॥ २७ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे सप्तविंशः मातृलक्षणपटलः ॥ २७ ॥

## अष्टाविंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि लोकेशानां तु लक्षणम् ।
ऐरावतगजारूढो वज्रहस्तः सुराधिप ॥ १ ॥
द्विभुजो बहुनेत्रश्च सर्वाभरणभूषितः ।
सर्वलक्षणसंपूर्णः कार्यस्त्विन्द्रो नृपोपमः[ण] ॥ २ ॥
ज्वालामण्डलमध्यस्थः कुर्चालः श्मश्रुलस्तथा ।
योगपट्टासनोपेतो[1] ब्रह्मसूत्रविभूषितः ॥ ३ ॥
अविस्थो[त] ऽथ द्विबाहुर्वै कार्यो[2] वह्निर्विलोहितः ।
दक्षिणे चाक्षसूत्रं तु कुण्डिकां[3] वामतो न्यसेत ॥ ४ ॥

[29] चोच्यते—B. [30] वाम—B [ड] बशिरूपकः—E. [ढ] अग्निजस्तु यः—E. [31] स्थाप्यते—B, C. [ण] नृपोत्तम—E, F. [1] योगपट्टसमोपेतो—B, C. [त] अधिस्थो—Var, ed. [2] कार्या—B, C. [3] दण्डिकां—B, C.

पाश[4]दण्डायुधोपेतो[5] द्विभुजो महिषासनः ।
वैवस्वतः पीनकायो दिव्याभरणभूषितः ॥ ५ ॥
विरूपैः किंकरैर्युक्तो लक्षणैर्विविधैर्युतः[४] ।
पार्श्वद्वयेऽस्य पुरुषौ कर्तव्यौ[6] भीषणाकृती ॥ ६ ॥
द्विबाहुः पीनदेहस्तु[7] खड्गहस्तोऽञ्जनप्रभः ।
विभूषितः सदा कार्य ऋक्ष[8]गोरक्षसां पतिः[9] ॥ ७ ॥
द्विबाहुः पाशहस्तस्तु मकरस्थो विभूषितः ।
कर्तव्यो वरुणो देवः कुण्डलाभ्यां विभूषितः ॥ ८ ॥
द्विबाहुर्ध्वजहस्तस्तु[द] मृगारूढः स्वलंकृतः[10] ।
सर्वाभरणसंयुक्तः कार्यो वायुः[11] सुरोत्तमः ॥ ९ ॥
सुपीनदेहो यक्षेशो[12] हारकेयूरभूषितः ।
सर्वलक्षणसंपूर्णो गदाशङ्खधरो[13]ऽनघः ॥ १० ॥
नानारत्नोज्ज्वलेनाथ मुकुटेन विभूषितः ।
कर्तव्यो वामनाकारो द्विभुजो नरवाहनः ॥ ११ ॥
वृषारूढश्चतुर्बाहुः शङ्खकुन्देन्दुसप्रभ[14] ।
कपालं वामहस्तेऽथ शूलं हस्तेऽथ[15] दक्षिणे ॥ १२ ॥
नागपाशं तथा वामे दक्षिणेन वरप्रदः ।
ईशानं कारयेद् देवं सर्वविद्येश्वरं प्रभुम् ॥ १३ ॥
अथवा सर्वलोकेशान् स्थितान् कुर्याद् विचक्षणः ।
यथोक्तलक्षणोपेतान् पद्मपीठस्थितान् बुधः ॥ १४ ॥

॥ २८ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे अष्टाविंशः लोकेशप्रतिमालक्षणपटलः ॥ २८ ॥

[4] पाद —A. [5] दण्डधरोपेतो —B, C. [४] ...धरपि —E, F. [6] कर्तव्ये —B, C. [7] पीनबाहुश्च —A, B, F. [8] वक्ष्ये—B, C. [9] प्रति—B, C. [द] ...वज्रहस्तस्तु—A, B, C. [10] सुलक्षणः—B C. [11] कार्योऽव्ययः—B, C. [12] .. हयक्षेशो —A ; B, C. [13] शङ्खचक्रधरो —B, C. [14] ...सुप्रभः—B, C. [15] हस्ते तु—B, C.

## ऊनत्रिंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि रुद्रमुर्तेस्तु लक्षणम् ।
पद्मासनश्चतुर्बाहुर्नागयज्ञोपवीतवान् ॥ १ ॥
व्याघ्रचर्मपरीधानो जटाखण्डेन्दुमण्डितः[1] ।
कपालं कुण्डिका वामे त्रिशूलं दक्षिणे तथा ॥ २ ॥
गलन्तिकां तथा दद्याद् दक्षिणे सुरसत्तम ।
कुष्माण्डश्च[2] तथा भृङ्गी वामदक्षिणसंस्थितौ ॥ ३ ॥
एवं तु कारयेद् रुद्रं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
त्रिशूलधृक् तथा वामे वरदो[3] दक्षिणेन तु ॥ ४ ॥
द्विभुजोऽयं हरः साक्षात् सर्वकामफलप्रदः[4] ।
अर्धनारीश्वरस्येह संक्षेपाल्लक्षणं शृणु ॥ ५ ॥
हरार्धं दक्षिणं[5] प्रोक्तमुमार्धं वाममुच्यते ।
शङ्करार्धं जटाबद्धमर्ध[6]चन्द्रविभूषितिम् ॥ ६ ॥
गौर्यर्धं सालकं[क] कार्यं[7] मौलिना भूषितं[8] शिरः ।
शिवार्धे कुण्डलं कर्णे[9] उमार्धे बालिका[ख] भवेत् ॥ ७ ॥
गौर्या भुजद्वये[10] कार्यं केयूरं कङ्कणं तथा ।
कुण्डिकां कमलं चैव दद्याद् देव्या भुजद्वये ॥ ८ ॥
अक्षसूत्रं त्रिशूलं च तदर्धं[11] हारमेव च ।
उपवीतं हरार्धे च[12] ऊर्ध्वलिङ्गं व्यवस्थितम् ॥ ९ ॥
व्याघ्रचर्म तथा कट्यां सर्पमेखलसंयुतम् ।
दिव्यवस्त्रसमोपेतं गौर्यर्धं[13] मेखलायुतम् ॥ १० ॥

[1] जटामुण्डेन्दु—B, C. जटाखण्डेन्दु भूषितः—E, F. [2] कुष्माण्डश्च—B, C. [3] वरदे—B. [4] ...प्रदम्—A. [5] दक्षिणे—B, C. [6] अर्ध—B, C. [क] बालकं—Var. ed. E, F. [7] कार्या—B, C. [8] मौलिविभूषितं—B. C. [9] कुण्डलकर्णे—B, C. [ख] बालिकं—E. [10] भुजद्वयं—A, D, E [11] स्तनर्पीनोन्नतं वामे तदर्धं=A, D, E, F; .. तदूर्ध्वं—B. C. [12] तु—B, C. [13] गौर्याङ्गे—B, C.

शिवस्य दक्षिणः पादः पद्मोपरि व्यवस्थितः।
किञ्चिदभ्युन्नतो वामे नायिका भूषिताङ्गुलिः॥ ११ ॥
सालक्तकं च कर्तव्यो[14] नूपुरेण विभूषितः[15]।
अर्धनारीश्वरः प्रोक्त उमेशं शृणु सत्तम॥ १२ ॥
सर्वलक्षणसंपूर्णो[16] द्विभुजोऽथ त्रिलोचनः।
व्याघ्रचर्मपरीधानो जटाखण्डेन्दुभूषितः॥ १३ ॥
चित्राम्बरधरा गौरी[17] द्विभुजालंकृता शुभा।
अर्धचन्द्रासनेनाथ उपविष्टो हरः स्मृतः॥ १४ ॥
सव्योरुसंस्थिता गौरी शङ्करेणाथ्वगूहिता[18]।
हरस्य दक्षिणे हस्ते दद्यादिन्दीवरं शुभम्॥ १५ ॥
मध्यस्कन्धे शिवस्येह[19] हस्तं गौर्यास्तु दक्षिणम्।
आदर्शं च तथा वामे ह्युमेशौ कीर्तितौ मया॥ १६ ॥
अष्टादशभुजं कुर्याद् भैरवं दैत्यमर्दनम्।
नानाभरणसंयुक्तं नानायुधधरं विभुम्॥ १७ ॥
मुण्डमालाधरं देवं व्यादितास्यं[20] सुशोभनम्।
लेलिहानमहाजिह्व[21] तीक्ष्णदंष्ट्रोग्रलोचनम्[22]॥ १८ ॥
प्रमथैर्यातुधानैश्च[23] मातृभिः परिवारितम्।
श्मशानारण्यदेशे तु स्थापयेद् भैरवं हरम्॥ १९ ॥
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि तन्निबोध सुरत्तम।
मुखमष्टकलं[24] कार्यं विवृतास्यं सुभीषणम्[25]॥ २० ॥
प्रसृतं नयनं[26] कार्यं शिरोमुण्डेन्दुभूषितम्।
कथितं भैरवेशस्य वक्षोदेशो[27]ऽधिको गतः[28]॥ २१ ॥

[14] कर्तव्ये—A. [15] विभूषिता—A. [16] ..संयुक्तो—B, C. [17] देवी—B, C. [18] शङ्कावलागृहीताः—A. ...णाथ गूहिता—E, F. [19] शिवस्यैव—B, C. [20] व्यादितास्य—B. [21] महा—omitted in A. [22] तीक्ष्णदीप्तोग्रलोचनम्—A, E. F. [23] This verse is partially omitted in B. [24] अष्टाङ्गलं—B, C. [25] सुशोभनम्—B, C. [26] प्रभूतनयनं—B, C. [27] ..देशा—B. [28] मया—C.

नेत्रत्रयाधिकं वक्षः कटिः पञ्चकलाधिका[ग] ।
त्रि[29]नेत्राद्यधिका चोरू जानुपाणिः कलाधिका (?) ॥ २२ ॥
जङ्घे सार्धकलं वृद्धे[30] तद्विभागेन वाग्रतः[31] ।
किञ्चिदूर्ध्वौ[32] तथा पादौ बाहुमूले कलाधिकौ ॥ २३ ॥
उपबाहोस्तु पर्यन्तं यावद्धीनतरं[33] क्रमात् ।
सुभीषणो तथा वक्रे दंष्ट्रेऽङ्गुलविनिर्गते ॥ २४ ॥
त्रिशूलाग्रेण संविध्य प्रक्षिप्तसुमहासुरः[घ] ।
धनुःकृपाणखट्वाङ्गशक्तिकङ्कालपाशधृक् ॥ २५ ॥
शरखेटकहस्ते तु कर्तृकामुद्गरायुधः ।
वराभयप्रदश्चापि गदापरशुधृक् तथा ॥ २६ ॥
कपालमुण्डधारी च नागयज्ञोपवीतवान् ।
व्याघ्रचर्मपरिधानः शस्यते भैरवेश्वरः ॥ २७ ॥
एकवक्त्रोऽयमाख्यातः पञ्चवक्त्रोऽथवा भवेत् ।
कर्तव्यो भैरवस्त्वेवं सर्वकामफलप्रदः ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे ऊनत्रिंशः रुद्ररूप[34]प्रतिमालक्षणपटलः ॥ २९ ॥

## त्रिंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि गौर्या लक्षणमुत्तमम् ।
द्विभुजा वाम्बिका त्र्यक्षा सिंहारूढा सुभूषिता ॥ १ ॥
त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते वामहस्ते तु दर्पणम् ।
चतुर्भुजा वा पद्मस्था त्रिशूलवरधारिणी ॥ २ ॥

[ग] कलाधिकः—F. [29] द्विनेत्र—B. [30] वृक्षे—A. [31] वायुतः—C. [32] किञ्चिद्बद्धो—A.
[33] यावद् ज्ञानतरं—B, C. [घ] प्रक्षितव्य महासुरः—E, F. [34] रूप—found in B only.

गलन्ती[1]-कुण्डिकाहस्ता दक्षिणं वरदं करम् ।
एवं द्विधा ते[2] कथिता[3] अम्बिकेयं सुरेश्वरी ॥ ३ ॥
ललितापि च कर्तव्या गणेशगुहसंस्थिता[क] ।
चतुर्भुजा च पद्मस्था शोभना[4]दर्शधारिणी ॥ ४ ॥
भुजस्तस्याश्च[5] कर्तव्यो वामः स्कन्दशिरोगतः[6] ।
श्रीफलं दक्षिणे देयं नानाभरणभूषिता[7] ॥ ५ ॥
चण्डिकालक्षणं वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु ।
कार्या दशभुजा देवी चण्डिकाष्टभुजाथवा ॥ ६ ॥
शूलं खड्गं तथा चक्रं शक्तिं चेषुं च[8] दक्षिणे ।
नागपाशं तथा चर्म परशुं चाङ्कुशं तथा ॥ ७ ॥
वामहस्तेषु[ख] दातव्यं धनुश्चा[9]कर्णपूरितम् ।
सिंहारूढा तथा देवी सर्वलोकेश्वरेश्वरी[10] ॥ ८ ॥
महिषश्च तथा कार्यो भगवत्यग्रतः[11] स्थितः ।
अवज्ञया तु[12] दैत्येन्द्रं देवी हन्तुं समुद्यता ॥ ९ ॥
त्रिशूलेन हतो गौर्या नागपाशेन पाशितः[13] ।
अधस्तान्महिषस्येह शिरश्छेद[14]समुत्थितः ॥ १० ॥
मायावी महिषो दैत्यः संक्रुद्धो दंशिताधरः ।
सिंहस्थं दक्षिणं पादं वामं[15] महिषपृष्ठगम् ॥ ११ ॥
उत्क्रान्त्या रुधिरं दैत्यं वमन्तं संप्रदर्शयेत् ।
एवं लक्षणसंयुक्ता चण्डिका संप्रकीर्तिता ॥ १२ ॥

[1] शलन्ती—B, C. [2] विधात्रे—B; विधा ते—C. [3] कथिता—omitted in B. [क] गणेशहस्तसंस्थिता—E, F. [4] दशनादर्श—A. [5] .. स्याद्य—B. [6] वामस्कन्ध—A. वामस्कन्द—E, F. [7] ...भूषिताम्—B, C. [8] तु—A. [ख] वामहस्तेऽथ—D. [9] धनुश्च कर्ण—A. [10] ...रेश्वरम्—A. [11] सम्भवत्यग्रतः—A. [12] च—B.; अवज्ञातं च—A, C. [13] पालितः—B, C. [14] शिरश्छेदं—B, C.; ...समन्वितः—A, B, C. [15] वाम—B.

.... .... .... ....

तयोर्गौर्यादिभेदेन कार्या सानेकधा पुनः ॥ १३ ॥

॥ ३० ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे त्रिंशः गौरीप्रतिमालक्षणपटलः ॥ ३० ॥

## एकत्रिंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

लिङ्गस्य लक्षणं वक्ष्ये तन्मे निगदतः[1]शृणु ।
दैर्घ्यार्धमष्टभिर्भक्त्वा[2] त्यक्त्वा भागत्रयं ततः ॥ १ ॥
विष्कम्भं भुक्त[3]भागैस्तु चतुरस्रं तु कारयेत् ।
आयाममूर्तिभिर्भक्त्वा एकद्वित्रिक्रमान्न्यसेत् ॥ २ ॥
ब्रह्मविष्णुशिवाङ्गेषु वर्धमानोऽयमुच्यते ।
चतुरस्रेऽस्य[4] कर्णार्धं गृह्य कोणेषु लाञ्छयेत्[5] ॥ ३ ॥
अष्टास्रं वैष्णवं भागं सिध्यत्येव न संशयः ।
षोडशास्रं ततः कुर्याद् द्वात्रिंशास्रं ततः पुनः ॥ ४ ॥
चतुःषष्ट्यस्रकं[a] कृत्वा वर्तनं*साधयेत् ततः ।
वर्तयेदथ लिङ्गस्य शिरो वै देशिकोत्तमः ॥ ५ ॥
विस्तारमस्य लिङ्गस्य अष्टधा संविभाजयेत्[6] ।
भागार्धार्धं तु संत्यज्य[7] चक्राकारं[8] शिरो भवेत् ॥ ६ ॥
त्रिषु भागेषु सदृशम् आयामपदविस्तरम्[क] ।
तद्विभागसमं लिङ्गं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ७ ॥

[1] निगदितः –B, C. [2] ..वङ्गभिरयत्तवा—A ; ...मम्बुभिर्भत्त्या अत्त्वा—Var. ed.
[3] भूक्त=A ; B, C. omit this word ; भूत—E. [4] ...यस्य –B, C. चतुरस्रस्य—F,
[5] कोणेषु प्रोञ्चयेत् –B, C. ; केशेषु—A. (a) चतुःषष्ट्यंशकं—E, F. *वर्धनं –E, F.
[6] सन्निभाजयेत् –B, C. [7] संत्यक्त्वा –A, D, E. [8] चन्द्राकारं—B, C. [क] अपोशयश्च विस्तरम् –D. F. सदृशायापाशयश्च—E.

दैर्घ्यं तस्य चतुर्थेन विष्कम्भं[b] देवपूजिते ।
सर्वेषामेव लिङ्गानां लक्षणं शृणु साम्प्रतम् ॥ ८ ॥
मध्यसूत्रं[9] समास्फाल्य ब्रह्मरुद्रान्तिकं बुधः ।
षोडशांशस्तु लिङ्गस्य षड्भागैर्भाजितो यदा ॥ ९ ॥
तदा अमूल[10]सूत्राभ्यां (?) मानिमन्तर[11]मुच्यते ।
यवाष्टमुत्तमे कार्यं[12] शेषाणां यवहानितः ॥ १० ॥
अर्चा[13]भागं त्रिधा कृत्वा ऊर्ध्वमेकं परित्यजेत् ।
अष्टधा तत् त्रयं[14] कृत्वा ऊर्ध्वभागत्रयं त्यजेत्[15] ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद् भागाद् ग्राम्यलेखां प्रलम्बयेत्[16] ।
भागमेकं परित्यज्य सङ्गमं कारयेत् तयोः ॥ १२ ॥
एतत् साधारणं प्रोक्तं लिङ्गानां लक्षणं मया[17] ।
सर्वसाधारणं वक्ष्ये पिण्डिकां तां निबोध मे[18] ॥ १३ ॥
ब्रह्मभागप्रवेशं* च ज्ञात्वा लिङ्गस्य चोच्छ्रयम् ।
न्यसेद् ब्रह्मशिलां विद्वान् सम्यक् कर्म शिलोपरि[ख] ॥ १४ ॥
तथा समुच्छ्रयं ज्ञात्वा पिण्डिकायां विभाजयेत् ।
द्वि[19]भागमुच्छ्रितं गीतं[c] विस्तारं लिङ्गसम्मितम्[d] ॥ १५ ॥
द्विभागमन्ततः[20] खातं कृत्वा पीठं विभाजयेत् ।
स्वमानार्धं[21] विभागेन बाहुल्यं परिकल्पयेत् ॥ १६ ॥
बाहुल्यस्य त्रिभागेन[e] मेखलामथ कल्पयेत् ।
खातं[22] स्यान् मेखलातुल्यं[23] क्रमान्निम्नं (?) तु कारयेत् ॥ १७ ॥

(b) बिम्बस्थं—F. [9] मध्यं सूत्रं—B, C. [10] तदा स—A ; तद्वैय—B, C. ; तदाप्यशूल —F. ; तदास्य शृणु सूत्राभ्यां—E. [11] मानिकान्तर—E. This line is partially omitted in B, C. [12] ...त्तमैः कार्यं—B, C. [13] आर्य—B, C. ; अष्टा—E. [14] अष्टधात्रद्वयं—B, C. [15] यजेत्—B. [16] पुनस्त्रयेत्—B, C. ; ऊर्ध्वं तु पश्चमात्रास्य लेखाप्रणमयेत्—E, F. [17] लक्षणान् मया—B, C. [18] निबोधय—B, C. *...प्रबोधं—E, F. ख शिरोपरि—F. [19] त्रि—B, C. [20] त्रिभागमध्यतः—B, C. त्रिभागमन्ततः—A, D. (c) पीतं—A, B, C, D. (d) संस्थितं—E. [21] प्रमाणार्धं—A, D, E, F. (e) विभागेन —A, B, D. [22] ख्यातं—B, C. [23] तुल्य—B, C.

मेखलापोडशांशेन खातं वा तत्प्रमाणतः ।
उच्छ्रायं यत् तु पीठस्य विकारांशं तु कारयेत् ॥ १८ ॥
भूमौ प्रविष्टमेकं तु भागैकैकेन यष्टिका[24] ।
कण्ठं भागैस्त्रिभिः कार्यं भागैकेन च पट्टिका[25] ॥ १९ ॥
द्व्यंशेन चार्धयष्टिं[26] तु एकांशांशेति यष्टिका[27] ।
भागं भागं प्रविष्टं तु यावत् कण्ठं[28] ततः पुनः ॥ २० ॥
निर्गमं भागमेकं तु यावद् वै काययष्टिका[29] ।
प्रणालस्य[30] त्रिभागेन निर्गमस्तु त्रिभागतः ॥ २१ ॥
मूले तुल्यप्रविष्टारमग्रे द्व्यंशेन चार्धतः ।
कथं निम्नस्तु कुर्वीत खातं[ग] तच्चोत्तरेण वै ॥ २२ ॥

.... .... .... ....

पिण्डिकासहितं लिङ्गमेतत् साधारणं स्मृतम् ॥ २३ ॥

॥ ३१ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे एकत्रिंशः लिङ्गलक्षणपटलः ॥ ३१ ॥

## द्वात्रिंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं[1] प्रवक्ष्यामि प्रतिमानां तु पिण्डिकाम् ।
दैर्घ्येण प्रतिमातुल्या[2] तदर्धेन तु विस्तृता ॥ १ ॥

[24] भोगेकेन च पट्टिका—B, C. [25] भागैकैकेन पट्टिका—A ; भागैकैकेन यष्टिका—D. E, F. [26]...पट्टिं—B, C. [27] एकांशा शेषपट्टिका—B, C. [28] याचकं तु—A. यावत् कर्णं—E. [29] कायपट्टिका—B, C. [30] प्राणालस्य—B, C. [ग] तच्च—D. [1] C. omits परं । [2] ...तुल्य—B.

उच्छ्रितायामतोऽर्धेन[3] सुविस्तारार्धभागतः ।
त्रिभागेन तु बाहुल्यं[*] त्रिभागेन तु मेखला ॥ २ ॥
खातं तु[4] तत्-प्रमाणं तु किञ्चिदुत्तरतोन्नतम् ।
विस्तारस्य चतुर्थेन प्रमाणस्य विनिर्गमः ॥ ३ ॥
समं मूलस्य विस्तारमग्रे कुर्यात् तदर्धतः ।[a]
विस्तारस्य तृतीयेन तोयमार्गं तु कारयेत् ॥ ४ ॥
पिण्डिकार्धेन वा तुल्यं[b] दैर्घ्यं कुशस्य[क] कीर्तितम् ।
कुशं वा तुल्यदैर्घ्यं[5] च कृत्वा[6] सूत्रं च कारयेत्[7] ॥ ५ ॥
उच्छ्रायं पूर्ववत् कुर्याद् भागषोडशसंख्यया[ख] ।
अधस्तस्य द्विभागं तु[8] कण्ठं कुर्यात् त्रिभागकम्[9] ॥ ६ ॥
शेषा ह्ये[10]कैकशः कार्याः प्रतिष्ठा[11] निर्गतास्तथा ।
यष्टिका[12] पिण्डिका चेयं सामान्यप्रतिमासु च ॥ ७ ॥
प्रासादद्वारमानेन प्रतिमाद्वार[13]मुच्यते ।
गजव्यालकसंयुक्ता प्रभास्याः प्रतिमासु च ॥ ८ ॥
पिण्डिकासु यथाशोभं कर्तव्या सततं हरेः ।
सर्वेषामेव देवानां विष्णूक्तं मानमुच्यते[14] ॥ ९ ॥
देवीनामपि सर्वासां लक्ष्म्युक्तं मानमुच्यते ।
किंकराद्याश्च कर्तव्याः सप्तसंस्थान[15]संयुताः ॥ १० ॥
अर्धोत्थितविधाना[16] च बाहुल्यान्तास्तथा तथा ।
तथा तथोपसंलक्ष्य कुर्याद् देशिकसत्तमः ॥ ११ ॥

[3] ...र्धेन—A, B, C. [*] वा तुल्यं—A, B, C. [4] B, C. partially omit this line ; ... च—D, F. (a) E replaces this line by repeating 2a. (b) बाहुल्यं—E. [क] देशस्य—B, C. [5] तुल्याद् दैर्घ्यं—B,D. ; बाहुल्यदैर्घ्यं—F. ; कुशबाहुल्याद् दैर्घ्यं च—E. [6] ज्ञात्वा—A, D, F. [7] सूत्रं प्रकल्पयेत्—A, D, F. [ख] भागशेषेण संख्यया—D, F. [8] अधः पट्टं विभागं तु—B, C. [9] त्रिभागिकम्—C, D. [10] ...स्त्वेकैकशः—C. [11] प्रयिष्ठा—B, C. [12] पट्टिका—B, C. [13] . द्रव्य—A, D. [14] Verses 8 and 9 are omitted in B, C. [15] सप्तवाताल—B ; सप्तपट्टताल—C. [16] अर्धोत्थितविधाने—B, C.

अव्यक्तस्थापनं[17] नेष्टं[18] व्यक्तायामेक[19]मण्डले (?) ।
लौहजः शैलजो[20] दोष एकमूर्तौ न विद्यते ॥ १२ ॥

॥ ३२ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे द्वात्रिंशः पिण्डिकालक्षणपटलः ॥ ३२ ॥

## त्रयस्त्रिंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

प्रतिष्ठापञ्चकं वक्ष्ये तन्निबोध चतुर्मुख ।
परमात्मा हरिर्देवस्तच्छक्तिः श्रीरिहोदिता ॥ १ ॥
श्रीदेवी प्रकृतिः प्रोक्ता केशवः पुरुषः स्मृतः ।
न विष्णुना विना देवी न हरिः पद्मया[क] विना ॥ २ ॥
अर्चा[1]मूर्तिः स्मृतः कृष्णः पिण्डिका कमलालया ।
तयोर्यो विधिना योगः सा प्रतिष्ठा प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥
.... .... .... ....
इच्छाफलार्थिभिस्तस्मात् प्रतिष्ठा क्रियते नरैः ॥ ४ ॥
आचार्यः पूर्वमेवोक्तो मूर्तिपाश्च मया तव ।
येन तन्त्रेण[2] प्रारब्धा प्रतिष्ठा गुरुणा भवेत् ॥ ५ ॥
तन्मन्त्र[3]पारगाः शस्ता मूर्तिपाश्छिन्नसंशयाः ।
षडङ्गविदुषः सर्वे मन्त्रब्राह्मणपारगाः ॥ ६ ॥
एवंविधैर्वैष्णवैस्तु प्रतिष्ठामारभेद् गुरुः ।
उत्तराशां श्रिते[4] भानौ शुक्लपक्षे सुरेश्वर ॥ ७ ॥

[17] स्थापनी—B, C. [18] नष्टं—C. [19] व्यक्त' वा मेक—B, C.; व्यक्तायामेव—F.
[20] शिलजो—B. [क] पद्मजां—D. [1] अर्च्या—A. [2] मन्त्रेन—B. [3] तत्तन्त्र—A, F.
[4] उत्तराशाश्रिते—B, C.; ...स्थिते—A.

कृष्णपक्षान्तिमत्र्यंशादृते सुरगणार्चित[5]।
शुक्लस्याद्यं परित्यज्य प्रतिष्ठां कारयेद् बुधः॥ ८॥
माघे वा फाल्गुने वापि[ख] चैत्रवैशाखयोरपि।
ज्यैष्ठे मास्यथवाषाढे सुयोगकरणान्विते[6]॥ ९॥
प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा।
सप्तमी दशमी चैव द्वादशी च त्रयोदशी॥ १०॥
अष्टमी पौर्णमासी च प्रतिष्ठायां सुशोभनाः।
गुरुः सोमो बुधः शुक्रः प्रतिष्ठायां शुभावहाः[7]॥ ११॥
मेषो वृषोऽथ मिथुनः कर्कटो वृश्चिकस्तथा।
सिंहः कन्या च सततं विज्ञेयाः शान्तिकारकाः॥ १२॥
उत्तरासु तथा मूले रौद्रे पुष्येऽथ[8] शस्यते।
वैष्णवे चानुराधे च रेवत्यां रोहिणीषु च॥ १३॥
अश्विन्यामथ चित्रायां भरण्यां च पुनर्वसौ।
प्रतिष्ठां कारयेद् विद्वान् नक्षत्रे मृगशीर्षके॥ १४॥
अयने विषुवे चैव षडशीतिमुखे तथा।
मित्रं परममित्रं च सम्पत् क्षेमं च साधकम्॥ १५॥
तारापञ्चकमेतच्च प्रतिष्ठायां प्रशस्यते।
[ चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे चाष्टमे च विशेषतः।
प्रतिष्ठास्थापनायां च मरणं वै विनिर्दिशेत्॥ ]
गरं विष्टिं सकिन्तुघ्नं (?) शकुनं सचतुष्पदम्[9]॥ १६॥
वर्जयेत् सर्वयत्नेन[ग] प्रतिष्ठायां सुरेश्वर।
विष्कम्भम् अतिगण्डं च शूलं परिघमेव च॥ १७॥

[5] .. नार्चिते—B, C. [ख] माघे मासि फाल्गुने वा—A, B. [6] शुभयोगकरान्विते—B, C. [7] शुभावहः—B, C. [8] पुष्ये च—B, C. [Found in E only.] [9] शकुनिं च चतुष्पदम्—B, C. [ग] सप्रयत्नेन—D.

गण्डं व्याघातकं चैव वैधृतिं वज्रमेव च ।
व्यतीपातं हर्षणं च योगान् एतान् विवर्जयेत्* ॥ १८ ॥
न शस्तं सग्रहे[10] नित्यं तथा वै दक्षिणायने ।
लग्ने तु सुस्थिरे कार्यं स्थिरांशे सुरसत्तम ॥ १९ ॥
कर्तुश्चोपचयोपेते मुहूर्ते शोभने[11] द्विज ।
मैत्रे ( वै ? ) विराजे सावित्रे श्वेते वा वासवे शिवे[12] ॥ २० ॥
अभिजिद्रोहिणीनां च मुहूर्ते पद्मसम्भव[13] ।
गान्धर्वे[14] वा स्थापयीत हरिं सुरगणार्चितम् ॥ २१ ॥
आदित्यस्य बलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम्[15] ।
चन्द्रताराबलं प्राप्य स्थापयेत् पुरुषोत्तमम् ॥ २२ ॥

.... .... .... ....

सुग्रहे च सुनक्षत्रे[16] कुर्यात् तत्राधिवासनम्[17] ॥ २३ ॥

॥ ३३ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे त्रयस्त्रिंशः कालपरीक्षापटलः ॥ ३३ ॥

## चतुस्त्रिंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

प्रासादं वेष्टयित्वा तु कुर्याद् गुप्ततरं बुधः ।
कृत्वा गुप्तं ततः पश्चाद् यागमण्डपमारभेन ॥ १ ॥

*With the names of the 'yogas' D adds the following numerical indications: विष्कम्भम्—१ ; शूलम्—९ ; परिघम्—१९ ; गण्डम्—१० ; अतिगण्डम्—६. व्याघातकम्—१३ ; वैधृतिम्—८ ; वज्रम्—१५ ; व्यतिपातप्—१७ ; हर्षणम्—१४ [10] सग्रहो—C. [11] गौतमे—B. [12] शवे—C. [13] पद्मसम्भवे—B, C. [14] गन्धर्वे—A. [15] लग्ने शुभनिरीक्षिते—B. [16] स्वग्रहे च स्वनक्षत्रे—A. [17] कुर्यात् तु वाधिवासनम्—A.

गर्भसूत्रं तु निःसार्य[क] प्रासादस्याग्रतो गुरुः ।
कृत्वा भूमिं तु निशल्यां[ख] मण्डपं सूत्रयेत् ततः ॥ २ ॥
हीनस्तु मण्डपः कार्यो हीने त्वायतने सदा ।
उत्तमेषूत्तमः कार्यो मध्यमे मध्यमस्तथा ॥ ३ ॥
दशाष्टहस्तं हीनं तु मध्यं द्वादशषोडशम् ।
विंशहस्तं चतुर्विंशमुत्तमस्योत्तमं द्विज ॥ ४ ॥
चतुर्हस्तादिमानानां प्रासादानां यथाक्रमम् ।
मण्डपानष्टहस्तादि कल्पयेद् वेदवृद्धितः[ग] ॥ ५ ॥
समवृत्तं[1] चतुर्द्वारं चतुस्तोरणभूषितम् ।
विचित्रस्तम्भविन्यासं रचनारचितं[2] शुभम् ॥ ६ ॥
धूमनिर्गमनोपेतं[3] मण्डपं कारयेद् बुधः ।
स्नानार्थं कलसार्थं च स्नान[4]द्रव्यार्थमेव च ॥ ७ ॥
जलनिर्गमनोपेतमर्धेन स्नानमण्डपम् ।
ऐशान्यां कलसार्थं च[5] तस्माद् दक्षिणगोचरे ॥ ८ ॥
पूर्वस्यां मण्डपं कुर्याद्[6] यागद्रव्यार्थमायतम् ।
त्रि[7]भागेनाथवार्धेन कुर्याद् वेदीं सुशोभनाम् ॥ ९ ॥

....   ....   ....   ....

हस्तमात्रोच्छ्रिता कार्या मध्ये सम्यग्व्यवस्थिता ॥ १० ॥
मण्डपं मण्डयेदार्द्रशाखाभिस्तु समन्ततः ।
विमलेन वितानेन पताकाभिश्च भूषयेत् ॥ ११ ॥
दर्पणैश्चामरैर्घण्टैः स्तम्भान् वस्त्रैर्विभूषयेत् ।
कलसैर्वेदिकाभिश्च साधारैर्गडुकैस्तथा[घ] ॥ १२ ॥

[क] निःसिर्य—Var. ed. निःशार्य—E. [ख] निःसिर्य—Var. ed. [1] समसूत्रं—B, C. [ग] ...बुद्धितः—F.; षड्ढितः—E. [2] विन्यासरचताचरितं—B, C. ...वर्तितं—F. [3] धूमस्य निर्गमोपेतां—B, C. [4] योग—B, C. [5] तु—C. [6] कार्यं—C. [7] षि—B. [घ] साधारैः कुण्डकैस्तथा—E, F.

मण्डपं भूषयित्वैवं जाह्नवीवालुकां शुभाम् ।
बाह्यदेशेषु विकिरेत् पञ्चगव्येन प्रोक्षयेत् ॥ १३ ॥
पाषण्डान् नास्तिकान् सर्वान् देवब्राह्मणदूषकान् ।
दीक्षाबहिष्कृतान् सर्वान् हेतुवादरतांस्तथा ॥ १४ ॥
निवार्य प्रारभेत् कर्म वैष्णवैर्दीक्षितैः सह ।
आहृत्य सर्वद्रव्याणि स्रुक्स्रुवौ[8] विष्टराणि च ॥ १५ ॥

.... .... .... ....

यज्ञपात्राणि सर्वाणि स्थाप्य यत्नेन देशिकः ॥ १६ ॥
श्वेतवस्त्रपरीधानः सोष्णीषश्चन्दनोक्षितः ।
अङ्गुरीयकहस्तश्च[9] सर्वालंकारभूषितः ॥ १७ ॥
आत्मानं विष्णुवत् पूज्य गन्धपुष्पादिभिर्गुरुः ।
ध्यात्वा देहं[10] विष्णुरूपं मन्त्रात्मकं ततः शुचिः[11] ॥ १८ ॥
हरिं प्रणम्य विज्ञाप्य मूर्तिपानपि पूजयेत् ।
सितैः पुष्पैर्वस्त्रयुग्मैरङ्गुरीयैरथाङ्गदैः ॥ १९ ॥
निपुणैः शिल्पिभिः सार्धं ततः कर्म समाचरेत्[12] ।
पञ्चगव्येन सत्कृत्य शोध्य कुम्भान्[13] विचक्षणः[ङ] ॥ २० ॥

.... .... .... ....

स्थापयेन्मूर्तिपान् पश्चात् कुण्डे कुण्डे तु देशिकः ॥ २१ ॥
चतुष्कोणं भवेत् कुण्डं पूर्वस्यां दिशि सर्वदा ।
अर्धचन्द्रं भवेद् याम्यां वारुण्यां वर्तुलं भवेत् ॥ २२ ॥
[ पद्माभमुत्तरे भागे कुण्डं स्याद् द्विजसत्तम ।
अश्वत्थोडुम्बरं चैव[14] न्यग्रोधः प्लक्ष एव च[15] ॥ २३ ॥

[8] श्रुक्श्रुवौ—A, B.; श्रुक्श्रुवं—C, D.; सुरक्षक्—F. [9] साङ्गुरीयक—B, C. [10] देवं—A, D. [11] शुचिं ततः—C. [12] समारभेत्—B, C. [13] कुण्डान्—B, C. [ङ] विचक्षणैः—E. [14] अश्वत्थोदुम्बरौ चैव—B, C. [15] प्लक्षमेव च—C. [ Verses 23-24 omitted in E, F. ]

तोरणार्थे तु कथिता पूर्वादिषु यथाक्रमम् ।
सुशोभनं भवेत् पूर्वे सुभद्रं दक्षिणे भवेत् ॥ २४ ॥ ]
सुकर्मा पश्चिमे भागे सुहोत्रं तु तथोत्तरे ।
.... .... .... .... ॥ २५ ॥
एकहस्तं खनेद् भूमौ चतुर्हस्तं तथोच्छ्रयेत् ।
द्विहस्तान्तरमन्योन्यं तोरणं संप्रकल्पयेत् ॥ २६ ॥
तिर्यक्फलकमानं स्यात् स्तम्भानामर्धमानतः ।
"स्योना पृथिवि[16]" मन्त्रेण स्थाप्याः पूज्याश्च[17] तोरणाः ॥ २७ ॥
शुक्लवस्त्रयुगच्छन्नान् दर्भपिञ्जलसंयुतान्[च] ।
पुष्पमालापरिक्षिप्तांस्तोरणान् परिकल्पयेत् ॥ २८ ॥
वृत्तं वा चतुरस्रं वा द्विषट्काष्टाङ्गुलं तु वा ।
षट्चतुर्वाङ्गुलं कार्यं[18] तोरणं निर्व्रणं समम् ॥ २९ ॥
तोरणस्तम्भमूलेषु कलसान् मङ्गलाङ्कुरान् ।
प्रदद्यादुपरिष्टात् तु[19] कुर्याच्चक्रं सुदर्शनम् ॥ ३० ॥
कलसं वर्धमानं[20] वा वसुभागेन कल्पयेत् ।
पञ्चहस्तप्रमाणं तु ध्वजं कुर्याद् विचक्षणः ॥ ३१ ॥
वैपुल्यं[छ] चास्य कुर्वीत षोडशाङ्गुल[ज]-सम्मितम् ।
सप्तहस्तोच्छ्रितं चास्य कुर्याद् दण्डं सुरोत्तम ॥ ३२ ॥
सप्तहस्तास्ततो दैर्घ्याद्[21] विस्ताराद् द्वादशाङ्गुलाः ।
द्विपञ्चहस्तदण्डेषु पताकास्तु निवेशयेत् ॥ ३३ ॥
बाह्यदेशे मण्डपस्य तोरणाभ्यन्तरे तथा ।
अष्टौ ध्वजाः स्थापनीयाः पूर्वादिक्रमयोगतः ॥ ३४ ॥

[16] श्यो ना पृथिवि—B, C.; श्यो ना पृथिवी—F. [17] पूज्यास्तु—A, D, F. [च] दर्भजलपिसंयुतान्—Var. ed. [18] षट्चतुरङ्गुलं कुर्यात्—B, C. [19] च—B, C. [20] मूर्ध्वमानं वा—B, C. [छ] विस्तारं—E, F. [ज] द्वादशाङ्गुल—D. [21] सप्तहस्ताः ध्वजाः कार्याः—B; सप्तहस्तो ध्वजा कार्या—C.

अरुणोऽग्निनिभश्चैव कृष्णः शुक्लोऽथ पीतकः ।
रक्तवर्णस्तथा श्वेतः सर्ववर्णस्तथैव च ॥ ३५ ॥
कुमुदः कुमुदाक्षश्च[22] पुण्डरीकोऽथ[23] वामनः ।
शङ्कुकर्णः सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥ ३६ ॥
इत्येते विष्णुलोकस्य दिक्पालगणनायकाः ।
कोटिसंख्यगुणैर्युक्ताः पूजनीया यथादिशि ॥ ३७ ॥
नवेन चित्रवर्णेन वितानं कारयेच्छुभम् ।
अथवा शुक्लवर्णेन मध्ये जलजभूषितम् ॥ ३८ ॥
उत्तमाधममध्यं तु प्रमाणं चास्य कीर्त्यते ।
मण्डपस्य प्रमाणं तु ज्येष्ठं तत् स्याद् वितानकम् ॥ ३९ ॥
मध्यमं वेदिकामात्रं कनिष्ठं मण्डलस्य तु[24] ।
.... .... .... .... ॥ ४० ॥
शातकुम्भमयान् कुर्याद् राजतान् शुल्वजानथ ।
जलाढकप्रपूरांस्तु लोहजान् कारयेद् दृढान् ॥ ४१ ॥
मृन्मयान् कलसान् वापि पक्वबिम्बोपमान् शुभान् ।
अष्टाविंशाधिकशतपल[25]पूरांस्तु मृन्मयान् ॥ ४२ ॥
अवक्रान् स्फोटरहितान् कालमण्डलवर्जितान् ।
आहृत्य कलसान् वस्त्रपूततोयेन पूरयेत् ॥ ४३ ॥
सहिरण्यान् वस्त्रयुग्मबद्धकण्ठान् निवेशयेत् ।
तोरणानां[26] बहिः स्थाप्याः प्रागादिषु यथाक्रमम् ॥ ४४ ॥
वेदिकायाश्चतुष्कोणे चतुरः कलसान् न्यसेत् ।
"आजिघ्र" इति मन्त्रेण कलसान् स्थापयेद् बुधः ॥ ४५ ॥
इन्द्रादिलोकपालांस्तु कलसेषु यथाक्रमम्[27] ।
पूजयेद् गन्धपुष्पाद्यैर्मन्त्रैरावाह्य देशिकः[28] ॥ ४६ ॥

[22] कुमुदाख्यश्च—A. [23] पुण्डरीकश्च—C. [24] च—B, C. [25] ...शतान् जल—C. [26] तोरणाश्च—A. [27] Verse 45 and the first hemistich of verse 46 are omitted in A, D. [28] पूजयेत्—B, C.

तद् यथा—

"आयाहीन्द्र महाराजाधिराज वज्रहस्त स्वबल[29]वाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ[30] पूर्वद्वारम् अभिरक्ष अभिरक्ष"—इत्यावाह्य "ॐ त्रातारमिन्द्रम्" इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ॥ १ ॥

"ॐ[31] आयाहि चित्रभानो महाराजाधिराज शक्तिहस्त स्वबलवाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ[32] आग्नेयीं दिशम् अभिरक्ष रक्ष"—इत्यावाह्य "ॐ अग्निर्मूर्धा दिव" इत्यनेन अर्घ्यं दत्वा गन्धादिभिरभ्यर्चयेत्[33] ॥ २ ॥

"ॐ आयाहि यम* महाराजाधिराज स्वबलवाहनावृत[34] दण्डहस्त रक्तान्तायतलोचन इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ[35] दक्षिण-द्वारमभिरक्ष रक्ष"—इत्यावाह्य "ॐ वैवस्वतं सङ्गमनम्" इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्चयेत् ॥ ३ ॥

"ॐ आयाहि निर्ऋते[36] महाराजाधिराज स्वबलवाहनावृत खड्गहस्त महाबल[37] इहागच्छ[38] तिष्ठ तिष्ठ नैर्ऋतीं दिशम् अभिरक्ष रक्ष"—इत्यावाह्य[39] "ॐ एष ते निर्ऋते[40]" इत्यनेन अर्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्चयेत् ॥ ४ ॥

[29] सुबल—B, C. [30] इह तिष्ठ इह तिष्ठ—A, B.; तिष्ठ तिष्ठ—C. D. [31] ॐ omitted in B. [32] तिष्ठ तिष्ठ is expected here. [33] ...रर्चयेत—C. * आयाहीन्द्र—F. [34] स्वबल ..वृत—omitted in C. [35] तिष्ठ तिष्ठ—omitted in C. [36] नैर्ऋते—C, D. [37] महाबल—omitted in C. [38] इहागच्छ इहागच्छ—is expected here which is found in D. [39] B omits the portion beginning from ॐ आयाहि यम...up-to इत्यावाह्य। [40] नैर्ऋत—C.

"ॐ आयाहि वरुण महाराजाधिराज पाशहस्त स्वबलवाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ पश्चिमद्वारम् ( ऊर्ध्वां दिशम् )[41] अभिरक्ष रक्ष"—इत्यावाह्य "ॐ उरुं हि राजा वरुणश्चकार" इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्चयेत् ॥ ५ ॥

"ॐ आयाहि पवन[42] महाराजाधिराज ध्वजहस्त स्वबलवाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ वायवीं दिशमभिरक्ष रक्ष"—इत्यावाह्य "ॐ वात आ वातु भेषजम्" इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्चयेत् ॥ ६ ॥

"ॐ आयाहि सोम महाराजाधिराज शङ्खहस्त स्वबल-वाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ उत्तरद्वारम् अभिरक्ष रक्ष"—इत्यावाह्य "ॐ सोमं राजानम्" इत्यनेन अर्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्चयेत् ॥ ७ ॥

"ॐ आयाहीशान महाराजाधिराज शूलहस्त स्वबल-वाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ ऐशानीं दिशम् अभिरक्ष रक्ष"—इत्यावाह्य "ॐ ईशानमस्य" इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्चयेत् ॥ ८ ॥

"ॐ आयाहि चतुर्मुख सर्वलोकाधिपते स्रुक्स्रुवहस्त[43] स्वबल-वाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ ऊर्ध्वां दिशमभिरक्ष रक्ष"—इत्यावाह्य "ॐ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र" इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा इन्द्रेशानयोर्मध्ये[३] गन्धादिभिरर्चयेत् ॥ ९ ॥

[41] B omits ऊर्ध्वां दिशम्। [42] वायो—B, C. [43] स्रुक्स्रुवह—omitted in B.
[३] ऐशान्यां—A, B.

"ॐ आयाह्यनन्त महाराजाधिराज स्वबलवाहनावृत लाङ्गल-
हस्त इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ अधोदिशमभिरक्ष रक्ष"—
इत्यावाह्य "ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्य" इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा
( निरृति-वरुणयोर्मध्ये )* गन्धादिभिरर्चयेत् ॥ १० ॥

एवमभ्यर्च्य लोकेशांस्ततो भूमिपरिग्रहम् ॥
कुर्वीत वक्ष्यमाणं तत् साम्प्रतं शृणु सुव्रत[44] ॥ ४७ ॥

॥ ३४ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे चतुस्त्रिंशः दिकपाल[45]-यागपटलः ॥ ३४ ॥

## पञ्चत्रिंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

श्रीहीनाहृत्य देवेश वासुदेवेन चार्चयेत् ।
क्षिपेच्च नारसिंहेन पातालमुषलेन च[1] ॥ १ ॥
सिद्धार्थकान् क्षिपेद् ध्यायन्[2] सिंहमन्त्रेण मन्त्रितान् ।
रक्षोघ्नान् पञ्चगव्येन प्रोक्षयेद् भूमिमादरात् ॥ २ ॥
ततस्ताम्रमयं कुम्भं मृन्मयं वा नवं दृढम् ।
जलपूर्णं स्थापयित्वा सरत्नं करकायुतम्[3] ॥ ३ ॥
ऐशान्यामर्चयेत् तस्मिन् साङ्गं गन्धादिना हरिम् ।
अस्त्रमन्त्रेण करकां शतधारां समर्चयेत[क] ॥ ४ ॥

*A note in D adds here निरृतिवरुणयोर्मध्ये । [44] सत्तम—B, C. सुव्रते—E, F. [45] दिक्पाल-लक्षण—B. [1] तु—A. [2] नित्यं—B, C. [3] सरत्नकरकायुतम्—B, C. ...करकान्वितम्—F. [क] तमर्चयेत्—Var. ed. ; शतधारांस्तु मन्त्रयेत्—F.

तद्धाराच्छिन्नया सिञ्चेन्मण्डपं तं[4] प्रदक्षिणम् ।
कुम्भं तं पृष्ठतो नीत्वा कुम्भमन्त्रेण देशिकः ॥ ५ ॥
व्रीहीन् संहृत्य सर्वांस्तु कुम्भं तत्रोपरि न्यसेत् ।
पुनः संपूजयेद् विष्णुं कलसेषु समाहितः ॥ ६ ॥
वस्त्रयुग्मेन कलसमेकेन करकां बुधः ।
छादयित्वा ततो गृह्य करणीं मण्डलं लिखेत्[ख] ॥ ७ ॥
चतुरस्रं चतुर्द्वारं चक्राब्जं षोडशारकम् ।
पञ्चवर्णेण चूर्णेन द्वादशारमथापि वा[5] ॥ ८ ॥
वेद्यामेवं लिखित्वा च मण्डपे पूर्वदक्षिणे ।
चतुर्हस्तं चतुष्कोणं मध्ये पङ्कजभूषितम् ॥ ९ ॥
चतुर्द्वारं तु चूर्णेन स्वस्तिकं मण्डलं लिखेद् ।
तदूर्ध्वं[6] न्यस्य पर्यङ्कं कुशान् संस्तारयेत्[7] ततः ॥ १० ॥
"(ॐ)[8] योगे योगे"ति मन्त्रेण गन्धतोयेन प्रोक्षयेत् ।
तूलिकां विन्यसेत् तत्र दिव्यपट्टांशुकान्विताम् ॥ ११ ॥
उपधानद्वयं दत्त्वा पार्श्वे गण्डूकमेव च ।
कपोलधारणां दत्वा कुर्यादूर्ध्वं वितानकम् ॥ १२ ॥
पुष्पमालापरिक्षिप्तं मुक्ताहारोपशोभितम् ।
कुर्यात् पुष्पगृहं हृद्यं[9] मलयागुरुधूपितम् ॥ १३ ॥
विद्याधिपास्तु[10] संपूज्याः शक्त्या[11] दिक्षु विदिक्षु च ।
विष्णुर्मधुलिहा चैव तथैव च त्रिविक्रमः ॥ १४ ॥
वामनश्चापि दिक्ष्वेते पूर्वाद्यासु व्यवस्थिताः ।
श्रीधरश्च हृषीकेशः पद्मनाभस्तथैव च ॥ १५ ॥

[4] तु—C. [ख] नयेत्—D. [5] वा *is omitted in* A, B. [6] ततोऽर्धं—A.; ततोऽर्धे—D. तत्रोर्ध्वं—F. [7] संभारयेत्—A. [8] ॐ is found in C only. [9] पुष्पं गृहं कृत्यं—C. [10] विद्याधिपस्तु—C. [11] शय्यायां—C.; शय्यायां दिग्विदिक्षु च—F.

दामोदरश्च संपूज्या आग्नेयादि-व्यवस्थिताः ।
एवमर्च्य ततः पश्चात् ऐशान्यां स्नानमण्डपे ॥ १६ ॥
चतुःस्तम्भयुते रम्ये तन्मध्ये वेदिका शुभा ।
चतुरस्रा चतुर्दिक्षु जलनिर्गमनान्विता[12] ॥ १७ ॥
क्षीरिवृक्षोद्भवं पीठं मध्ये तस्यां निवेशयेत् ।
स्नानद्रव्याणि सर्वाणि समानीय विचक्षणः ॥ १८ ॥
निक्षिप्य स्नानकुम्भेषु कुम्भांस्तानधिवासयेत् ।
रत्नानि च चतुर्दिक्षु सिद्धद्रव्यान्विताः शुभाः ॥ १९ ॥
कलसाः स्थापनीयास्तु अभिषेकार्थमादरात् ।
वटोदुम्बरकाश्वत्थ[13]-चम्पकाशोकश्रीद्रुमा[14] ॥ २० ॥
पालाशार्जुनप्लक्षाश्च[15] कदम्बवकुलाम्रजान् ।
पल्लवांस्तु[16] समानीय पूर्वकुम्भे विनिक्षिपेत् ॥ २१ ॥
पद्मकं रोचनां दूर्वां दर्भपिञ्जलमेव च ।
जातीपुष्पं कुन्दपुष्पं चन्दन रक्तचन्दनम् ॥ २२ ॥
सिद्धार्थं तगरं चैव वञ्जुलं[17] दक्षिणे न्यसेत् ।
सुवर्णं रजतं चैव कूलद्वयमृदं तथा ॥ २३ ॥
नद्याः समुद्रगामिन्या विशेषाज् जाह्नवीमृदम्[18] ।
गोमयं च यवान् शालीन् तिलांश्च पश्चिमे[19] न्यसेत् ॥ २४ ॥
विष्णुपर्णीं श्यामलतां भृङ्गराजं शतावरीम् ।
गुडूचीं सहदेवां च विन्यसेदुत्तरे घटे[20] ॥ २५ ॥
फलान्युदकयुक्तानि आग्नेय्यां विन्यसेद् घटे ।
पञ्चगव्यं तु नैरृत्यां कुम्भे कृत्याभिमन्त्रयेत्[21] ॥ २६ ॥

[12] ...सान्विता—C. [13] ...श्वत्थान्—C.; ...श्वत्थात्—A, B. [14] ...शोकजद्रुमान्—C.; ...शोकजद्रुमात्—A, B. [15] प्लक्षांस्तु—C, F. [16] पल्लवास्तु—C. [17] तण्डुलं—C. [18] ...जलम्—A. [19] ...व परे—A, B.; ...श्चैवापरे—C. [20] विन्यसेच्च महौषधिम्—C. [21] कृत्वाभिमन्त्रितः—B, C.; A f. n.

वटाश्वत्थपलाशानां बिल्वस्योदुम्बरस्य[22] च ।
कषायोदकसंयुक्तं वायव्यां कलसं न्यसेत् ॥ २७ ॥
कुमारीममृतां चैव शतमूलीं शतावरीम्[23] ।
सहदेवीं[24] वचां सिंहीं बलां व्याघ्रीं सलक्षणाम्[ग] ॥ २८ ॥
ऐशान्यामपरे कुम्भे मङ्गलाख्यां[25] निवेशयेत् ।
वल्मीकमृत्तिकां सप्तस्थानोत्थामपरे न्यसेत् ॥ २९ ॥
जाह्नवीवालुकां तोयं विन्यसेदपरे घटे ।
वराहवृषनागेन्द्रविषाणोद्धृतमृत्तिकाम् ॥ ३० ॥
कूलद्वयमृदं नद्या विन्यसेदपरे घटे ।
मृत्तिकां पद्ममूलस्य कुशस्य त्वपरे घटे ॥ ३१ ॥
तीर्थपर्वतमृद्भिस्तु युक्तमप्यपरे न्यसेत्[26] ।
नागकेशरपुष्पं च काश्मीरमपरे न्यसेत् ॥ ३२ ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैः पूर्य चैवापरं[27] न्यसेत् ।
वैदूर्यं विद्रुमं मुक्तां स्फटिकं वज्रमेव च ॥ ३३ ॥
एतान्येकत्र निःक्षिप्य स्थापयेद् देवसत्तम ।
नदीनदतडागानां सलिलैरपरे[28] न्यसेत् ॥ ३४ ॥
एकाशीतिपदे चान्यान् मण्डपे कलसान् न्यसेत् ।
पूरितान् गन्धतोयेन धान्यस्थान् तांस्तु मन्त्रयेत् ॥ ३५ ॥
श्रीसूक्तेन समस्तेन सर्वान् एव सकृत् सकृत् ।
कलसानधिवास्यैवमर्घ्यादीन् विनिवेशयेत् ॥ ३६ ॥
यवं सिद्धार्थकं गन्धं कुशाग्रं चाक्षतं तथा ।
तिलान् फलं तथा पुष्पमर्घ्यार्थं पूर्वतो न्यसेत् ॥ ३७ ॥

[22] ..स्योडुम्बरस्य—B, C. [23] सहावरीम्—A. [24] सहदेवां—B, C. [ग] व्याघ्रीमलक्षणाम्—var. ed. [25] मङ्गलाख्यं—B, C. [26] घटे—A. [27] पूर्य च वा परे—C. पूर्य चैवापरे—A, B. [28] —रपरं—B, C.

पद्मं श्यामलतां दूर्वां विष्णुपर्णीं कुशांस्तथा ।
पाद्यार्थं दक्षिणे भागे स्थापयेद् देशिकोत्तमः ॥ ३८ ॥
स्थापयेत् पश्चिमे भागे मधुपर्कं सुसंवृतम्[29] ।
कक्कोलकं लवङ्गं च तथा जातीफलं शुभम् ॥ ३९ ॥
उत्तरे स्थापयेद् भागे द्रव्यमाचमनाय च[30] ।
आग्नेय्यां स्थापयेद् पात्रं पूर्णं दूर्वाक्षतैर्बुधः ॥ ४० ॥
नीराजनार्थं देवेश देवदेवस्य सर्वदा ।
नैरृत्यामुदकं* गन्धयुक्तं स्नानाय विन्यसेद् ॥ ४१ ॥
उद्वर्तनार्थं[31] वायव्यां गन्धपिष्टं निवेशयेत् ।
न्यसेदामलकं पात्रे मुरामांसीयुतं शुभम्[32] ॥ ४२ ॥
सहदेवां सहां भद्रां कुशाग्रान् रजनीं तथा ।
ऐशान्यां विन्यसेत् पात्रे शिरीषं सूर्यवर्तिनीम्[33] ॥ ४३ ॥
निर्मञ्छनाय देवस्य स्थापकः सुसमाहितः ।[34]
अष्टौ दिक्षु न्यसेद् विद्वान् धातु[35]-यष्टिप्रदीपकान् ॥ ४४ ॥
शङ्खं चक्रं च श्रीवत्सं कौस्तुभं[36] पङ्कजादिकम् ।
हेमादिपात्रे कृत्वा तु गोमयेनाथ पत्रकैः[37] ॥ ४५ ॥
नीराजनार्थं[38] देवस्य तथा वै पुष्पजातयः ।
स्थापनीयास्तथा चान्ये मङ्गल्याः ज्ञानचोदिताः ॥ ४६ ॥

॥ ३५ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे पञ्चत्रिंशः कलसाधिवासनपटलः ॥ ३५ ॥

29 सुसम्मितम्—B, C. 30 तु—A, D.; द्रव्यमाचमनीयकम्—F. *पिष्टकं—F. 31 उद्वर्तनाय—A. 32 तथा—B, C. 33 ...वर्तिनम्—C. 34 This line is omitted in B, C. 35 लौह—C, लोह—D, F. 36 कलसं—C. 37 वल्कलैः—A, B.; वालुकैः—D, F. 38 नीराजनाय—A, C.

## षट्त्रिंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतः संजनयेद्[1] वह्निं वैष्णवं विधिना गुरुः।
ऐशान्यां गुरुकुण्डे तु प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा॥ १॥
तत्रैव होमयेद् विष्णुगायत्र्या[2] घृतमादरात्।
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पातविधिना सुधीः॥ २॥
सम्पाताज्येन कलसान् प्रोक्ष्य देशिकसत्तमः।
लिप्तायां कारुशालायामुपतिष्ठेत संयतः॥ ३॥
ब्राह्मणैर्वैष्णवैः सार्धं मूर्तिपैः शिल्पिभिः सह।
महता ब्रह्मघोषेण सहायैर्बलवत्तरैः॥ ४॥
काहला[3]शङ्खशब्दैश्च भेरीमुरजनिःस्वनैः।
वीणावेणुस्वरैर्हृद्यैर्दिव्यगन्धस्वनैस्तथा[4]॥ ५॥
आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा कुर्यात् कौतुकबन्धनम्।
"विष्णवे शिपिविष्टे"[5]ति गौरसिद्धार्थकेन तु॥ ६॥
ऊर्णामयेन सूत्रेण निम्ब[6]दूर्वान्वितेन च।
दुकूलवस्त्रे[7]बद्ध्वा तु दक्षिणे बन्धयेत् करे॥ ७॥
देशिकस्यापि कर्तव्यं करे कौतुकबन्धनम्।
ततो विकल्प्य वेदास्रं[8] तण्डुलैः पञ्चरङ्गकैः*॥ ८॥
तन्मध्ये प्रतिमां स्थाप्य स्नाप्य चैव[9] यथाविधि।
वस्त्रयुग्मेन संछाद्य[10] पूज्य गन्धादिना तु ताम्[11]॥ ९॥
चामरैस्तालवृन्तैश्च वीजयेन्मङ्गलान्विताम्।[12]
शिविकायां[a] निवेश्याथ प्रतिमां संस्तवेत् ततः॥ १०॥

[1] संज्वलयेद्—B, C. [2] विष्णुं गायत्र्या—C. [3] काहाला—A. [4] हृद्यैः स्त्रियैर्गगीतस्वनैः—B, C. [5] शिपिवेष्टेति—A, B; शिविपिष्टेति—C. [6] निम्बं—B, C. [7] ... वस्त्रैः—B, C. [8] देवास्त्रं—A, D. *पञ्चवर्णकैः—F. [9] देव—A. [10] संस्थाप्य—A.; संहृत्य—B.; संस्थाद्य—C. [11] तथा—B, C. [12] This line is omitted in B, C. [a] एडकायां—F.

"ॐ[13] नमस्तेऽर्च्ये सुरेशानि प्रणीते विश्वकर्मणा।
प्रभाविताशेषजगद्धात्रि तुभ्यं नमो नमः ॥ ११ ॥
त्वयि संपूजयामीशे नारायणमनामयम्।
रहिता शिल्पदोषैस्त्वमृद्धियुक्ता सदा भव" ॥ १२ ॥
एवं विज्ञाप्य प्रतिमां नयेत् तां स्नानमण्डपम्।
ध्रियमाणवितानेन ब्रह्मघोषेण तां बुधः ॥ १३ ॥
भद्रपीठे समारोप्य "भद्रं कर्णे"ति कीर्तयेत्।
स्नापयेच्छुद्धतोयेन शुद्धवत्या तु देशिकः ॥ १४ ॥
स्नापिता गन्धतोयेन शिल्पदोषैर्विमुच्यते[14]।
मन्त्रैर्गन्धादिनाभ्यर्च्य छादयेत् शुक्लवाससा ॥ १५ ॥
पूजयित्वा तु प्रतिमां शिल्पिनं तोषयेत् ततः।
गन्धपुष्पादिभिर्विप्रं तोषयेत् कटकादिभिः ॥ १६ ॥
सर्वेऽथ कर्मिणस्तोष्या[15]स्तस्मिन् काले पृथक् पृथक्।
क्षमापयीत तान् सर्वान् प्रियप्रश्नेन सर्वथा ॥ १७ ॥
यजमानस्ततो भक्त्या देशिकं परितोषयेत्।
कांस्यदोहां[16] वस्त्रकण्ठां ताम्रपृष्ठां पयस्विनीम् ॥ १८ ॥
रौप्याङ्घ्रीं स्वर्णशृङ्गां तां[17] सुशीलां तरुणीं शुभाम्।
प्रणम्य विधिना धेनुं दद्याद् वाग्भिः क्षमापयेत् ॥ १९ ॥
अवधार्य जगच्छान्तिं नेत्रे चोन्मीलयेद् बुधः।
"चित्रं देवे" ति मन्त्रेण ज्योतिर्देवस्य चोत्किरेत् ॥ २० ॥
"अग्निर्ज्योती" ति मन्त्रेण ज्ञात्वा दृष्टिं प्रकल्पयेत्।
दृष्टिभेदांस्तु सकलान् वर्णयिष्ये तवोपरि ॥ २१ ॥
ततः शुक्लानि पुष्पाणि घृतं[18] सिद्धार्थकं तथा।
दूर्वां कुशाग्रं देवस्य दद्याच्छिरसि[क] देशिकः ॥ २२ ॥

[13] ॐ omitted in A. [14] प्रमुच्यते—B, C. [15] तस्या—B, C. [16] कांसदेहां—B, C. [17] च—B, C. [18] घृत—A. [क] ···च्छिराणि—var. ed.

पठन् रक्षोहणं सर्व[19]मन्त्रमाथर्वणं तथा ।
रौप्यं भाजनमादाय मधुरत्रयसंयुतम् ॥ २३ ॥
"मधु वाते" ति मन्त्रेण मन्त्रयित्वाष्टधा पुनः ।
शलाकया सुवर्णस्य नेत्रे चाभ्यञ्जयेद् गुरुः ॥ २४ ॥
हिरण्यगर्भमन्त्रेण "इमं मे" ति च[20] कीर्तयन् ।
घृतेनाभ्यञ्जयेत् पश्चात् पठन् घृतवतीं बुधः ॥ २५ ॥
मसूरचूर्णेनोद्वर्त्य "अतो देवे"[21] ति कीर्तयन् ।
क्षालयेदुष्णतोयेन "सप्त तेऽग्ने" ति देशिकः ॥ २६ ॥
चन्दनेनानुलिम्पेच्च "द्रुपदादिव" इत्यृचा ।
नादेयैः स्नापयेत्[22] तोयै "रापो हि ष्ठे" ति देशिकः ॥ २७ ॥
स्नापयेद्[23] रत्नतोयेन पावमानीभिरेव च ।
"समुद्रं गच्छ" मन्त्रेण स्नपयेच्च् चन्दनोदकैः ॥ २८ ॥
नागकेशरतोयेन "श्रीश्च ते" त्यभिषेचयेत् ।[24]
तीर्थमृत्कलसेनाथ "शन्नो देवी" ति सेचयेत्[25] ॥ २९ ॥
गायत्र्या गन्ध[26]तोयेन पञ्चमृत्तिकया ततः ।
"हिरण्यवर्णाः शुचय" इति मन्त्रेण सेचयेत् ॥ ३० ॥
"इमं मे" ति च मन्त्रेण स्नपयेत्[27] सिकताजलैः ।
वल्मीकतोयेन हरिं "तद्विष्णो" रिति स्नापयेत्[28] ॥ ३१ ॥
"या ओषधी" ति मन्त्रेण स्नानमोषधिमङ्गलम्[29] ।
"यज्ञाय[30] यज्ञे" ति मन्त्रेण दद्यात् काषाय[31]पञ्चकम्[32] ॥ ३२ ॥
"पयः पृथिव्या" मन्त्रेण पञ्चगव्येन सेचयेत् ।
"याः फलिनी" रिति* हरिं फलतोयेन सेचयेत्[33] ॥ ३३ ॥

19 सर्वं—B. 20 इमं मे इति च—B. 21 नोद्वर्तेदतो देवेति—A. 22 स्नपयेत्—A. 23 स्नपयेत्—A. 24 B, C, omit this line. 25 This line is omitted in A. 26 पद्म—A. 27 स्नापयेत्—C. 28 मन्त्रयेत्—B ; सेयेत्—C. 29 मङ्गलौषधिवारिणा—B, C. 30 यज्ञा—C. 31 कषाय—C. 32 पङ्कजम्—A, B. ; काषाब्जं जलम्—D. *याः फलिनीति—F. 33B omits this line.

"विश्वतश्चत्तु" रित्युक्त्वा उदकुम्भेन सेचयेत् ।
"सोमं राजान" इत्येवं, पूर्वकुम्भेन सेचयेत् ॥ ३४ ॥
"विष्णो विराट" मन्त्रेण दक्षिणेनाभिषेचयेत् ।[34]
"हंसः शुचि" रित्येवं पश्चिमेनाभिषेचयेत्[35] ॥ ३५ ॥*
"मूर्धानं दिव" मन्त्रेण कुर्यादुद्वर्तनं हरेः ।
धात्रीफलं मुरामांसीयुतं शिरसि दापयेत् ॥ ३६ ॥
"मा नस्तोके"ति मन्त्रेण ततो गन्धोदकैः पुनः ।
"गन्ध द्वारे"ति मन्त्रेण ततः स्नानं समाचरेत् ॥ ३७ ॥
एकाशीतिपदन्यस्तैर्घटैर्मलयभूषितैः ।
"इदमापे"ति मन्त्रेण सर्वैरेवाभिषेचयेत् ॥ ३८ ॥
आवाहयेत् ततो विष्णुं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
"एह्येहि भगवन् विष्णो लोकानुग्रहकारक ॥ ३९ ॥
यज्ञभागं गृहाणेमं वासुदेव नमो नमः ।"
अनेनावाह्य देवेशं कुर्यात् कौतुकमोचनम् ॥ ४० ॥
"मुञ्चामि त्वे"[36]ति मन्त्रेण देशिकस्यापि मोचयेत् ।
"हिरण्मये"[37]ति मन्त्रेण चार्घ्यं देवाय दापयेत् ॥ ४१ ॥
"अतो देवे"ति सूक्तेन पाद्यं कृष्णाय मन्त्रितम् ।
"मधु वाते"ति मन्त्रेण मधुपर्कं निवेदयेत् ॥ ४२ ॥

[34] This and the preceding lines are omitted in AB. [35] A omits this line, इषः स्वविरोत्येवं पश्चिमेन -B, C.

*D. replaces verses 34 & 35 by the following :—

"सोमो राजे"ति मन्त्रेण महौषधिजलेन च ।
"वरुणस्ये"ति मन्त्रेण स्नपयेज् जाह्नवीजलैः ॥ ३४ ॥
"समुद्रं गच्छ" मन्त्रेण जातीपुष्पोदकेन च ।
"आपो हि ष्ठे"ति मन्त्रेण स्नपयेत् पल्लवोदकैः ॥ ३५ ॥

[36] मुञ्चमित्विति—B, C. [37] हिरण्मयेन—C.

"मयि गृह्णामि"[38] मन्त्रेण दद्यादाचमनं बुधः ।
"अक्षन्नमी"ति मन्त्रेण* किरेद् दूर्वाक्षतं बुधः ॥ ४३ ॥
निर्मञ्छनं ततः कुर्याद् "काण्डात् काण्डे"ति देशिकः ।
गन्धं "गन्धवती"त्येवम् "उन्नयामी"ति माल्यकम् ॥ ४४ ॥
"इदं विष्णु"र्ति मन्त्रेण दद्यात् यज्ञोपवीतकम् ।
"बृहस्पते"ति मन्त्रेण वस्त्रयुग्मं प्रदापयेत् ॥ ४५ ॥
"वेदाहमेतं पुरुषम्" उत्तरीयं निवेदयेत् ।
सकलीकरणं कुर्यात् पठन्नथ महाव्रतम्[40] ॥ ४६ ॥
"ओषधयः संवदन्ते" पुष्पप्रकिरणं[41] ततः ।
"धूरसी"ति पठन् भक्त्या धूपं दद्यात् सगुग्गुलम्[42] ॥ ४७ ॥
"विभ्राडि"ति च सूक्तेन अञ्जनं तु[43] प्रदापयेत् ।
"मुञ्चन्ती"[44]ति मन्त्रेण रोचना[45]तिलकं तथा ॥ ४८ ॥
दद्यात् पुष्पाणि[46] माल्यानि "दीर्घायुष्टे"ति मन्त्रवित् ।
"इन्द्र शुद्धे"ति[47] मन्त्रेण श्वेतं छत्रं प्रदापयेत् ॥ ४९ ॥
आदर्शं तु[ख] विराजेन विकर्णेन तु चामरम् ।
रथन्तरेणाभरणं व्यजनं वायुदैवतैः[ग] ॥ ५० ॥
"मुञ्चामि त्वे"ति सूक्तेन पुष्पमालार्चनं ततः ।
ततः स्तुवीत गोविन्दं मन्त्रैर्वेदादिभिर्विभुम् ॥ ५१ ॥
तथा पुरुषसूक्तेन बृहत्साम्ना सुरोत्तमम् ।
"शशिकर्णी"ति नवभिः सूक्तैः सुरगणार्चितम् ॥ ५२ ॥

38 मयि गृह्णाति—A, B.; मयि ग्रश्नाति—F. * अक्षन्नवीमदन्तेति—F.; अक्षन्नवीमदन्तेति—E. 39 इदं विष्णुरिति—C. 40 पठन्नत—A.; पठन्नत्र मधुव्रतम्—F. 41 ···प्रकरणं—B, C; पुष्पकरणं—D; ···समम(व)दन्तेति—Var. ed. 42 ···गुग्गुलुम्—B, C. 43 प्रदीपस्तु—B, C. 44 दुञ्जन्तीति—A. 45 रोचनां—B. 46 पौष्पाणि—B, C. 47 इन्द्रश्छत्रेति—B; इन्द्रशूद्र—F; इन्द्रसूद्र ति—E. ख आदर्शांशु—Var. ed. ग वासुदैवतम्—F.

श्रायन्तीयेन[48] च स्तूयाद् गुह्योपनिषदैस्ततः ।
सर्वमेतत् समं कुर्याद् पिण्डिकायामपि द्विज ॥ ५३ ॥
देवस्योत्थानसमये सौपर्णं[घ] सर्वमुच्चरेत् ।
"उत्तिष्ठे"ति समुत्थाप्य कुर्याद् ब्रह्मरथे शुभे ॥ ५४ ॥
शाकुनेन तु सूक्तेन मण्डपे सन्निधापयेत् ।
पुष्पोपशोभिते स्थाने चन्द्रातपविभूषिते ॥ ५५ ॥
मुक्ताहारैर्लम्बमाने दीपमालो[49]पशोभिते ।
भक्ष्यभोज्यैरनेकैश्च सान्द्र[50]पल्लवशोभिते ॥ ५६ ॥
दिव्यपर्यङ्कन्यस्तायां तूलिकायां सुरोत्तम ।
अतो देवे[51]ति सूक्तेन शय्यायां स्थापयेद्धरिम् ॥ ५७ ॥
तथाविधेऽपरे स्थाने पिण्डिकां सन्निवेशयेत् ।
श्रायन्तीयेन सूक्तेन श्रीसूक्तेन निवेशयेत्[52] ॥ ५८ ॥
[ सकलीकरणं कुर्याद् विष्णोरुरसि "त्रिष्वि" ति ।
दर्शयेच्च ततो भक्त्या हिरण्य*मङ्गलाष्टकम् ॥ ५९ ॥
मृगराजं वृषं नागं व्यजनं कलसं तथा ।
वैजयन्तीं तथा भेरीं दीपमित्यष्टमङ्गलम् ॥ ६० ॥
रौप्यजं वा सर्वमेतमश्वसूक्तेन दापयेत् ।
उख्या[a]पिधानकं पात्रं सिञ्चिकां[b] दर्विकां तथा ॥ ६१ ॥
मुषलोदुखले चैव शिलां संमार्जनीं तथा ।
तथा भोजनभाण्डानि गृहोपकरणानि च ॥ ६२ ॥
पाददेशे तु वै दद्यात् "त्रिपादस्ये" ति साधकः ।
"यज्ञेन" इति मन्त्रेण शिरोदेशे निवेशयेत्[53] ॥ ६३ ॥ ]

[48] श्रीयन्तीयन—B. C. ; शान्तातोयेन—A. ; शन्तोतीयेन—D. F. ; शन्तोतीये च—E. [घ] सौवर्णं—F. [49] दीपमाल्यो—B. C. [50] पात्र—C. [51] अतो देति—A. [52] This line is omitted in B. * हैरण्य—E, F. (a) भक्ष्यं—F. (b) मञ्चिकां—E. [53] निवेदयेत्—C.
[ ] Verses 59, 60, 61, 62 and 63 are omitted in A, D.

मित्राख्यं[54] कलसं रत्नगर्भं वस्त्रयुगान्वितम्[55] ।
खण्डखाद्यैरनेकैश्च पूरयित्वा समन्ततः ॥ ६४ ॥
एष साधारणः प्रोक्तः स्नपनस्य विधिर्मया ।
य एवं[56] विधिवत् कुर्यात् तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ६५ ॥
यावन्ति जलबिन्दूनि मद्गात्रे विनिवेशयेत् ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ६६ ॥

॥ ३६ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे षट्त्रिंशः स्नपन*पटलः ॥ ३६ ॥

## सप्तत्रिंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि अधिवासननिर्णयम् ।
येन वै कृतमात्रेण सान्निध्यं मम जायते ॥ १ ॥
सर्वज्ञं सर्वगं ध्यात्वा आत्मानं पुरुषोत्तमम् ।
ॐकारेण समायोज्य चिच्छक्तिमभिमानिनीम् ॥ २ ॥
निःसार्यात्मैकतां कृत्वा तस्मिन्[1] गर्भे[2]गते विभौ ।
शोषयेन्मरुता पृथ्वीं वह्निबीजेन दीपयेत् ॥ ३ ॥
संहरेद् वायुना चाग्निं वायुमाकाशतां नयेत् ।
अधिभूताधिदैवैस्तु साध्यात्मै[3]र्विषयैः सह ॥ ४ ॥
तन्मात्रमात्रकान् कृत्वा संहरेत् तान् क्रमाद् बुधः ।
आकाशं मनसा कृत्य मनोऽहङ्करणे कुरु ॥ ५ ॥

[54] निद्राख्यं—A, F. [55] कुशान्वितम् —A. [56] एनं—A. * ···स्नानपटलं—D, F.
[1] अस्मिन्—B, C. [2] सर्वे—B, C. [3] साध्यात्मे—A.

अहंकारं च महति तं चाप्यव्याकृतं[क] नयेत् ।
शान्तेऽनन्ते निष्प्रपञ्चे निर्मलं ज्ञानविग्रहम् ॥ ६ ॥
ध्यायेत् तत् परमानन्दे[4] शुद्धे बुद्धेऽमलेऽव्यये ।
लीनमव्याकृतं यत्र तत्संस्थं यत्स्वरूपकम् ॥ ७ ॥
परमं ब्रह्मणः शक्तिं तं विद्धि परमेष्ठिनम् ।
वासुदेवः स विज्ञेयो ज्ञानदेहो मनीषिभिः ॥ ८ ॥
स तामव्याकृतिं[5] मायामवष्टभ्य सिसृक्षया ।
शब्दात् स्वमूर्ति[6]मसृजत् स्पर्शाख्यां पौरुषीं ततः ॥ ९ ॥
संकर्षणः स विज्ञेयः सर्वलोकमहेश्वरः ।
स तु संकर्षणः क्षोभ्य माया[7]मव्याकृतिं स्वयम् ॥ १० ॥
सर्वतेजोमयं रूपं प्रद्युम्नं[8] सोऽसृजत् प्रभुः ।
प्रद्युम्नं[9] स सिसृक्षन्[10] वै रसमात्रासु संसृजत् ॥ ११ ॥
अनिरुद्धं महाबाहुमेकार्णवजलेशयम् ।
सोऽसृजद् गन्धतन्मात्राद् देवदेवं चतुर्मुखम् ॥ १२ ॥
शक्तयः पञ्च विख्याता देवस्य परमात्मनः ।
अधिभूताधिदेवस्य अध्यात्मस्य च कारणम् ॥ १३ ॥
एतास्तन्मात्रशब्देन कीर्तिता मुनिभिः सदा ।
देवः सर्वात्मको ब्रह्मा सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥ १४ ॥
तोयं ससर्ज भगवान् तस्मिन्नण्डमथासृजत् ।
पञ्चभूतात्मकं भूतं शुभं दिव्यं हिरण्मयम् ॥ १५ ॥
तस्मिन् संक्रमते जीवशक्तिरात्मोपसंहृता[11] ।
पञ्चतन्मात्रकाधारा संहृताखिलवृत्तिका[12] ॥ १६ ॥
प्राणो जीवेन संयुक्तो "वृत्तिमान्" इति शब्द्यते ।
जीवो व्याकृतसंज्ञस्तु प्राणस्त्वाध्यात्मिकः स्मृतः ॥ १७ ॥

[क] ˙˙व्याकृते—D. [4] तत् तत् परानन्दे—A. [5] अव्याकृतिः—B, C. [6] शब्दात्स्वमूर्ति—B, C. [7] क्षेमं मायया—A. [8] प्रयुक्तं—B. [9] प्रद्युम्नः—B. [10] सिसृक्षुर्वै—C. [11] शक्तिवाय्वोपसंस्कृता—C. [12] वृत्तिकी—A. C. F.

प्रार्णोर्युक्ता ततो बुद्धिः संजाता चाष्टवृत्तिका[a] ।
अहंकृतिस्ततो जज्ञे मनस्तस्मादजायत ॥ १८ ॥
अर्थाः[13] प्रजज्ञिरे पञ्च संकल्पादियुतास्ततः ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्ध इति स्मृताः ॥ १९ ॥
ज्ञानशक्तियुतान्येतै[14]रारब्धानीन्द्रियाणि तु ।
त्वक्श्रोत्रघ्राणचक्षूंषि जिह्वा बुद्धीन्द्रियाणि च[ख] ॥ २० ॥
पादः पायु[15]स्तथा पाणी वाग् उपस्थश्च[ग] पञ्चमः ।
कर्मेन्द्रियाणि चैतानि पञ्चभूतान्यतः शृणु ॥ २१ ॥
आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा ।
स्थूलमेभिः शरीरं तु सर्वाधारं प्रजायते ॥ २२ ॥
एतेषां वाचका मन्त्राः प्रोच्यन्ते साम्प्रतं स्फुटम् ।
जीवतत्त्वं मकारं तु देहस्य व्यापकं न्यसेत् ॥ २३ ॥
प्राणतत्त्वं भकारं तु जीवयोनि[16]गतं न्यसेत् ।
हृदयस्थं बकारं तु बुद्धितत्त्वं न्यसेद् बुधः ॥ २४ ॥
फकारमपि तत्रैवमहंकारमपि न्यसेत् ।
मनस्तत्त्वं पकारं तु न्यसेत् सङ्कल्पसम्भवम् ॥ २५ ॥
शब्दतन्मात्रतत्त्वं तु नकारं मस्तके न्यसेत् ।
स्पर्शात्मकं धकारं तु वक्त्रदेशे तु विन्यसेत् ॥ २६ ॥
दकारं रूपतत्त्वं तु हृद्देशे विनियोजयेत् ।
थकारं वस्तिदेशे तु रसतन्मात्रकं न्यसेत् ॥ २७ ॥
तकारं गन्धतन्मात्रं जङ्घायां विनियोजयेत् ।
णकारं श्रोत्रयोर्न्यस्य ढकारं विन्यसेत् त्वचि ॥ २८ ॥
डकारं नेत्रयुग्मे तु रसनायां ठकारकम् ।
टकारं नासिकायां तु ञकारं वाचि विन्यसेत् ॥ २९ ॥

(a) ···वृत्तिकी—A, C, F. [13] अन्नाः—C. [14] ···न्येभिः—C. [ख] तु—A, B, C.
[15] पादपद्म—C. [ग] ···स्थं तु—A, B, C. [16] जीवोपरि—B, C.

[झकारं करयोर्न्यस्य जकारं पादयोर्न्यसेत्।
छकारं पायुदेशे तु चकारं चाप्युपस्थके[घ] ॥ ३० ॥
विन्यसेत् पृथिवीभावं[17] ङकारं पादयुग्मके।]
नाभौ घकारमप्तत्त्वं[18] तैजसं गं हृदि न्यसेत्॥ ३१ ॥
खकारं वायुतत्त्वं तु नासिकायां निवेशयेत्।
ककारं विन्यसेन्नित्यं खतत्त्वं मस्तके बुधः॥ ३२ ॥
हृत्पुण्डरीके संन्यस्य गकारं[ङ] सूर्यदैवतम्।
कलाद्वादशसंयुक्तं न्यसेत् तत्र विचक्षणः[च] ॥ ३३ ॥
द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः।
कलाषोडशसंयुक्तं सकारं तत्र चिन्तयेत्[19] ॥ ३४ ॥
तन्मध्ये चिन्तयेन्मन्त्री बिन्दुं[20] वह्नेस्तु मण्डलम्।
हकारं विन्यसेत् तत्र कलाभिर्दशभिर्युतम्॥ ३५ ॥
षकारं[21] विन्यसेत् पश्चात् प्रणवेन सुरोत्तम।
शकारश्च यकारश्च रेफो लश्च व एव च[22]॥ ३६ ॥
आकारेण समायुक्ता नमस्कारान्तयोजिताः[23]।
प्रथमोङ्कारसंयुक्ता न्यसनीयाः सुरोत्तम॥ ३७ ॥
परमेष्ठी पौरुषी च निवृत्ति[24]र्विश्वसंज्ञिताः।
सर्वात्मशक्तिरित्येताः कीर्तिताः पञ्च शक्तयः॥ ३८ ॥
स्थाने तु प्रथमा प्रोक्ता द्वितीया आसने मता।
तृतीया शयने तद्वच् चतुर्थी यान[25]कर्मणि॥ ३९ ॥

घ ··देशे तु चकारं गुह्यमस्तके—D.; ततः परं छकारं तु पायुदेशे तु विन्यसेत्। ततः परं चकारं तु उपस्थे विन्यसेत् सुधीः।—K. 17 पृथिवीतत्त्वं—C, D, K [ ] A omits the lines within the box bracket. 18·· तत्वस्तु—B, C. ङ···र्शन्यस्य सकारं—D., अकारं—K. च This line is omitted in K. 19 विन्यसेत्—B, C. 20 वायं—B, C. 21 सोङ्कारं—B, C, D. 22 तथैव च—B, C. 23 संयुताः—B, C; नमस्कारात्र योजिता—K. 24 निवृतिः—A. 25 पान—B, C.

प्रत्यर्चायां पञ्चमी तु प्रयोक्तव्या विजानता।
त्त्वकारं विन्यसेन्मध्ये सर्वतेजोमयं शुभम्॥ ४० ॥
ततो विचिन्तयेद् देवं परमात्मानमीश्वरम्।
पौरुषस्थं स्व[26]भावस्थं सर्वविज्ञानविग्रहम्॥ ४१ ॥
शान्तिसंभूति[27]कर्तारं चिन्तयेद् देशिकोत्तमः।
एवं सूक्ष्मतमं[28] देवं ज्ञानरूपं सुरेश्वरम्॥ ४२ ॥
वाच्यवाचकभावेन स्थितं व्याप्य स्वशक्तिभिः[29]।
मन्त्रमूर्तिं ततस्तस्य ध्यात्वा कुर्यात् तु देशिकः॥ ४३ ॥
या मूर्तिर्देशिकेनेह प्रारब्धात् तु प्रतिष्ठिता।
तस्यास्तु मूलमन्त्रेण मन्त्रन्यासं समाचरेत्॥ ४४ ॥
आदिमूर्तेस्तु वक्ष्यामि सकलीकरणं शृणु।
स्वविग्रहे तथार्चायां यत्कार्यं देशिकोत्तमैः॥ ४५ ॥
॥ ० ॥ "ओँ नमो भगवते वासुदेवाये" ति मूलमन्त्रः॥ ० ॥
ओँकारं शिरसि न्यस्य नकारं प्राणगोचरे।
मोकारं तु ललाटस्थं भकारं मुखमध्यतः॥ ४६ ॥
कण्ठदेशे गकारं तु वकारं हृदये तथा।
तेकारं दक्षिणभुजे वाकारं वामगोचरे॥ ४७ ॥
सुकारं वामजङ्घायां देकारं दक्षिणे स्थितम्[छ]।
वामपादे तु वाकारं यकारं दक्षिणे न्यसेत्॥ ४८ ॥
ओंकारं चिन्तयेत् प्राज्ञः स्फुरज्ज्वालावलीधरम्।
नकारं स्फटिकाभासं[ज] मोकारं चेन्द्र[30]नीलवत्॥ ४९ ॥
तेजोनिभं भकारं तु गकारं काञ्चनप्रभम्।
वकारं पद्मपत्राभं तेकारं स्वर्णसुप्रभम्[31]॥ ५० ॥

[26] शु—B, C. [27] संभूति—A, B. [28] सूक्षजित्वं—B, C. [29] स्वशक्तितः—B, C.
[छ] दक्षसंस्थितम्—K. [ज] स्फुटिकाभाषि—D. [30] चन्द्र—A. [31] सप्रभम्—A, F.

वाकारं कुन्दसदृशं सुकारं विद्युतप्रभम्[32] ।
देकारं कर्णिकाराभं वाकारं हिमसन्निभम्[33] ॥ ५१ ॥
पद्मरागसमाभासं यकारं तु विचिन्तयेत् ।
केशवं शिरसि न्यस्य वक्त्रे नारायणं प्रभुम् ॥ ५२ ॥
ग्रीवायां माधवं देवं गोविन्दं भुजयुग्मके ।
हृदये विन्यसेद् विष्णुं पृष्ठे तु मधुसूदनम् ॥ ५३ ॥
जठरे वामनं देवं कटिदेशे तु विक्रमम्[क] ।
श्रीधरं वामजङ्घायां हृषीकेशं तथान्यतः[34] ॥ ५४ ॥
गुल्फदेशे पद्मनाभं पादे दामोदरं प्रभुम् ।
हृदयादिषडङ्गञ्च यथायोगं च[35] विन्यसेत् ॥ ५५ ॥
एतत् साधारणं प्रोक्तमादिमूर्तेस्तु सत्तम ।
अथवा यस्य देवस्य प्रथमे स्थापनं भवेत्[36] ॥ ५६ ॥
तस्यैव मूलमन्त्रेण सजीवकरणं भवेत् ।
यस्या मूर्तेस्तु यन्नाम तस्याद्यं चाक्षरं[37] च यत् ॥ ५७ ॥
तत् स्वरैर्द्वादशैर्भेद्य दीर्घाण्यङ्गानि कल्पयेत्[38] ।
हृदयादीनि देवेश मूलं च दशमं कुरु ॥ ५८ ॥
यथा देहे तथा देवे[30] तत्त्वानि विनियोजयेत् ।
ततो गन्धैश्च पुष्पैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥ ५९ ॥
लड्डुकैर्वटकैः पूपैर्घृतपूर्वैः सफाणितैः[ख] ।
कृसरैः पायसैर्भक्तैर्नेवेद्यै[40] रर्चयेद्धरिम् ॥ ६० ॥
विविधैश्चाप्यलङ्कारैर्हेम[41]पुष्पैः समुज्ज्वलैः ।
प्रवालपत्राभरणैर्हेमैः पद्मैः समुज्ज्वलैः ॥ ६१ ॥

[32] विद्युत्सप्रभम्—A.; विद्युत्समप्रभम्—F. विद्युता समम्—K. [33] हि समन्वितम्—A. [क] त्रिविक्रमम्—K. [34] तु वामतः—B, C., ततोऽन्यतः—K. [35] तु—B, C. [36] चरेत्—B, C. [37] तस्याद्यम् अक्षरं—B, C. [38] दीर्घाणि परिकल्पयेत्—B, K. [39] देवे तथा देहे—B, C. [ख] सफालितैः—Var. ed;. सफाणितैः—F., सुपाचितैः—K. [40] नैवेद्यं—B, C.··· नैवेद्यैर्दर्शये···var;. ed. K. [41] गन्ध—B, C.

प्रभूतैर्याज्ञिकैर्द्रव्यैर्देयं[42] चक्राब्जमण्डले ।
यजेत भक्तितो विष्णुं भोगमोक्षफलप्रदम् ॥ ६२ ॥
चन्दनागुरुकर्पूरै मृगदर्पैः ससर्जकैः ।
दद्यात् पञ्चविधं धूपं पुष्पं नानाविधं शुभम् ॥ ६३ ॥
समन्ताद्दीपमालाभिः शोभयेद् देवसत्तम ।
पूर्ववच्चासनं ध्यायेत् सपात्रं सपरिच्छदम् ॥ ६४ ॥
शुभं चक्रं द्वादशारमुपरिष्टाद् विचिन्तयेत् ।
त्रिनाभिचक्रं द्विनेमिं[43] सूक्ष्मं तत्त्व[44]समन्वितम् ॥ ६५ ॥
प्रधिदेशे ततः प्राज्ञः प्रकृत्यादीन् निवेशयेत्[45] ।
पूजयेदारकाग्रेषु सूर्यं द्वादशधा पुनः[46] ॥ ६६ ॥
कलाषोडशसंयुक्तं सोमं तत्र विचिन्तयेत् ।
दहनत्रितयं[47] नाभौ चिन्तयेद् देशिकोत्तम ॥ ६७ ॥
पद्मं च द्वादशदलमक्षमध्ये विचिन्तयेत् ।
तन्मध्ये पौरुषीं शक्तिं ध्यात्वाभ्यर्च्य तु देशिकः ॥ ६८ ॥
प्रतिमायां तु यो न्यस्तस्तत्र तं पूजयेत् सुधीः ।
गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् साङ्गं साधारणं क्रमात् ॥ ६९ ॥
द्वादशाक्षरबीजैस्तु[48] केशवादीन् समर्चयेत् ।
आरकेष्वानुपूर्व्येण द्वादशारे तु[49] मण्डले ॥ ७० ॥
पश्चाद्[ट] यथोक्तविधिना लोकपालान्तरं[50] क्रमात् ।
प्रतिमामर्चयेत् पश्चात् गन्धपुष्पादिभिर्द्विजः ॥ ७१ ॥
पौरुषेण च[51] सूक्तेन प्रत्यृचं सुरसत्तम ।
श्रियाः[52] सूक्तेनार्चयीत प्रत्यृचं पिण्डिकामयम्[ठ] ॥ ७२ ॥

[42] यं omitted in A. [43] चक्रं द्विनेमिं—C. द्विनेमिः—K. [44] अक्षं—C. श्लक्ष्णं—K. [45] विचिन्तयेत्—B. [46] बुध—C. [47] त्रितये—C. सवनत्रितयं—K. [48] बीजस्तु—C. [ट] यष्टा—K. [49] द्वादशाक्षर—A. [50] '''लादिकं—B, C. [51] तु—A. D. [ठ] काममपि—K. [52] श्रिया—A.

जननादिक्रमात् पश्चाज् जनयेत् वैष्णवानलम् ।
तत्क्रमं वर्णयिष्यामि दीक्षायां पुरुषोत्तम[53] ॥ ७३ ॥
हुत्वाग्निं वैष्णवैर्मन्त्रैः कुर्याच्छान्त्युदकं बुधः[54] ।
तत् सिक्त्वा प्रतिमामूर्ध्नि वह्निप्रणयनं कुरु ॥ ७४ ॥ (?)
दक्षिणे "ऽग्निं दूत" मिति कुण्डेऽग्निं प्रणयेद् बुधः ।
"अग्निमीडे" ति पूर्वे तु कुण्डे ऽग्निं प्रणयेद् बुधः* ॥ ७५ ॥
उत्तरे प्रणयेदग्निम् "अग्निमग्निस्तु[ड] धीमहि" ।
अग्निप्रणयने मन्त्र "स्त्वमग्ने द्युभि" रुच्यते** ॥ ७६ ॥
पलाशसमिधानां तु घृताक्तानां महानले[ढ] ।
अष्टोत्तरसहस्रं तु कुण्डे कुण्डे च होमयेत् ॥ ७७ ॥
वेदादिमन्त्रैर्देवेश[55] ततो व्रीहींस्तु होमयेत् ।
तिलानां घृतयुक्तानां कुण्डे कुण्डे तु मूर्तिपाः ॥ ७८ ॥
सहस्रैकं व्याहृतिभिर्जुहुयूः साज्यमक्षतम्[ण] ।
मूलमन्त्रेण जुहुयूः स्वाहान्तेन सुरोत्तम ॥ ७९ ॥
अष्टोत्तरसहस्रं तु कुण्डे कुण्डे यथाविधि ।
घृतहोममिदं प्रोक्तं शान्तिहोममतः शृणु ॥ ८० ॥
मधुरत्रितयेनाथ जुहुयाद् द्वादशाक्षरैः ।
पादौ नाभिं हृच्छिरश्च स्पृशेद्धुत्वा[त] यथाक्रमम् ॥ ८१ ॥
घृतं दधि पयश्चैव माक्षिकं देशिकोत्तमः[56] ।
प्रतिलोमं स्पृशेच्च् चापि[57] हुत्वा तु मधुरत्रयम् ॥ ८२ ॥

[53] दीक्षापाते सुरोत्तम—A, D, E, F. दीक्षायां ते सुरोत्तम—K. [54] पुनः—B, C. [ड] अग्निमग्नीन्तु—D. हवामहे—K. [ढ] महालये—Var. ed.; महावने—F. [55] "देवेशं —B, C. * This line is omitted in F.; K reads अग्निमग्नीति पूर्वेति कुण्डेऽग्निं प्रणयेद् बुधः । ** "त्वमग्नेऽस्त्वि" ति पश्चिमे—B, D. [ण] साष्टमं शतम्—K. [त] " हृच्छिरश्च स्थाने हुत्वा—F. [56] देशिकः स्वयं—C, D, K. [57] विशेच्चापि—A.; स्पृशेद् वापि—B. C.

शतमष्टोत्तरं हुत्वा विष्णु शिरसि संस्पृशेत् ।
तथैव हुत्वा पञ्चाशत् हृदये संस्पृशेद्धरिम् ॥ ८३ ॥
ततोऽष्टाविंशतिं हुत्वा[58] नाभिदेशे हरिं स्पृशेत् ।
अष्टावष्टौ ततो हुत्वा पादाङ्गुष्ठौ च[59] संस्पृशेत् ॥ ८४ ॥
यागमण्डपमासाद्य दक्षिणद्वार[60]गोचरे ।
उत्तराभिमुखाः स्थाप्याश्चत्वारो धेनवोऽनघ ॥ ८५ ॥
गङ्गेति प्रथमा ख्याता द्वितीया यमुनेति च ।
गोदावरी तृतीया च चतुर्थी च सरस्वती ॥ ८६ ॥
दोहनं विष्णुगायत्र्या कृत्वा पश्चाच् चरुं श्रपेत् ।
गायत्र्या होमयेच्चैव गायत्र्यैव बलिं हरेत् ॥ ८७ ॥
[नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि ।
तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥]*
भोजयेद् ब्राह्मणांश्चैव मण्डपादुत्तरे द्विज[61] ।
पायसेनाज्ययुक्तेन शर्करामिश्रितेन च ॥ ८८ ॥
मासाधिपानां तुष्ट्यर्थं दद्यात् कनकदक्षिणाम् ।
गाश्च तांस्तान् समुद्दिश्य एकैकाय[थ] निवेदयेत् ॥ ८९ ॥
देवासुरादीन्[द] उद्दिश्य कुर्याद् बलिनिवेदनम् ।
अधिवास्यैव देवेशं कुर्याज् जागरमादरात् ॥ ९० ॥
मङ्गलैर्ब्रह्मघोषैश्च जयशब्दरवैस्तथा ।
पुण्याहशब्दैर्विपुलैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ९१ ॥
शङ्खघोषेण महता वीणावेणुरवेण च
कोलाहलैश्च भेर्याद्यैः कुर्याज् जागरणं हरेः ॥ ९२ ॥
यस्त्वेवं विधिना भक्त्या कुर्याद्देवाधिवासनम् ।
स सर्वतीर्थयज्ञानां दानानां तपसां तथा ॥ ९३ ॥

58 ...विंशतिर्हुत्वा—C. 59 तु—B, C, D. 60 दक्षिणे धन—B, C. * [] Found in K only. 61 द्विजः—B, C. थ देशिकाय—K. द देवान् सुरानीद्—K.

फलं शतगुणं प्राप्य विष्णुलोके महीयते।
आभूतसंप्लवं यावद् देववत् तत्र मोदते ॥ ६४ ॥

॥ ३७ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्त्रिके
आदिकाण्डे सप्तत्रिंशः अधिवासपटलः ॥ ३७ ॥

## अष्टत्रिंशः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अधिवास्य[1] विधानेन देवदेवं हरिं प्रभुम्।
पिण्डिकास्थापनार्थाय गर्भागारं विशेद् गुरुः ॥ १ ॥
वृत्तं वा चतुरस्रं वा आयतं चतुरस्रकम्।
वृत्तायतं तु प्रासादं चतुर्विधमुदाहृतम् ॥ २ ॥
चतुरस्रायते गर्भे तथा[2] वृत्तायते द्विजः।
स्थापयित्वा विधानेन सर्वलोकपितामहम् ॥ ३ ॥
निविष्टं यानगं वापि वृत्ते संस्थापयेद् बुधः।
चतुरस्रे स्थापयीत स्थितं[3] साधारणं हि तत् ॥ ४ ॥
स्थानासनं तथा यानं चतुरस्रे स[4]वृत्तके।
आयते शयनं कार्यं न स्थानं नासनं तथा ॥ ५ ॥
यादृशं गर्भगेहं[5] तु कृतं सुरगणार्चित[6]।
सं[7]विभज्य प्रकुर्वीत सप्तभागं विचक्षणः ॥ ६ ॥

[1] अधिवास—A. [2] यथा—A, B. [3] सिंहं—A. [4] सु—B, C. [5] ···देहस्तु—A.
[6] ···णार्चितः—C. ···र्चितम्—K. [7] तं—B, C. K.

पुनश्च सप्तधा कृत्वा स्थानभागं प्रकल्पयेत् ।
ब्रह्मभागं भवेन्मध्यं[8] दैवं स्यात् तदनन्तरम् ॥ ७ ॥
तृतीयं मानुषं भागं पैशाच्यं च चतुर्थकम् ।
द्विभुजं ध्यानयोगस्थं निविष्टं स्थितमेव च[9] ॥ ८ ॥
चतुर्भुजं ब्राह्मणे तु[10] भागे संस्थापयेद्धरिम् ।
व्यक्ताव्यक्तं तथा व्यक्तं लिङ्गं ब्राह्मे तथा न्यसेत्[*] ॥ ९ ॥
स्वमूर्तिं ब्रह्मभागे तु व्योमं वाऽखण्डजन्मनः[11] ।
ब्रह्मभागं परित्यज्य किंचिदाश्रित्य वा द्विज ॥ १० ॥
सदैव स्थापयेद् देवं देवमानुषभागयोः ।
दैव[12]मानुषभागाभ्यां शयनं परिकल्पयेत् ॥ ११ ॥
दारवीं मृन्मयीं मूर्तिं देव[13]स्थाने निवेशयेत् ।
मानुषं किञ्चिदाश्रित्य आसीनं स्थापयेद्धरिम् ॥ १२ ॥
नरसिंहं वराहं च देव[14]भागे नियोजयेत् ।
विघ्नेशमम्बिकां देवीं मातृभूतगणं तथा ॥ १३ ॥
आदित्यादीन् ग्रहान् यक्षान्[15] एवमादींस्तथापरान् ।
पैशाचे स्थापयेत् स्थाने नात्र कार्या विचारणा ॥ १४ ॥
स्वस्थानवर्जिताः सर्वे भयदुःखामयप्रदाः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन[16] स्वे स्वे स्थाने[17] नियोजयेत्[18] ॥ १५ ॥
सर्वसाधारणं वक्ष्ये पिण्डिकास्थापनं तव ।
दैवमानुषभागाभ्यां[19] स्थाप्या यत्नाद्धि पिण्डिका ॥ १६ ॥
नपुंसकशिलायां तु रत्नन्यासं समारभेत् ।
वस्त्राभरणगन्धाद्यैः पूर्ववद्भूषितो गुरुः[20] ॥ १७ ॥

[8] भवेद्देवं—C. [9] वा—B, C. [10] वा ब्राह्य तु—B, C. * ब्राह्मे निवेशयेत्—K. [11] This line and the line preceding it are omitted in A. and D. B, C. have this line mutilated. Our reading is from K. [12] देव—C. [13] दिव्यस्थाने—B, C. [14] दैव—B, C. [15] हरेद् रत्नान् B, C. [16] सर्वेन यत्नेन—A. [17] स्वस्थाने—B, C. [18] विनियोजयेत्—B, C. [19] भागाद्या—C. [20] भूषिते तव—C.

हुत्वाहुतिशतं विप्र नारसिंहेन वा पुनः ।
तेनैवामन्त्र्य रत्नादीन् पिण्डिकाश्वभ्रके[21] न्यसेत् ॥ १८ ॥
वृत्तायते च प्रासादे यत्र तत्र च कारयेत्* ।
गुग्गुलुं द्रावयित्वा तु गर्भेषु[22] विनिवेशयेत् ॥ १९ ॥
रत्नादीनां तु क्षिप्तानां निश्चलीकरणाय तु ।
ततो निवेशयेत् तांस्तु दिशासु विदिशासु च ॥ २० ॥
प्रथमावरणे व्रीहीन् रत्नान्यपि द्वितीयके ।
तृतीये विन्नसेद्धातून् लोहं चापि चतुर्थके ॥ २१ ॥
प्रतिवारणगर्भेषु[23] पञ्चमावरणे द्विजः ।
चन्दनादींस्तु विप्रेन्द्र चाष्टौ[24] दिक्षु निवेशयेत् ॥ २२ ॥
एकैकं दिक्षु विन्यस्य मध्ये चैवापरं[25] न्यसेत् ।
ऐन्द्र्यां च चन्दनं न्यस्य आग्नेय्यां रक्तचन्दनम् ॥ २३ ॥
कृष्णागुरुं दक्षिणस्यां नैर्ऋत्यामपरागुरुम्[26] ।
उशीरं पश्चिमे भागे विष्णुक्रान्ता[27]मथापरे ॥ २४ ॥
सहदेवामुदीच्यां तु लक्ष्मणा[क] मीशगोचरे ।
ब्राह्मीं सुवर्चला[28]मृद्धिं वृद्धिं ब्राह्मे निवेशयेत[29] ॥ २५ ॥
धान्यमैन्द्र्यां निवेश्याथ आग्नेय्यां तु कुलत्थकम्[ख] ।
यवान्[30] दक्षिणभागे तु गोधूमं नैर्ऋते न्यसेत् ॥ २६ ॥
तिलांस्तु पश्चिमे भागे[31] नीवारं वायुगोचरे ।
मुद्गमुत्तरतो दद्यात् निष्पावान् ईशगोचरे ॥ २७ ॥
मध्ये सिद्धार्थकं दद्यात् रत्नन्यासं शृणुष्व मे[32] ।
वज्रं तु[33] पूर्वतो दद्यादाग्नेय्यां मौक्तिकं न्यसेत्[34] ॥ २८ ॥

[21] शुभ्रके—C. * तत्र तत्र विचारयेत्—F. [22] गर्भे तु—A. गर्तेभ्यो—K. [23] ···गर्भे तु—A, [24] श्चाष्टौ—C. [25] ···परे—A, B. [26] दर्भमुत्तमम्—B, C. [27] ···क्रान्त—A. [क] लक्ष्मणा—A, B. C. [28] सुवर्चलां मध्ये—A, B. [29] निवेदयेत्—C. [ख] ···विन्यसेत् तथा—var. ed. [30] यवं—C. माषं—K. [31] दद्यात्—B, C, D. [32] समाचरेत्—A, D. [33] च—B, C. [34] तथा—A, D.

वैदूर्यं दक्षिणे दद्यात् शङ्खं निर्ऋतिगोचरे ।
स्फटिकं वारुणे दद्यात् पद्मरागं तु वायवे ॥ २९ ॥
उत्तरे चन्द्रकान्तं तु ऐशान्यामिन्द्रनीलकम् ।
पद्मरागं न्यसेन् मध्ये यथावद् द्विजसत्तम ॥ ३० ॥
हरितालं न्यसेत् पूर्वे आग्नेय्यां तु मनःशिलाम् ।
अञ्जनं दक्षिणे दद्यात् काक्षिकं ब्रह्मगोचरे ॥ ३१ ॥
सौराष्ट्री वारुणे देया वायव्यां गैरिकं तथा ।
कांस्यं चैवोत्तरे दद्यादैशान्यां गन्धकं तथा ॥ ३२ ॥
पारदं तु न्यसेत् मध्ये यथा वा त्रिदशेश्वर ।
हिरण्यं पूर्वतो दद्यादाग्नेय्यां तारमुत्तमम् ॥ ३३ ॥
आयसं दक्षिणे न्यस्य आग्नेय्यां[35] त्रपुषं[36] तथा ।
पश्चिमे विन्यसेद् व्योषमारं[37] वायव्यगोचरे ॥ ३४ ॥
सिह्लकं[38] चोत्तरे न्यस्य शुल्वमीशानगोचरे ।
पद्मं कूर्मं तथा शङ्खं[39] पृथ्वीमध्ये निवेशयेत् ॥ ३५ ॥
सुमेरुं च सुरश्रेष्ठ सर्वमेतद् हिरण्मयम् ।
एषामेकतमं मध्ये न्यसेत् सर्वाण्यथापि वा[40] ॥ ३६ ॥
"नमो हिरण्य" मन्त्रेण ब्रह्मस्थाने निवेशयेत् ।
नराणां मूर्तिमन्त्राणां मन्त्रैरेतन्निवेशयेत् ॥ ३७ ॥
पुण्डरीकाक्षमन्त्रेण गायत्र्या वा निवेशयेत् ।
अथवा मूलमन्त्रेण मन्त्रेणाष्टाक्षरेण वा ॥ ३८ ॥
दिगीशानां[41] तु मन्त्रेण रत्नादीन् विनिवेशयेत् ।

तद् यथा—

"( ॐ )[42] शक्रः सुरपतिः श्रीमान् सहस्रनयनोज्ज्वलः ॥ ३९ ॥

[35] नैर्ऋत्यां—C, F. [36] त्रपुकं—A, C. [37] नारं—C. विन्यसेद्योधियारं—F.
[38] सीसकं—B, C, F. K. [39] सूक्ष्मं—A. [40] च -B, C. [41] दिगीशानं—A [42] ॐ is omitted in A.

यष्टा यः क्रतुमुख्यानां नमस्तस्मै महात्मने ।"
"ॐ त्रातार"मिति मन्त्रेण सान्निध्यं तत्र[43] कारयेत् ॥ ४० ॥
"अज[44]पृष्ठगतः शक्तिर्यस्य हस्ते महात्मनः ।
हव्यकव्यवहो यो वै नमस्तस्मै महात्मने" ॥ ४१ ॥
"ॐ अग्न आयाहि" मन्त्रेण सान्निध्यं तत्र कारयेत् ।
"ॐ कृष्णाञ्जननिभो रौद्रो दण्डपाणिः स्रगुज्ज्वलः ॥ ४२ ॥
सर्व[45]प्रेताधिपो देवो नमस्तस्मै महात्मने ।
सान्निध्यकरणे[46] तस्य मन्त्र "स्त्वसि यः" स्मृतः ॥ ४३ ॥
"ॐ घोरदंष्ट्राकरालस्तु खड्गपाणिः सुभैरवः[47] ।
राक्षसाधिपतिर्देवो नमस्तस्मै महात्मने" ॥ ४४ ॥
सान्निध्यार्थं तस्य[48] मन्त्रः "एष ते निर्ऋते" स्मृतः ।
"सप्तसागरदेहस्तु पाशपाणिर्महाद्युतिः ॥ ४५ ॥
यादसां पतिरेको यो[49] नमस्तस्मै महात्मने ।"
तस्यावाहन[50]मन्त्रस्तु[51] "पञ्चनद्यः सरस्वती" ॥ ४६ ॥
(ॐ) "सप्तस्वरानुगा यस्य योऽनुगीतो[52] मनीषिभिः ।
अशरीरेति विख्यातो नमस्तस्मै महात्मने" ॥ ४७ ॥
मन्त्रस्तस्यापि सान्निध्ये[53] "वात आ वातु भेषजम्" ।
"धनाधिपो ह्रस्वमूर्तिर्गदाहस्तो नृवाहनः ॥ ४८ ॥
उत्तराशाधीशः* श्रीमान् नमस्तस्मै महात्मने" ।
"सोमं राजे" ति मन्त्रोऽयं तस्य सान्निध्यकारकः ॥ ४९ ॥
"विद्याधिपो वृषारूढः शूलपाणिर्महाबलः ।
त्रैलोक्यवन्दितः श्रीमान् नमस्तस्मै महात्मने" ॥ ५० ॥

[43] तस्य —C. [44] अजा —B, C. अजापृष्ठगतः शक्तिपाणिर्देवनमस्कृतः—K. [45] सर्प—A. [46] सान्निध्यमगमत्—B, C. [47] सुरेश्वर—B, C. घोरदंष्ट्राकरालास्यः खड्गहस्तः सुभैरवः —K. [48] सान्निध्यकरणे —B, C. [49] वा —A. [50] "स्यालभन —A. [51] मन्त्रश्च —C. [52] निगीतो—A ; निर्गीतो—F. [53] सान्निध्यं —C. * उत्तराशाधिपः—F.

"ईशा वास्ये" ति मत्रेण तत्सान्निध्यं प्रकल्पयेत्[54] ।
"य इमां सकलां पृथ्वीं शैलसागरभूषिताम् ॥ ५१ ॥
बिभर्ति नाना[55]प्रतिमां नमस्तस्मै महात्मने ।"
"नमोऽस्तु सर्प" मन्त्रेण सान्निध्यं तस्य कारयेद्[56] ॥ ५२ ॥
"ॐ ब्रह्मा चतुर्मुखः स्वामी सर्वलोकपितामहः ।
कमण्डलुधरः श्रीमान् तस्मै नित्यं नमो नमः"[57] ॥ ५३ ॥
"ब्रह्मा देवे"ति मन्त्रेण सान्निध्यं तस्य कल्पयेत्[58] ।
रत्न[59]न्यासमिमं कृत्वा गायत्र्यालभनं स्मृतम् ॥ ५४ ॥
छादयेन्नेत्रपट्टेन गन्धाद्यैरधिवासयेत् ।
ओषधीनामलाभे तु विष्णुक्रान्ता विशिष्यते[ग] ॥ ५५ ॥
बीजानामप्यलाभे तु यवं सर्वत्र दापयेत् ।
अलाभे सर्वरत्नानां[60] मुक्ता सर्वत्र शस्यते ॥ ५६ ॥
अलाभे सर्वरत्नानां हरितालं विनिक्षिपेत् ।
अलाभे सर्वलोहानां[61] काञ्चनानि प्रदापयेत् ॥ ५७ ॥
रत्नन्यासमिमं कृत्वा नपुंसकशिलातले ।
न्यसेत् पादशिलां तत्र स्त्रीलिङ्गै[घ] रुपलक्षिताम् ॥ ५८ ॥
ततः[62] संपूजयेत् विद्वान् पिण्डिकां शक्तिरूपिणीम् ।
महारङ्गेन[63] वस्त्रेण छाद्य गन्धादिनार्चयेत् ॥ ५६ ॥
पुष्पमूलैः फलैर्हृद्यैः सितया चार्द्रकेण च ।
अभ्यर्च्य विन्यसेद् विद्वान् लक्ष्मीबीजं समाहितः ॥ ६० ॥
कृत्वैवं पिण्डिकाकर्म तदूर्ध्वं प्रतिमां[64] न्यसेत् ।
प्रासादानां तु सर्वेषां प्रतिमा जीव उच्यते ॥ ६१ ॥

[54] प्रकम्पयेत्—A, B ; सान्निध्यं तस्य कारकः—C. [55] विभक्तिमाला—A ; विभति माला —K. [56] कल्पयेत्—A. [57] नमस्तस्मै महात्मने—B, C. [58] कारयेत्—C. [59] मन्त्र—A. [ग] विष्णुकान्तां विशांपते—All others except K. [60] सर्वधातूनां—A, C. [61] सर्वलौहानां —B, C. [घ] स्फुलिङ्गे—K. [62] तत्र—B, C. [63] मह—A, B. [64] प्रतिमा—A.

प्रतिमानां तु सर्वासां पादपीठः शिलामयः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पीठोर्ध्वे[65] प्रतिमां न्यसेत् ॥ ६२ ॥

॥ ३८ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्त्रिके
आदिकाण्डे अष्टत्रिंशः रत्नन्यासपटलः ॥ ३८ ॥

## एकोनचत्वारिंशत्तमः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

रत्नन्यासविधिं कृत्वा प्रतिष्ठा[1]मारभेत् गुरुः ।
सशलाकैर्दर्भपुञ्जैः सहदेवासमन्वितैः ॥ १ ॥
सहाक्षतैस्तु सत्कृत्य गञ्चगव्येन शोधयेत् ।
प्रोक्षयेद् गन्धतोयेन नदीतीर्थोदकेन च ॥ २ ॥
होमार्थं[2] स्थण्डिलं कुर्यात् सिकताभिः समन्ततः ।
सार्धहस्तप्रमाणं तु चतुरस्रं सुशोभनम् ॥ ३ ॥
अष्टदिक्षु यथान्यायं कलसानपि पूजयेत् ।
मन्त्रेणाष्टाक्षरेणैव पूर्वादिक्रमयोगतः ॥ ४ ॥
आनीय[3] संस्कृतं वह्निं "त्वमग्ने व्रतपे"[क] त्यृचा ।
पलाशसमिधानां तु घृताक्तानां सुरेश्वर ॥ ५ ॥
शतं वाथ सहस्रं वा गायत्र्या विष्णुसंज्ञया ।
जुहुयाच् च शतं पश्चादाज्यमष्टाक्षरेण च[4] ॥ ६ ॥
पूर्णाहुतिं शान्तितोयं कुर्यात् तत्र विचक्षणः ।
कलसेषूदकं गृह्य ताम्रपात्रे निवेशयेत् ॥ ७ ॥

[65] पीठोर्ध्व—omitted in A, B. [1] प्रतिमा—A. [2] होमार्थे—A, D. [3] आनीयं—A. [क] व्रतपतेतृचचा—D. [4] तु—B, C.

मन्त्रये[5]च्छतवारांस्तु मूलमन्त्रेण देशिकः।
सेचयेद् देवतामूर्धि "श्रीश्च ते" ऽनयानघ ॥ ८ ॥
ब्रह्मयानेन चोद्धृत्य "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते"।
"तद्[6] विष्णो" रिति मन्त्रेण प्रासादाभिमुखं नयेत् ॥ ९ ॥
शिविकायां हरिं स्थाप्य रथे वाथ सुयन्त्रितम्[7]।
भ्रामयीत पुरं सर्वमथवायतनं स्वकम् ॥ १० ॥
प्रदक्षिणेन देवेशं सर्वशोभासमन्वितम्।
ततो मङ्गलघोषैश्च गीतै[8]र्मधुरनिःस्वनैः ॥ ११ ॥
स्तुवद्भिर्मागधैः सूतैर्वाद्यैर्नानाविधैः शुभैः।
गायद्भिर्ब्राह्मणैः साम सङ्काकारेण सर्वशः ॥ १२ ॥
पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैर्नानाविधैः शुभैः[9]।
देवदेवं महाभागं हरिं सर्वजगद्गुरुम् ॥ १३ ॥
संसारार्णवसन्तारपोतभूतं सुरेश्वरम्।
कर्तॄणां स्थापतीनां च शिल्पिनां पुरवासिनाम् ॥ १४ ॥
स्थापकानां च भृत्यानां पावनं पुण्यवर्धनम्[10]।
भ्राम्य स्वायतनद्वारि सुखं कृत्वा निवेशयेत् ॥ १५ ॥
शिविकायां[ख] तु संस्थाप्य स्नपयेन्मङ्गलान्वितम्।
चतस्रोऽविधवास्तत्र दिव्यमन्त्रादिपिण्डिताः[11] ॥ १६ ॥
सव्यापसव्यसूत्रेण वेष्ट्य स्पृश्य कुशेन[12] तु।
आचार्येणाभ्यनुज्ञाता घटैर्मलयरूषितैः[13] ॥ १७ ॥
स्न[14]पयन्ति हरिं भक्त्या अष्टमङ्गलसंयुतम्।
ततो गन्धादिनाभ्यर्च्य मलमन्त्रेण देशिकः ॥ १८ ॥

[5] अर्चयेच्—B, C. [6] त्वं—B, C, D. [7] सुमन्त्रितम्—B, C. [8] मङ्गलैर्ब्रह्मघोषैश्च सवैः—B, C. [9] ···स्तथा—B, C,; K. [10] पावकं पुण्यवर्धकम्—A. [ख] एककायां तु—D; एडकायां तु—F. एरकायां तु—K. [11] मण्डिताः—B, C.; K. [12] कुलेन—A. सूत्राणावेष्ट्या-स्पृश्य—K. [13] भूषितैः—B, C. मङ्गलभूषितैः—K. [14] स्ना—C.

शुक्लवस्त्रेण संछाद्य अष्टाङ्गार्घ्यं निवेदयेत्।
पात्रेण[15] यन्त्रितं कृत्वा "अतो देवे"ति चालयेत्॥ १९॥
अद्वार[16]बन्धे प्रासादे द्वारेणैव प्रवेशयेत्।
द्वारबन्धे कृते दैवे[17] आकाशेन प्रवेशयेत्॥ २०॥
द्वारबन्धे कृते वापि[18] अस्पृशंस्तं प्रवेशयेत्।
"देवस्य त्वे"ति मन्त्रेण तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा॥ २१॥
पिण्डिकोर्ध्वं ततो देवं मन्त्रितं धारयेत् क्षणम्।
ततः शङ्कुघटीतोयैर्दैवज्ञो लग्नमादिशेत्[19]॥ २२॥
ज्ञात्वा सम्यक्स्थिरं[20]लग्नं मनस्सं वा निवेशयेत्[21]।
पिण्डिकायां सुरश्रेष्ठ मन्त्रेणानेन देशिकः॥ २३॥
॥ ०॥ "ॐ त्रैलोक्यविक्रान्ताय[22] त्रिविक्रमाय नमो नमः" इति॥ ०॥
संस्थाप्य पिण्डिकायां तु स्थिरं कुर्याद् विचक्षणः।
"ध्रुवा द्यौ" रितिमन्त्रेण "विश्वतश्चक्षु" रित्यपि॥ २४॥
पञ्चगव्येन तु तं स्नाप्य क्षाल्य गन्धोदकेन तु।
पूजयेत् सकलीकृत्य साङ्गं सावरणं हरिम्॥ २५॥
ध्यायेत् तं परमात्मानं निष्कलं निर्मलं विभुम्।
गगनं तस्य मूर्तिस्तु[23] पृथिवी तस्य पिण्डिका[24]॥ २६॥
कल्पयेद् विग्रहं तस्य तैजसैः परमाणुभिः।
तेजोमयं ततो ध्यायेत् शङ्खचक्रगदाधरम्॥ २७॥
मन्त्रमूर्तिं[25] ततः कुर्यान्मूलमन्त्रेण वै हरेः।
स्थिते विभौ[26] स्थितिन्यासमासीने सृष्टिसंज्ञितम्॥ २८॥
शायिते संहृतिन्यासं यानस्थे सर्वमेव च।
एवं न्यासविधिं कृत्वा ध्यायेद् विष्णुं सुरेश्वरम्॥ २९॥

[15] यन्त्रेण—B, C. K. [16] सद्वारबन्धे—B, C. [17] कृता देव—B, C.; कृते देवम्—D, F. K. [18] चापि—B, C. [19] दैवज्ञान् लग्नमाविशेत्—A. [20] स्थितं—A. [21] निवेदयेत्—A. [22] विक्रमाय—B, C. [23] मूर्तिं तु—B. मूर्ध्निस्थं—C. [24] पीठका—C. K. [25] मन्त्रमूर्ति—A, B. [26] विष्णौ—B.

कृत्वा चामरमध्यस्थं सर्वकर्मैकसाक्षिणम् ।
क्षेत्रज्ञचित्स्वभावं तमणीयांसमणोरपि ॥ ३० ॥
अदोषं परमानन्दं[ग] प्रतिमायां निवेशयेत्[27] ।
सजीवकरणं कृत्वा प्रणवेन निबोधयेत् ॥ ३१ ॥
सान्निध्यकरणार्थाय हृदयं स्पृश्य देशिकः ।
पौरुषं तु जपेत् सूक्तं ध्यायेद् देवं सुरेश्वरम्[28] ॥ ३२ ॥
जपेत् तथापरं मन्त्रमिमं गुह्यं सनातनम् ।
"ॐ नमस्तुभ्यं[29]सुरेशाय सन्तोषविभवात्मने ॥ ३३ ॥
ज्ञानविज्ञानरूपाय ब्रह्मतेजोऽनुयायिने ।[30]
गुणानुक्रान्त[31]वेशाय पुरुषाय महात्मने ॥ ३४ ॥
अक्षयाय पुराणाय विष्णो सन्निहितो भव ।
यच्च ते परमं तत्त्वं यच्च ज्ञानमयं वपुः ॥ ३५ ॥
तत् सर्वमेकतो लीनमस्मिन् देहे विबुध्यताम् ।"
अनेन सन्निधीकृत्य देवं देवारिसूदनम् ॥ ३६ ॥
ब्रह्मादिपरिवारांस्तु स्वनाम्ना स्थापयेत् पृथक् ।
आयुधान्यस्य मन्त्रैस्तु नमोऽन्तैः स्थापयेद् बुधः[32] ॥ ३७ ॥
ततः[33] संदर्शयेत् पश्चात् स्वकां मुद्रां पृथक् पृथक् ।
सान्निध्यं तु पुनः कुर्यात् प्रणवेन प्लुतेन च[34] ॥ ३८ ॥
तस्मिन्नेव मुहूर्ते तु हर्षो वा भयमेव च ।
चक्षुर्भ्रमो विभ्रमो वा त्रासो वा जायते यदि ॥ ३९ ॥
व्यामोहः परमो वाथ[35] स्तनितं परमं तथा ।
अश्रुतानाश्रुतो वा स्याद् गात्राणां वाथ वेपथुः ॥ ४० ॥

[ग] अदोषरगेष्यादीन्—D ; आदाय परमेष्ठ्यादीन्—Ver. ed. K. [27] निवेदयेत्—A. [28] सुरोत्तमम्—B, C. [29] नमस्तेऽस्तु—C. [30] This line is omitted in C.; ब्रह्मतेजोशालिने—F. [31] गुणानुत्क्रान्त—C. [32] गुरु—B, C. [33] स्थाप्य—B, C. [34] तु—A. K. [35] परमोहो वा—A, D.

वैराग्यं नेत्रयोर्वा स्याद् दर्पः कन्दर्प एव च ।
परमो विस्मयो वाथ दिव्यो वा श्रूयते ध्वनिः ॥ ४१ ॥
दिव्यवादित्रघोषो वा गन्धर्वनगरस्य वा ।
दर्शनं जायते काले तस्मिन् सुरगणार्चिते[36] ॥ ४२ ॥
नरा नार्योऽथ दृश्यन्ते गायन्तोऽप्यथ हर्षिताः[37] ।
नन्दितूर्यरवो[38] वापि श्रूयते छन्दसां ध्वनिः ॥ ४३ ॥
दिव्यगन्धरसा वापि एकस्यापि भवन्ति हि ।
लिङ्गैरेतैर्विजानीयात् तस्मिन् सन्निहितं हरिम् ॥ ४४ ॥
प्रभा चैव विशेषेण ज्वलन्तीव च दृश्यते ।
स्फुरन्तीव च दृश्येत प्रतिमा च विशेषतः ॥ ४५ ॥
स्फुरन्निव जनः कश्चित् स्मयमान इव कचित् ।
वीक्षमाणो जनस्तत्र प्रहृष्ट इव लक्ष्यते ॥ ४६ ॥
एतैस्तु लक्षणैर्ज्ञेयस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
विशेषादथवा पश्येच्छक्रचापोपमं कचित् ॥ ४७ ॥
छविं[39] वज्रप्रभां पश्येत् पद्मरागप्रभां तथा[40] ।
सौदामिनीप्रभां पश्येत् प्रतिमायां कचिद् यदि[41] ॥ ४८ ॥
एतैर्लिङ्गैस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
बधिरा इव केचित् तु मूका इव तथापरे ॥ ४९ ॥
विभ्रान्ता इव केचिच् च जडा इव तथापरे ।
धावन्त इव केचित् तु पतन्त[42] इव चापरे ॥ ५० ॥
नृत्यन्त इव चाप्यन्ये मत्ता इव तथा यदि ।
चित्रस्था इव केचित् तु विवशा इव केचन ॥ ५१ ॥
भवन्ति तत्र चोन्मत्ताः प्रमत्ता इव चापरे ।
लिङ्गैरेतैस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ॥ ५२ ॥

36 ···चिते—A. 37 भूषिताः—B, C. 38 नन्दितूर्यरवो—omitted in A, B.
39 छविं—omitted in A, B. 40 यथा—A, B. 41 B, C. omit this line.
42 वपन्त—B, C.

एवं यथावद् विधिना[43] कृत्वा सन्निहितं हरिम् ।[44]
कृत्वाष्टाङ्गनमस्कारं प्रणम्याञ्जलिमुद्रया ॥ ५३ ॥
सान्निध्यकरणाच्चाथ ऋत्विग्भिः सहितो गुरुः ।
स्तूयादुपनिषन्मन्त्रैर्ऋग्यजुःसामसम्भवैः ॥ ५४ ॥
आरण्यकं पठेत् सर्वं पञ्चोपनिषदस्तथा ।
स्तुत्वा स्तोत्रैस्तु पौराणैर्जपेदष्टाक्षरं ततः ॥ ५५ ॥
जप्त्वाष्टाक्षरमन्त्रं तु निर्गत्य द्वारसंस्थितः ।
चण्डप्रचण्डौ द्वारस्थौ निर्गम्याभ्यर्चयेद् गुरुः ॥ ५६ ॥
अग्र[45]मण्डपमासाद्य गरुडं स्थाप्य पूजयेत् ।
दिगीशानथ दिग्देशान्[46] स्थाप्य संपूज्य देशिकः ॥ ५७ ॥
विष्वक्सेनं तु संस्थाप्य मूलमन्त्रेण पूजयेत् ।
तथा शङ्खं च चक्रं च पूजयेन् मन्त्रवित्तमः ॥ ५८ ॥
विष्णुं च पार्श्वदेवांश्च[घ] सर्वेभ्यो बलिमाहरेत् ।
एवं कृत्वा गुरुः सम्यक् शुक्लाम्बरधरः शुचिः ॥ ५९ ॥
शतमष्टोत्तरं जप्त्वा देवं तमभिवादयेत् ।
प्रणाममुद्रया पश्चादष्टाङ्गं प्रणिपत्य च ॥ ६० ॥
नृत्यं वाद्यं च गेयं च नाट्यं चापि प्रकाशयेत् ।[47]
मण्डले कमले वापि स्थापयित्वा गुरुं यजेत् ॥ ६१ ॥
प्रियप्रश्नैः क्षमाप्यैनं विष्णुवत् पूजयेद् बुधः ।
पादयोः प्रणिपत्याथ[48] दक्षिणां च निवेदयेत् ॥ ६२ ॥
आचार्यदक्षिणां दद्यान् नगरं ग्राममेव च ।
सुवर्णं रजतं वस्त्रं गाश्चैव समलंकृताः ॥ ६३ ॥

[43] बोधेन—C, D. [44] A omits this line. [45] अथ—B, C. [46] देवेशान्—B, C.; दिग्देवान्—D. दिगीशान् दिशि देवांश्च—K; [घ] विष्णुपरिषदेभ्यश्च—K. [47] उल्लासं चापि कारयेत्—B, C. [48] प्रणिपत्याह—A, B,; प्रणिपत्य वै—C.

दक्षिणां विधिवद् दत्त्वा दद्यादाभरणादिकम् ।
यागोपयोगद्रव्याणि सर्वाण्यस्मै निवेदयेत् ॥ ६४ ॥
स्नानीयमण्डपोपेतं सर्वोपस्करणादिकम् ।[49]
मूलयज्ञगृहं दद्यादाचार्याय तथा परम् ॥ ६५ ॥
आचार्यदक्षिणार्धं तु प्रदद्याद् ब्रह्मदक्षिणाम् ।
मूर्तिपान् पूजयेत् पश्चाद्गोवस्त्राभरणैर्द्विज ॥ ६६ ॥
सर्वांस्तु पूजयेत् तत्र वैष्णवानागतान् द्विजान् ।
भोजयेद् ब्राह्मणान् पश्चादव्यापारमतन्द्रितः[घ] ॥ ६७ ॥
प्राङ्मुखं यजमानं तु स्थापयित्वा यथाविधि ।
फलं समर्पयेत् तस्मै परितुष्टमना गुरुः ॥ ६८ ॥
यज्ञः सुपुष्कलः सर्वः कर्तव्यो धर्मलिप्सया ।
मन्त्रहीनो गुरुं हन्याद् राष्ट्रमन्नेन वर्जितः ॥ ६९ ॥
धर्मं च यजमानं च हन्याद् दक्षिणया विना ।
अयं साधारणः प्रोक्तः प्रतिष्ठापञ्चको मया ॥ ७० ॥
सर्वेषामेव देवानामेष साधारणः स्मृतः ।[50]
यो विष्णुं स्थापयेद् देवं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ७१ ॥
स्थापितं तेन सर्वं स्याज् जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
अतीतान् दशपूर्वांस्तु तथैवानागतान् दश ॥ ७२ ॥
आत्मानं सपरीवारं विष्णुलोकं नयेन्नरः ।
कोटिजन्मगतं[51] पापं स्वल्पकं यदि वा गुरु[52] ॥ ७३ ॥
तत्सर्वं भस्मसात् कुर्यात् संस्थाप्य मधुघातिनम् ।
— — — — — — — — ॥ ७४ ॥

॥ ३९ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे एकोनचत्वारिंशत्तमः प्रतिष्ठापटलः ॥ ३९ ॥

[49] C. here repeats the first hemistich of verse 62. [घ] मताख्रित—Var. ed. [50] this line is omitted in B, C. [51] जन्मकृतं—C. [52] बहु—C.

## चत्वारिंशत्तमः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि यज्ञस्यावभृथं[1] तव ।
शोधयेद् गोमयैर्विप्र यागस्थानं तु सर्वतः ॥ १ ॥
सिक्त्वा गन्धोदकेनाथ पञ्चगव्येन शोधयेत् ।
विकिरैः[2] शोधयेद् भूमिं वितानेन विभूषयेत् ॥ २ ॥
पुष्पदामैरधश्चोर्ध्वं पार्श्वतश्चापि शोधयेत् ।
जुहुयाद् वैष्णवे वह्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम् ॥ ३ ॥
"विष्णोर्नुकि" (?)* ति मन्त्रेण समिधोऽष्टशतं तथा ।
वेद्यामालिख्य विधिना एकाशीतिघटान्[3] बुधः ॥ ४ ॥
वैष्णवं कलसं मध्ये "आजिघ्रे" ति निवेशयेत् ।
एकाशीतिपदे कुम्भान् श्रीसूक्तेन निवेशयेत् ॥ ५ ॥
"शन्नो देवी" ति मन्त्रेण कलसानभिमन्त्रयेत् ।
कलसे विन्यसेत् पञ्चगव्यं मन्त्रैर्विशेषतः ॥ ६ ॥
फलं पुष्पं[4] न्यसेत् तत्र[5] द्रावितं कदलीजलम् ।
मन्त्रयीत द्वयञ्चैतद् "याः फलिनी"ति सत्तम ॥ ७ ॥
ऐक्षवं च रसं विद्वान् "या दिव्ये"ति निवेशयेत् ।
गन्धतोयं[6] न्यसेन्मध्ये नवकानां सुरोत्तम ॥ ८ ॥
"तवत् समे" तृचा[7] विद्वान् वस्त्रपूतं समाहितः ।
नदीनदतडागोत्थैः शेषांस्तोयैः प्रपूरयेत् ॥ ९ ॥
अपराजितमन्त्रेण सर्वानेवाभिमन्त्रयेत् ।
नवेन शुक्लवस्त्रेण सर्वानेवाभिवेष्टयेत् ॥ १० ॥

[1] ···भृत—A, B, C, D, E, F. [2] विविधैः—C. *विष्णोर्नुगिति—E, F, [3] ···पटान्—B, C; ···पदं—D. [4] तोयं—B, C, E, F, [5] विप्र—B, C. [6] मन्त्रतोयं—A.
[7] This line is mutilated. C. starts with विद्वान् while A, B. have इतृचा before it. तवत् इतृचा—D.

गायत्रीं वैष्णवीं जप्त्वा मूलमन्त्रशतं जपेत् ।
जप्त्वा ध्यायन् हरिं सम्यक् प्रविश्याभ्यन्तरं शुचिः ॥ ११ ॥
"कृष्णोऽसी"ति च निर्माल्यं विष्वक्सेनाय निक्षिपेत् ।
अर्घ्यं दत्त्वा शुद्धवत्या शुद्धतोयेन सेचयेत् ॥ १२ ॥
"अग्निर्मूर्धे" त्युष्णजलैः स्थाप्य[8] स्नानं समारभेत्[9] ।
गोमूत्रेण हरिं क्षाल्य गोमयेन विलेपयेत् ॥ १३ ॥
क्षीरेण स्नापयेत् पश्चात् दध्ना च[10] तदनन्तरम् ।
घृतेन स्नाप्य विधिना धूपं दद्यात् तु गुग्गुलम्[11] ॥ १४ ॥
प्रक्षाल्य को[12]ष्णतोयेन फलतोयेन सेचयेत् ।
स्नापयेत् कदलीतोयैस्ततस्त्विक्षुरसेन च ॥ १५ ॥
यैर्मन्त्रैर्मन्त्रयेत् तोयं तैर्मन्त्रैः स्नपयेद्धरिम् ।
"पञ्चनद्ये"त्यृचा पश्चान्नदीनदतडागजैः[13] ॥ १६ ॥
स्ना[14]पयित्वा विधानेन वस्त्रयुग्ममुपाहरेत् ।
कार्पासं पट्टसूत्रं वा कौषेयं वाथ भूषितम्[15] ॥ १७ ॥
"बृहस्पते"ति मन्त्रेण परिधाप्यार्चयेत् क्रमात् ।
गन्धादिभिः समभ्यर्च्य पार्षदान् पूजयेत् ततः ॥ १८ ॥
निवेदयीत नैवेद्यं भोज्यं भक्ष्यं सुपुष्कलम्[16] ।
पेयं चोष्यं तथा लेह्यं प्रभूतं द्विजसत्तम ॥ १९ ॥
बलिं विनिक्षिपेत् पश्चाद् दिशासु विदिशासु च ।
"ॐ नमः पार्षदादिभ्यो"[17]ऽथ बलिं पीठे विनिक्षिपेत् ॥ २० ॥
ततः प्रदक्षिणीकृत्य मण्डलं[18] ब्राह्मणेन तु ।
प्रविश्य भवनं भूयः स[19]र्वमारण्यकं पठेत् ॥ २१ ॥

[8] स्नाप्यं—A, B. [9] निवेशयेत्—C. [10] दधिना—A, D. [11] सगुग्गुलम्—B, C. [12] चोष्ण—B, C. [13] ··तथागतैः—A. [14] स्ना—B, C. [15] वा विभूषितम्—B.; वा विभूषयेत्—C. [16] सुपेशलम्—B, C. [17] पारिषदेभ्यो—B, C.; ·· पार्षदेभ्योऽथ—D.; पार्शदेभ्यो बलिं—F. [18] मण्डल—A, D, [19] पर्व—A.

पौराणैश्च स्तवैः स्तुत्वा महापुरुषपूर्वकैः ।
दण्डवत् प्रणमेत् पश्चात् नृत्यगीतादि कारयेत् ॥ २२ ॥
दद्यात् सुवर्णं गां वस्त्रं दक्षिणां देशिकाय तु ।
वैष्णवान् पूज्य शक्त्या तु ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ॥ २३ ॥
आचार्यं तोष्य यत्नेन सन्ध्यायां बलिमाहरेत् ।
— — — — — — — — ॥ २४ ॥

॥ ४० ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे चत्वारिंशत्तमः अवभृथ*स्नानपटलः ॥ ४० ॥

## एकचत्वारिंशत्तमः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं[1] प्रवक्ष्यामि विस्तरं बलिकर्मणाम् ।
संपाद्य वैष्णवे वह्नौ क्रमादन्नं चतुर्विधम् ॥ १ ॥
सोपदंशं[2] घृतेनाक्तं कृतं वा लौकिकेऽनले[3] ।
भूमौ मण्डलिकं[4] कृत्वा प्रोक्ष्य बर्हिः प्रकल्पयेत्[5] ॥ २ ॥
स्थानं[a] ताम्रमयं तत्र समानीय निवेशयेत् ।
तस्मिन् प्रकल्पयेत् पीठं हविषा[b] विधिना सुधीः ॥ ३ ॥
परमेष्ठ्यात्मिकां[क] शक्तिं तन्मध्ये विन्यसेत् ततः[6] ।
दीप्ताभिः पुरुषाभिश्च चतुर्भिर्बलिसंयुताम्[7] ॥ ४ ॥

*mss. read अवभृत ।

[1] तया—A.; यथापूर्वं—F. [2] सापदंशं—A, B. [3] ···न तु—B. [4] च मण्डलं—B, C भूमौ मण्डलिकां—F. [5] प्रकीर्णयेत्—B, C. [a] खनिं—F.; थानं—E. [b] अनेन—F [क] ···त्मिकाँ—D, F. [6] बुधः—B, C. [7] This line is omitted in A, B.; दीक्षाभिरपुरुत्याभिश्चतुर्भिरभिसंयुताम्—D.; दिक्स्थाभिः पुरुषाख्याभिश्चतुर्भिरभिसंयुताम्—F.

तन्मध्ये स्थापयेद् गर्भ[8] चक्रं वाथ[ख] सुदर्शनम् ।
दीक्षितस्य द्विजातेस्तु[ग] तत्पात्रं शिरसि न्यसेत् ॥ ५ ॥
शेषमन्नं तु संगृह्य दद्या[घ] दन्योन्यभाजने ।
घण्टां च धूपपात्रं च गृह्यान्यस्तत्र गच्छति[ङ] ॥ ६ ॥
सुमनोभिर्जलैर्युक्तं पात्रं गृह्यापरो[9]व्रजेत् ।
चन्द्रांशुविमलं छत्रं धारयेदपरः शुचिः ॥ ७ ॥
मृदङ्गभेरीपटह[10]काहलाशङ्खनिःस्वनैः ।
नर्तकैर्गायकैश्चैव वंशवाद्यैर्मनोहरैः ॥ ८ ॥
चामरासक्तहस्ताभिर्दिव्यस्त्रीभिर्विशेषतः ।
पताकाभिर्विचित्राभिर्वितानैर्विविधैस्तथा ॥ ९ ॥
निर्गच्छेद् देशिकस्तत्र यावद् द्वारं समाहितः ।
प्राप्य द्वारं द्वारपालौ पूजयित्वाऽथ[च] धूपयेत् ॥ १० ॥
प्रक्षिपेच्च बलिं तत्र ध्यात्वानन्तं सुरेश्वरम्[11] ।
वैनतेयं विघ्नराजं ततः पश्चात् तु दिक्पतीन् ॥ ११ ॥
इन्द्रादीन् अर्चयित्वा तु बलिशेषं विनिक्षिपेत् ।
प्राकाराद् बाह्यदेशं तु निर्गम्य [छ]प्रक्षिपेद् बलिम् ॥ १२ ॥
गोमयेनोपलिप्तेषु भूप्रदेशेष्वथाष्टसु ।
कुमुदादींस्तु संस्थाप्य[12] पूजयित्वा बलिं हरेत् ॥ १३ ॥
कोटिसंख्यगणैर्युक्तान्[13] पूज्य पश्चाद् बलिं हरेत् ।
कुमुदं कुमुदाक्षं[ज] च पुण्डरीकं च वामनम् ॥ १४ ॥
शङ्कुकर्णं सर्वनेत्रं सुमुखं सुप्रतिष्ठितम् ।
प्रत्येकं नृत्य[14]गीताद्यैरेकैकं तोषयेद् गुरुः[झ] ॥ १५ ॥

[8] गर्भं is omitted in A, B.;...स्थापयेदर्चां—D. देवं—K. [ख] ...वाथ—D. [ग] द्विजातेश्च—K. [घ] यायादन्योन्य—D, E, F. [ङ] गृह्यान्यस्त्वनुगच्छति—K. [9] पुरौ—A; पुरो—D. [10] पटहैः—A, D. [च] तु—K. [11] महेश्वरम्—A, D, K. [छ] ततप्राकाराद् बाह्यदेशं निर्गम्य—A, B. [12] संपूज्य—C. [13] ...युतैः—C; युक्ताः—A, B. [ज] कुमुदाख्यं—K. [14] नृत्यगेयाद्यैः—A. [झ] बुधाः—K.

बलिपीठं ततः प्राप्य तोयेन क्षालयेत् सुधीः ।
"नमोऽस्तु पार्षदेभ्योऽथ" इति मन्त्रं समुच्चरन् ॥ १६ ॥
प्रयच्छेत् तु[15] बुधो यत्नाच्छेषमन्नं जलप्लुतम् ।
तदाचम्य शुचिर्भूत्वा देवागारं प्रविश्य च[16] ॥ १७ ॥
मन्त्रेण स्नाप्य[ञ] तां मूर्तिं पादपीठे निधापयेत् ।
मन्त्रान् संहृत्य विन्यस्तान् निर्माल्यं प्रक्षिपेत् ततः ॥ १८ ॥
विष्वक्सेनाय देवाय बलिः[17] साधारणस्त्वयम् ।
बलिदानक्रियाद्येषु सर्वकर्मसु कारकः ॥ १९ ॥
देशिकाय प्रदद्यात् तु गां च वस्त्रं सकाञ्चनम् ।
पुनरन्यप्रकारेण सविशेषं बलिं शृणु ॥ २० ॥
पूर्ववत् पात्रमानीय तथैवान्नं चतुर्विधम् ।
अष्टाङ्गुलोच्छ्रितं कुर्यात् सूचाग्रं[ट] पञ्चविस्तृतम् ॥ २१ ॥
विन्यसेत् काञ्चनं रूप्यं पूर्वोक्तविधिना बुधः ।
वासुदेवं ततो न्यस्य न्यसेन्मासाधिपांस्ततः[18] ॥ २२ ॥
गन्धाद्यैस्तानर्चयित्वा पूर्ववन्निर्गमक्रिया ।
पूर्वोक्तेनैव मन्त्रेण[19] बलिदानं ततस्ततः ॥ २३ ॥
आचम्य[20] दर्शयेद् यत्नाद् बलिं देशिकसत्तमः ।
तोषयेत् पूर्ववद् यत्नाद् गीतनृत्यैस्तु तान् सुरान् ॥ २४ ॥
भ्रामयित्वा तु [ठ]शनकैः प्रविशेद् देवसन्निधौ ।
पूर्ववत् संहरेन् मन्त्रान् न्यस्तान् वै[21] देशिकोत्तमः ॥ २५ ॥
विष्वक्सेनाय संक्षिप्य[22] निर्माल्यं निक्षिपेत् ततः ।
एवंविधो बलिर्नित्यं भगवद्वाञ्छितः[23] सदा ॥ २६ ॥

[15] प्रयच्छेत—A, D. [16] तु—B, C. [ञ] स्थाप्य—A, B, C, D. [17] तथा—C ; बलिं साधारणं क्षिपेत्—K. [ट] चक्रकं—K. [18] स्तथा—B, C. [19] पूर्वोक्तेन क्रमेणैव—C, K. [20] आनाय्य—C.; आचार्यं—F.; आन्योन्यं—D. आचम्य—omitted in A, B. [ठ] एवं भ्रमित्वा—K. [21] तान् एव—B, C. न्यस्याद् व—K. [22] निक्षिप्य—A, D. [23] एवंविधं बलिं नित्यं भगवद्धाम्नि सर्वदा—K.

कार्यः प्रतिष्ठादिवसमारभ्यानुदिनं[24] नरैः ।
— — — — ॥ २७ ॥

॥ ४१ ॥ इति हयशीर्षे[ङ] महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे एकचत्वारिंशत्तमः बलिदानपटलः ॥ ४१ ॥

## द्विचत्वारिंशत्तमः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि द्वारस्य[1] सुरसत्तम ।
प्रतिष्ठां विष्णु[2]सायुज्यद्वारभूतां यथाविधि ॥ १ ॥
सुवर्णं तु[क] अधो दत्त्वा प्रतिद्वारं निवेशयेत् ।
तदा प्रतिष्ठिते विष्णौ प्रतिष्ठा द्वारजा भवेत् ॥ २ ॥
द्वारबन्धं[3] विना यत्र वासुदेवः प्रतिष्ठितः ।
तदा पश्चाद् बुधैः कार्या प्रतिष्ठा द्वारजा द्विज ॥ ३ ॥
अथ कृत्वा द्वारबन्धं[4] प्रतिष्ठा क्रियते नरैः ।
अत्रादौ[5] विधिवद् द्वारप्रतिष्ठां कारयेद् बुधः ॥ ४ ॥
शाखोदुम्बरकौ सिच्य[6] अष्टभिः कलसैः शुभैः ।
रत्नौषधियुतौ विप्र वस्त्र[7]युग्मेन वेष्टयेत् ॥ ५ ॥
गन्धादिभिः समभ्यर्च्य मन्त्रैर्वेदादिभिर्गुरुः ।
"धूरसी" ति च संधूप्य नैवेद्यं विनिवेदयेत्[8] ॥ ६ ॥

[24] ...दिवं—B, C. [ङ] हयशीर्षप्रोक्ते—K. [1] श्रीवासा –C. [2] विष्णुं—A, B.; द्वारं—C. [क] सुवर्णानि—A, B, C, D. [3] ...यन्त्रं—C. [4] ...यन्त्रं—C. [5] अथादौ—C. [6] माखोत्वमुकौ विप्र –C...विप्र—D, F. [7] स्नाप्य—C. [8] विनिवेशयेत्—C.

कुण्डेषु होमयेद् वह्निं समिल्लाजतिलादिभिः ।
गोपुरं वर्धयेद्[ख] यत्नात् पदान्त[9]स्थामरैः पदैः ॥ ७ ॥
तत्रार्चयेत् सुरौ द्वौ द्वौ प्रागादिषु यथाक्रमम् ।
इन्द्रसूर्यादियोगेन मध्यगौ[10] द्विजसत्तम ॥ ८ ॥
कुशपुष्पाक्षतैर्भक्त्या* शय्यादीनि[11] च दापयेत् ।
आधारशक्तिं तत्राधो न्यसेद् देशिकसत्तमः ॥ ९ ॥
शाखयोर्विन्यसेन् मूले देवौ चण्डप्रचण्डकौ ।
ऊर्ध्वोदुम्बरके[12] देवीं लक्ष्मीं सुरगणार्चिताम्[13] ॥ १० ॥
न्यस्याभ्यर्च्य यथान्यायं श्रीसूक्तेन द्विजोत्तमः ।
होमयेत् श्रीफलैः साष्टशतं घृतपरिप्लुतम् ॥ ११ ॥
"आदित्यवर्णे" त्यनया ऋचा मूलेन वा द्विजः ।
ततः[14] पूर्णाहुतिं दत्त्वा भोजयेद् वैष्णवान् द्विजान्[15] ॥ १२ ॥
सुवर्णशृङ्गीं विधिवत् प्रदद्यात् सुसमाहितः ।
तथैवाभरणं भक्त्या दद्यात् सर्वाङ्गिकं शुभम् ॥ १३ ॥
एवं सन्तोष्य विधिवत् प्रियप्रश्नेन चैव हि ।
आचार्यदक्षिणां दत्त्वा[16] मूर्तिपान् अपि पूजयेत् ॥ १४ ॥
गोहिरण्यादिदानेन प्रियप्रश्नेन सर्वथा ।
एवं कृत्वा ततः पश्चात् नृत्यं गेयं च[17] कारयेत् ॥ १५ ॥
एषा संक्षेपतः प्रोक्ता प्रतिष्ठा ते मयानघ ।
पूर्वमेव[18] स्थापितस्य द्वारस्य कमलोद्भव ॥ १६ ॥
आदौ देवप्रतिष्ठा स्यात् पश्चाद् द्वारस्य कारयेत्[19] ।
तत्र संप्रोच्यमानं मे[20] विशेषं शृणु पद्मज ॥ १७ ॥

[ख] वर्तयेद्—K. * कुशपुष्पादिभिभक्त्या—F. [9] पादान्त—C. [10] मध्यमौ—C, F. [11] शक्त्यादीनि—C. [12] ऊर्ध्वोदुम्बरके is omitted in C. [13] ...चितम्—C. [14] अतः—B, C. [15] वैष्णवान् भोजयेद् द्विजान्—A, B, F. [16] दद्यात्—B, C. [17] गीतं च—B, C. नृत्यगीतं—K. [18] ..मेवास्थापितस्य—A. [19] आदौ द्वारप्रतिष्ठा स्यात् पश्चाद् द्वारस्य कारयेत्—B, C, D.; आदौ द्वारप्रतिष्ठा स्यात् पश्चाद् देवस्य कारयेत्—F. ...देवस्य वा भवेत्—K. [20] तत्रैव प्रोच्यमानस्य—B.; तत्रैव प्रोच्यमानं मे—C. तत्रेदं प्रोच्यमानं—K.

चतुःषष्टिपदं कृत्वा द्वारदेशं विचक्षणः ।
अभ्यर्च्य[ग] देवताः सर्वा द्वारद्रव्यमुपाहरेत् ॥ १८ ॥
काषाय[घ] -गन्ध-तोयैश्च सर्वौषधिजलैस्तथा ।
अवलिप्य स्नानमन्त्रैर्गन्धपुष्पाधि[21]वासितम् ॥ १९ ॥
वेष्टितं वस्त्रयुग्मैस्तु[22] कृत्वा मन्त्रेण मन्त्रितम् ।
आधारशक्त्याद्युपरि पञ्चरत्नानि विन्यसेत्[23] ॥ २० ॥
उदुम्बरं न्यसेत् तस्मिन् ऊर्ध्वं रत्नानि विन्यसेत् ।
तत्रोर्ध्वशाखा[24]युगलं "ध्रुवा द्यौ" रिति विन्यसेद् ॥ २१ ॥
शाखयोरुपरिष्टाच्च सुवर्णबीजसंग्रहम् ।
अमृतां सहदेवां च रोचनां लक्ष्मणां[ङ] तथा ॥ २२ ॥
बालुकां जाह्नवीस्रोतः-[25]समुद्भूतां कुशांस्तथा[26] ।
विन्यस्य विन्यसेदूर्ध्वमैन्द्रे सुरसमुद्भवम्[27] ॥ २३ ॥
श्रायन्तीयेन सूक्तेन श्रीसूक्तेन[28] तथा पुनः ।
ततो बिल्वफलं[29] साज्यं जुहुयाद् वैष्णवानले[30] ॥ २४ ॥
"आदित्यवर्णो" त्यनया ऋचा सुरगणार्चित ।
वेदादिभिस्ततो हुत्वा समिदाज्यं तिलांश्चरून् ॥ २५ ॥
भोजयेद् वैष्णवान् भक्त्या मूर्तिपान् भोजयेद् गुरुः[31] ।
सुवर्णवस्त्रदानेन ततो नृत्यादि कारयेत् ॥ २६ ॥
एवं तु[च] द्विप्रकारेण प्रतिष्ठा द्वारसंश्रया ।
कीर्तिता विष्णुलोकाप्तिद्वारभूता मयानघ ॥ २७ ॥

[ग] तत्रार्च्य—A, B, C, D. [घ] कषायैर्गन्ध—D, K. [21] पुष्पादि—C. अवलिङ्गे ; स्थाप्य मन्त्रैस्तु गन्धपुष्पादिवासितम्—K. [22] युग्मैश्च—A, D. [23] B. omits this line. [24] ऊर्ध्वं शाखा—B, C. [ङ] लक्षणां—A, B,. C, K. [25] स्रोतं—C. [26] समुद्गतदशास्तथा—C. [27] उडुम्बर वा मुत्तमम्—C. औदुम्बरकमुत्तमम्—K. [28] श्रीसूक्तेनाथवा—C, K. [29] ...दलं—C. [30] ...नलं—B, C. वैष्णवेऽनले—K. [31] गुरुम्—B, C. [च] ते—K.

यत्र तां कारयेत् सम्यक् प्रतिष्ठां विधिवन् नरः ।
[स्वर्गद्वारं सुविधृतं[32] तेनात्मार्थाय कारितम् ॥ २८ ॥
पिहितं[छ] नरकद्वारं स्वर्गद्वारं प्रकाशितम् ।
विष्णुलोकं व्रजेद् धीरः सर्वलोकोपरिस्थितम् ॥ २९ ॥
तत्रासौ क्रीडते नित्यं यावदाभूतसंप्लवम् ।
द्वारबन्धं बुधः कृत्वा मण्डपस्य समारभेत् ॥ ३० ॥
वास्तूपशमनं यज्ञमेकाशीतिपदैर्बुधः ।
प्राकारयज्ञ[ज]यजनमत ऊर्ध्वं विधीयते] ॥ ३१ ॥

॥ ४२ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे द्विचत्वारिंशत्तमः द्वारप्रतिष्ठापटलः ॥ ४२ ॥

## त्रिचत्वारिंशत्तमः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठां वेदनिर्मिताम्[1] ।
प्रासादस्य महाभाग हृत्प्रतिष्ठेति[2] विश्रुताम् ॥ १ ॥
समाप्तौ शुकनासाया वेद्याः प्राग्गर्भमस्तके ।
सौवर्णं राजतं कुम्भमथवा शुल्व[3]निर्मितम् ॥ २ ॥

[32] सुविरलं—C. The text is mutilated here. सुविश्रुतं तेनासन्धाय कारितम्—K. [ ] The portions within the box-brackets are not available in B, C. [छ] पीडितं—A, D. [ज] प्राकारवास्तु—K. [1] ...निश्चयाम्—C. [2] प्रतिष्ठा इति स्मृतम्—B. [3] शुद्ध—C.

अष्टरत्नौषधीधातुलौहबीजा[4]न्वितं शुभम् ।
दुकूलवस्त्रदेवाङ्गवेष्टितं पुष्पशोभितम् ॥ ३ ॥
सरित्सरःसमुद्राम्भःपूरितं पञ्चगोरसैः ।
प्रियंग्वशोकपुन्नाग[5]कदम्बाम्रदलान्वितम्[6] ॥ ४ ॥
मलयागुरुकाश्मीरैर्विलिप्तं धूपधूपितम् ।
कृत्वा मण्डलमध्ये तु विधिना चाधिवासितम् ॥ ५ ॥
हुत्वा नृसिंहमन्त्रेण सम्पाताज्येन[7] प्रोक्षितम् ।
नारायणाख्यतत्त्वेन प्राणभूतं न्यसेत् ततः ॥ ६ ॥
वैराजरूपं तं ध्यायेत्[8] प्रासादस्य सुरेश्वर ।
ततः पुरुषवत् सर्वं प्रासादं चिन्तयेद् बुधः ॥ ७ ॥
उत्पत्त्यादिक्रमेणैव सर्वं वक्ष्ये तवोपरि ।
ध्वजारोहविधानेन[9] यथावत् सुरसत्तम ॥ ८ ॥
ब्रह्मघोषेण महता वीणावेणुरवेण च ।
दत्त्वाधः स्वर्ण[10]कलसं तत्त्वभूतं घटं न्यसेत् ॥ ९ ॥
भोजयेद् वैष्णवान् सर्वान् आचार्यं दापयेत्* ततः ।
जीवदानेन भक्त्या वा अशाठ्येनार्चयेद्[क] गुरुम् ॥ १० ॥
गजं मदकलं दद्यादश्वं वा दासमेव वा[11] ।
दासीं सुपेशलां वापि हेमश्रृङ्गीमथापि वा ॥ ११ ॥
ततः पश्चाद् वेदिबन्धं[12] तदूर्ध्वं कण्ठबन्धनम् ।
कण्ठोपरिष्टात् कर्तव्यं विमला[ख]मलसारकम् ॥ १२ ॥
तदूर्ध्वं चूडकं[13] कुर्यात् चक्रं वाथ सुदर्शनम् ।
मूर्तिं वा वासुदेवस्य ब्रह्मन्[14] गुह्मान् निवेशयेत् ॥ १३ ॥

[4] बीजलौहा—B, C. धातून् बीजलोहा—K. [5] .. पुन्नागैः—C. [6] .. वकुलान्वितम्—B, C.; ...फलान्वितम्—D. [7] ...ताद्येन—B, C. [8] ध्यायेत—A.; वैराजरूपं ध्यायेत प्रासादस्य—D. [9] विधाने तु—A. [10] सुवर्ण—C. * लक्षयेत्—A. .. क्षयेत्—D. [क] अशोच्येनाचयेद्—Var. ed. [11] च—A, D. [12] वेदिमध्यं—A, D. [ख] विन्यस्या—A, B, C, D. [13] चूलकं—A, F, K. [14] गुहान्—B, C.

कलसं वापि[15] कुर्वीत तदूर्ध्वं चक्रमुत्तमम् ।
वेद्याश्च परितः स्थाप्या अष्टौ विश्वेश्वरा द्विज ॥ १४ ॥
चत्वारो वा चतुर्दिक्षु स्थापनीयश्च गरुत्मतः ।[ग]
एषा[16] संक्षेपतः प्रोक्ता ह्रुत्प्रतिष्ठा मया द्विज ॥ १५ ॥
एषां संस्थापने सर्वं प्रतिमोक्तं समाचरेत् ।
चातुर्थिकं विहायैकं[17] दैवोक्तं[18] सर्वमाचरेत् ॥ १६ ॥

॥ ४३ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे त्रिचत्वारिंशत्तमः ह्रुत्प्रतिष्ठापटलः[a] ॥ ४३ ॥

## चतुश्चत्वारिंशत्तमः पटलः

श्रीभगवान् उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि ध्वजारोपणमुत्तमम् ।
यत् कृत्वा पुरुषः सम्यक् समग्रं फलमाप्नुयात् ॥ १ ॥
यातुधाना गुह्यकाश्च कुष्माण्डाः[क] खेचरास्तथा ।
छिन्दयन्त्य[ख]मरश्रेष्ठ ध्वजहीनं सुरालयम् ॥ २ ॥
ध्वजेन रहिते विप्र प्रासादे तु वृथा भवेत् ।
[पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं[1] यत् कृतं बुधैः ॥ ३ ॥

[15] वाथ—B, C. [ग] यथाविधि—A, B, C. [16] एषां—C. [17] ...यकां—A, B.; ..यैनां—C.; चतुर्थैकां विहायैकां—D. [18] दैवोक्तां—A, B.; एतत्—C. (a) K. inserts a नवव्यूहप्रतिष्ठापटलः here for which see Appendix—A. [क] कूष्माण्डाः—K. [ख] चिन्तयन्त्व—K. [1] जपाद्यां—A, B.; यत् पाद्यं—C.

रक्षणेन विना यद्वत् क्षेत्रं नश्येत्तु[ग] क्षेत्रिणाम् ।
ध्वजं विना देवगृहं तथा नश्येत सर्वथा ॥ ४ ॥
विष्णुपारिषदाः क्रूराः कुष्माण्डाद्याश्च ये स्मृताः ।]
पूजादिकं तु गृह्णन्ति दैवं[2] दृष्ट्वा न रक्षितम् ॥ ५ ॥
दृष्ट्वा ध्वजं तु देवस्य ज्वलज्ज्वलनवर्चसम्[3] ।
नश्यन्ति तत्प्रभावार्करश्मिक्षिप्तं तमो यथा ॥ ६ ॥
प्रासादारम्भ[4]द्रव्याणां यावन्तः परमाणवः ।
तावद्वर्षसहस्राणि तत्कर्ता विष्णुलोकभाक् ॥ ७ ॥
एतत्[5]पुण्यं कोटिगुणं भवेदारोपिते ध्वजे ।
कुष्माण्डवेदीविघ्नानां[6] भ्रमणाद् वायुनानघ[घ] ॥ ८ ॥
कण्ठस्य वेष्टने[7] ज्ञेयं फलं कोटिगुणं ध्वजात्[8] ।
ध्वजं निवेशयेद् दण्डे दिशासु विदिशासु च ॥ ९ ॥
सूत्रात्मानं[ङ] विजानीहि ध्वजदण्डं व्यवस्थितम् ।
चिच्छक्तिं विद्धि तस्यैव ध्वजरूपां चलाचलाम् ॥ १० ॥
पताकां प्रकृतिं विद्धि* दण्डं[9] पुरुषविग्रहम्[10] ।
प्रासादं वासुदेवस्य मूर्तिभूतं निबोध मे ॥ ११ ॥
[धारणां धरणीं विद्धि आकाशं सु[च] षिरात्मकम् ।
तेजस्तत्पाकजं विद्धि* वायुं स्पर्शगतं तथा ॥ १२ ॥
पाषाणादिष्वेव जलं पार्थिवं पृथिवीगुणम् ।
प्रतिशब्दोद्भवं शब्दं स्पर्शः स्यात् कर्कशादिकः[छ] ॥ १३ ॥

[ग] नश्येत—F., Var. ed. [ ] This portion is omitted in—K. [2] देवं—C. पूजाहोमादि गृह्णन्ति देवं—K. [3] ज्वलनं ज्वलवर्चसम्—C. [4] प्रासादारिष्ट—C. प्रासाद-बिम्ब—K. [5] तत्—C. [6] विम्बद्रव्याणाम्—C. कुष्माण्ड-वेदिबिम्बानां—K. [घ] भ्रामणाद् वायुनानता—K. [7] वेष्टनं—C.; वेष्टनाद्—D, K. [8] ध्वजे—C. [ङ] सुत्रात्मानं—E, F.; Ver. ed. ** Portions within the two asterisks are omitted in F. [9] ध्वजं—B, C, D. [10] ...रूपिणम्—B, C, K. [च] शु—D. [छ] संस्पर्शाः कर्कशादिकम्—K.

शुक्लादिकं भवेद् रूपं रसमाह्लादि[ज] दर्शनम् ।
धूपादिगन्धो गन्धस्तु वाग् गीतादिषु[झ] संस्थिता ॥ १४ ॥
शुकनासा स्मृता नासा बाहू तद्रथकौ[ञ] स्मृतौ ।
शिरस्तुण्डं[ट] निगदितं कलसं मूर्धजं स्मृतम् ॥ १५ ॥
कण्ठं कण्ठमिति ज्ञेयं स्कन्धं वेदी निगद्यते ।
पायूपस्थे प्रणाले तु त्वक् सुधा परिकीर्तिता ॥ १६ ॥
मुखं द्वारं भवेदस्य प्रतिमा जीव उच्यते ।
तच्छक्तिं पिण्डिकां[ठ] विद्धि प्रकृतिं च[ड] तदाकृतिम् ॥ १७ ॥
निश्चलं वर्गागर्भोऽस्य त्वधिष्ठातास्य केशवः ।[ढ]
एवमेष हरिः साक्षात् प्रासादत्वेन संस्थितः[ण] ॥ १८ ॥
ऊर्ध्वभागे स्थितो विष्णुरेवमेतद् व्यवस्थितम् ।
एवं स्थितस्य वै तस्य प्रासादस्य यथाविधि ॥ १९ ॥
प्रतिष्ठां ध्वजरूपेण शृणु मे साम्प्रतं स्फुटम् ।
पूर्वं देवासुरे युद्धे विजयार्थं तदामरैः ॥ २० ॥
कृत्वा लक्ष्माणि ह्युपरि[त] वाहनान्यायुधानि च ।
जितं दैत्यबलं सर्वं तदासौ ध्वजसंस्थितिः ॥ २१ ॥
अन्तोर्ध्वं कलसं न्यस्य तदूर्ध्वं विन्यसेद् ध्वजम्[थ] ।
बिम्बार्धमानं[द] चक्रं तु विभागेनाथ कारयेत् ॥ २२ ॥
द्वात्रिंशदङ्गुलं ज्येष्ठं कनिष्ठं त्वष्टहानितः ।[ध]
प्रतिमातुर्यभागेन कारयेद् वा सुदर्शनम् ॥ २३ ॥

[ज] रसनाह्लादि—A, D.; रशमाह्लादि—E. रसमिन्दादि—K. भद्रकषौ—A, B, C. [झ] भेर्यादिषु—K. [ञ] भद्रकौ—E, F. भद्रकषौ—A, B, C. [ट] शिरस्तण्डं—A, B, C.; ...स्त्वण्डं—D.; शिरःखण्डं—K. [ठ] प्रकृतिं—A, B, C, E. [ड] वा—A, D. [ढ] निश्चलत्वन्तु गा...स्य अण्डाधिष्ठातास्य—E. निश्चलत्वं तु शब्दोऽस्य—K. [ण] D, E and F. have an additional line here : जङ्घान्तेऽस्य शिरो ज्ञेयं स्वस्कन्धान्ते व्यवस्थितः (?) जङ्घान्तेऽस्य शिवो ज्ञेयः स्कन्धं चान्तर्व्यवस्थितम्—K. [त] ...लक्ष्माणिस्तुपरि—F. लक्षाणि—K. [थ] ..अण्डोर्ध्वं विन्यसेद् ध्वजम्—K. (Text mutilated) ; should we read—अण्डोर्ध्वं कलसं न्यसेत् etc. ? [द] निबध्यमानं—F. [ध] द्वात्रिंशदङ्गुलं चक्रं ज्यैष्ठादावष्टहानितः—var. ed.; K.

लोहजं शैलजं वापि कारयेच्चिह्नपूर्वकम्[न] ।
अष्टारं द्वादशं वापि मध्ये मूर्तिमतान्वितम् ।। २४ ।।
नारसिंहेन रौद्रेण विश्वरूपेण वा पुनः ।][11]
ध्वजवंशश्च कर्तव्यो निर्व्रणः शोभनो दृढः ।। २५ ।।
तदूर्ध्वं ताम्रजं चक्रं सूक्ष्मं कुर्याद् द्विजोत्तम ।
प्रासादस्य तु विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्तितम् ।। २६ ।।
शिखरार्धेन वा कुर्यात्[12] तत्तृतीयेन वा पुनः ।
द्वारस्य दैर्घ्याद् द्विगुणं दण्डं[13] वा परिकल्पयेत् ।। २७ ।।
ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां दिशि देशिकैः ।
स्थापनीया च वायव्ये[14] साम्प्रतं ध्वज उच्यते ।। २८ ।।
पट्टकार्पासक्षौमाद्यैर्ध्वजं कुर्यात् सुशोभनम् ।
एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम्[15] ।। २९ ।।
किङ्किणीजालकोपेतं बर्हि[प]पत्रविभूषितम् ।
शुक्लादिवर्णैर्विप्रादिक्रमाद् वा कारयेद् ध्वजम् ।। ३० ।।
दण्डाग्राद्धारणीं यावद्धस्तैकं[फ] विस्तरेण तु ।
महाध्वजं तु विख्यातं सर्वकामप्रदं शुभम् ।। ३१ ।।
तुर्यांशहीना[16] विख्याता ध्वजाः सुरगणार्चिताः[ब] ।
ध्वजिकार्धेन विख्याताः[17] पताका मानवर्जिताः ।। ३२ ।।
विस्तारेण ध्वजाः कार्या विंशत्यङ्गुलसम्मिताः ।[18]
षोड़शाङ्गुलमानेन[19] ध्वजिकाविस्तराः[भ] स्मृताः ।। ३३ ।।
अधिवास्य विधानेन चक्रं दण्डं ध्वजं तथा ।
देववत् सकलं कृत्वा मण्डपस्नपनादिकम् ।। ३४ ।।

न सुचकम्—K. 11 Portion within box-brackets is missing in B, C. 12 शिखरार्धेन वा कुर्यात् is missing in C. 13 कुण्डं—C. 14 वायव्ये वा—A. 15 ...अव-भूषितम्—B. प बर्हे—K. फ यावद्धस्तिकं—F. 16 तुर्याङ्ग—C, K. ब ...चित—D. 17 विज्ञेयाः—A, K. 18 सम्मिताम्—C. 19 ...मात्रेण—C. भ ध्वजिका विस्तृता—D. ...विस्तरात्—K.

नेत्रोन्मीलनकं त्यक्त्वा[म] पूर्ववत्[20] सर्वमाचरेत् ।
अधिवासयेच्च[21]विधिना शय्यायां स्थाप्य देशिकः ॥ ३५ ॥
ततः "सहस्रशीर्षे" ति सूक्तं चक्रे न्यसेद् बुधः ।
तथा सुदर्शनं मन्त्रं मनस्तत्त्वं निवेशयेत् ॥ ३६ ॥
मनोऽनुरूपेणास्यैव[22] सजीवकरणं स्मृतम् ।
आरेषु मूर्तयो न्यस्याः केशवाद्याः सुरोत्तम[23] ॥ ३७ ॥
नाभ्यक्षप्रधिनेमिषु[24] न्यसेत् तत्त्वानि देशिकः ।
[नरसिंहं[25] विश्वरूपमक्षमध्ये[26] निवेशयेत् ॥ ३८ ॥
सकलं विन्यसेद् दण्डे[27] सूत्रात्मानं[28] सजीवकम् ।
निष्कलं परमात्मानं ध्वजे ध्यायन् न्यसेद्धरिम् ॥ ३९ ॥
तच्छक्तिव्यापिनीं ध्यायेद् ध्वजरूपां[29] चलाचलाम्[30] ।
ततो मण्डलमध्ये तु स्थाप्य पूज्य यथाविधि ॥ ४० ॥]
पूर्वोक्तेन विधानेन होमं कुण्डेषु कारयेत् ।
ततः प्रभातसमये मूर्तिपैः सह देशिकः ॥ ४१ ॥
कलसे स्वर्ण[31]शकलं न्यस्य रत्नानि पञ्च च ।
स्थापयेच्चक्रमन्त्रेण स्वर्ण[32]चक्रमधस्ततः ॥ ४२ ॥
पारदेन तु संप्लाव्य नेत्रपट्टेन छादयेत्[य] ।
ततो निवेशयेच्चक्रं द्वादशारं सुदर्शनम् ॥ ४३ ॥
दुर्निरीक्ष्यं सुरैर्दैत्यैर्भ्रमद्वह्निस्फुलिङ्गकम् ।
तन्मध्ये चिन्तयेद् देवं नृसिंहं दैत्यमर्दनम् ॥ ४४ ॥
स्फुरत्सौदामिनीजिह्वं ज्वलज्ज्वलनकेशरम् ।
दीप्तार्कनयनं चन्द्रकोटिभास्वरदंष्ट्रिनम ॥ ४५ ॥

म त्यक्त्वा —K. ; कृत्वा-other. [20] पूर्वोक्तं—B. [21] अधिवासयेत —A, B, D. [22] ···तयैव—C. [23] C. omits this line. [24] नाभ्युक्षप्रतिनेमीषु—C.; नाभ्यक्ष-पुरिनेमीषु —A, B. [ ] portions within brackets are omitted in F. [25] नारसिंहं —A. [26] अक्षिमध्ये—C. [27] दाण्ड—C. [28] मन्त्रात्मानं—C. [29] ··रूपं—C. [30] मनोहराम्—C. [31] सुवर्ण—C. [32] सुवर्ण—B, C. य स्थापयेत्—D.

तप्तस्य तपनीयस्य सदृशं वपुषा विभुम्[33] ।
सर्वदुष्ट[34]हरं देवं दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ ४६ ॥
सर्ववर्णान्तबीजेन[35] चतुर्दशयुतेन च ।
बिन्दुनालंकृतेनादौ प्रणवेन प्लुतेन च[36] ॥ ४७ ॥
अन्ते प्रणतियुक्तेन स्थापयेद् दुष्टनाशनम् ।
ततो ध्वजं गृहीत्वा च[37] यजमानः सबान्धवः ॥ ४८ ॥
प्रदक्षिणं तु कुर्वीत तूर्यमङ्गलनिःस्वनैः ।
ततो निवेशयेद्[र] दण्डं मन्त्रेणाष्टाक्षरेण तु ॥ ४९ ॥
"मुञ्चामि त्वे" ति मन्त्रेण[38] ध्वजं मुञ्चेद् विचक्षणः[ल] ।
दधिभक्तयुते पात्रे ध्वजस्याग्रं निवेशयेत्[व] ॥ ५० ॥
ध्रुवाद्येन फडन्तेन ध्वजं मन्त्रेण पूजयेत् ।
शिरस्याधाय[39] तत् पात्रं नारायणमनुस्मरन् ॥ ५१ ॥
मुक्तमात्रे ध्वजे दद्याज्जीवमाचार्यसत्तमे[40] ।
प्रभिन्नं कुञ्जरं दद्यादश्वं च लक्षणान्वितम् ॥ ५२ ॥
दासं सुपेशलं चापि दासीं स्वर्णसमन्विताम्[41] ।
महाशृङ्गीं प्रदद्यात् तु ग्रामं च गुरुतुष्टये ॥ ५३ ॥
आचार्यं तोषयित्वा तु मूर्तिपान् पूजयेद् बुधः[42] ।
सुवर्णवस्त्रदानेन वैष्णवानपि पूजयेत् ॥ ५४ ॥
अनिवारितमन्नाद्यं सर्ववर्णेषु कारयेत् ।
ततो[श] नृत्यं च वाद्यं च बलिं दद्यात् तथा पुनः ॥ ५५ ॥

[33] वपुषाननम्—B, C.; पुरुषाननम्—D. [34] ···दुःख—C. [35] ···जीवेन—B, C, [36] घृतेन तु—C. [37] तु—B, C, D. [र] निवेदयेत्—Var. ed. [38] सूक्तेन—A, K. [ल] K. reads verse 49 and 50a after verse 51. [व] K. reads— नवीनकांस्यपात्रेण दधिभक्तसुपूरिते। दूर्वाक्षतसमोपेते ध्वजस्याग्रं निवेशयेत् ॥ [39] शिरसि धारयेत्—B, C. शिरसाधार्य—K. [40] ...सत्तम—C. [41] च लक्षणान्विताम्—B, C. ···हन (?) समन्विताम्—D. [42] ततः—B, C. [श] तथा—Var. ed.

एष साधारणः प्रोक्तो ध्वजस्यारोहणे विधिः ।
यस्य देवस्य यत् प्रोक्तमायुधं लिङ्गसूचकम् ॥ ५६ ॥
तस्य तन्मन्त्रयुक्तेन विधिना स्थापनं स्मृतम् ।
अनेन विधिनान्येषां सर्वमेतद् विचक्षणः ॥ ५७ ॥
कुर्यात् यो देवसदने ध्वजान् विधिविधानतः ।
तस्य स्वर्गो[43]ऽक्षयो लोके[44] वैष्णवे[45] नात्र संशयः ॥ ५८ ॥
कदाचिद् यदि मानुष्यं लोकमायाति स्वेच्छया ।
तदा सर्वेषु भूतेषु[46] ध्वजीभूतः प्रकाशते[47] ॥ ५९ ॥
आधारभूतः सर्वेषां बन्धूनां धनिनां[48] तथा ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ध्वजं कुर्यात् सुरालये ॥ ६० ॥
ध्वजयष्टिप्रदानेन वपुष्मान् जायते[49] नरः ।
ध्वजदानेन[50] चाप्नोति लोकं शक्रस्य दुर्लभम् ॥ ६१ ॥

॥ ४४ ॥ इति हयशीर्षे महापञ्चरात्रे द्वादशसाहस्रिके
आदिकाण्डे* चतुश्चत्वारिंशत्तमः ध्वजप्रतिष्ठापटलः ॥ ४४ ॥

॥ ० ॥ देवप्रतिष्ठापञ्चकं नाम ( आदि- ) काण्डं समाप्तम् ॥ ० ॥

[43] स्यादक्षयो—A. [44] लोको—A, C, K. [45] वष्णवो—A, K. [46] लोकेषु—B, C, K. [47] प्रकाश्यते—C. [48] प्राणिनां—B, C, K. [49] वपुष्मानपि जायते—C. [50] ...मानेन—A. * प्रथमपादे—D.

# ICONOGRAPHICAL NOTES

*By*

Dr. KALYAN KUMAR DASGUPTA

## ICONOGRAPHICAL NOTES

The *Hayaśīrṣa Pañcarātra* is rich in iconographical materials. Indeed, such materials can be profitably compared and correlated with similar data in other texts, such as, the *Bṛhat-Saṁhitā*, *Caturvarga-cintāmaṇi*, *Rūpamaṇḍana*, *Mānasāra* and *Śilparatna*, apart from the notable Purāṇas like the *Agni*, *Matsya*, *Mārkaṇḍeya* and *Viṣṇudharmottara*. This comparative study will not only enable us to trace the development of concept and iconography of several Brahmanical divinities described in them, but may also throw some light on the stratification of the Puranic literature. Presently, however, we are confined to the iconographic data culled from our text and have endeavoured to find out a correspondence between these materials and actual representations of the relevant gods and goddesses.

Of the five principal Brahmanical divinities the *Ādi Kāṇḍa* of the *Hayaśīrṣa Pañcarātra* expatiates on the iconography of Viṣṇu, Śiva and Devī. The *Saura Kāṇḍa* has a complete chapter on the images of Sūrya, and there is a separate chapter on the iconography of Gaṇapati in the *Saṁkarṣaṇa Kāṇḍa* of our text. Of the other deities the *Hayaśīrṣa* speaks about Brahmā, Grahas (Planets), Lokeśas (guardians of different quarters) and Garuḍa.* It also describes different varieties of the phallic emblem of Śiva and its constituent parts. Not unexpectedly, the text dilates on the methods of the installation of images in temples along with the materials for fashioning divine images and various rituals to be passed through from start to finish for manufacturing and installing them. The relevant prescriptions are more or less identical with those found in other texts. As regards proper iconographic materials the Chapters of the *Ādi Kāṇḍa* numbering 1, 18 and 20-30 are valuable and hence discussed below.

Chapter 1 of our text describes Hayaśīrṣa or Hayagrīva ('horse-faced'), an incarnatory form of Viṣṇu. According to the Vaiṣṇava mythology, the lord in this avatāra form got back for Brahmā the Vedas

---

* It speaks cursorily about other deities, such as, Skanda, Yakṣa, Nāga, etc.

seized by the demons Madhu and Kaiṭabha (*Mahābhārata*, XII. 335. 22-72). The name 'Hayagrīva' has also been applied to a demon who was killed by Viṣṇu after assuming the horse-headed form. The well-known story of the slaying of the horse-demon, Keśin, by Kṛṣṇa may also be recalled here. The *Brahmāṇḍa-purāṇa* (IV. 5. 9; 35-40) states that Hayagrīva-Viṣṇu appeared before Agastya at Kāñcī with *śaṅkha*, *cakra*, *akṣavalaya* and *pustaka* in his four hands.

The present text (Sls. 21, 23), like most others, describes Hayagrīva-Viṣṇu as horse-faced[1] and four-armed; he holds *śaṅkha*, *cakra*, *gadā* and *śārṅga*. In Ch. 25 (vv. 22-25), however, he is described as holding *śaṅkha*, *cakra*, *gadā* and *Veda*. In other text he has variously been described as multi-handed; when he is eight- or twelve- handed, he may show additional emblems like *padma*, *akṣamālā*, *vara*, *pustaka*, etc. Whether he is to be shown in the standing or seated posture, nothing definite has been said in our text.

Plastic representations of Hayagrīva, though rare, have been met with. There are three images of the four-handed variety of the deity in the Kotah Museum, Rajasthan. Of about 10-11th century, all of them are of the *sthānaka* variety and are identical, in respect of style, attributes and ornaments, except the fact that one of them (exhibit no. 262) shows a serpent, in place of the usual *pustaka;* the presence of serpent in this specimen is not unusual in view of the fact that in the *Viṣṇudharmottaram* (III. 7) Hayagrīva has been described as a form of Saṁkarṣaṇa, who in turn is a form of Ananta-nāga, the king of the sankes; the other cognisances of the god in these statues are *gadā*, *kamaṇḍalu* and *varada-mudrā*. Another good specimen is encountered on a niche of the circumambulatory passage of the Lakṣmana temple at Khajuraho. Examples of the seated type are furnished by two images of the Hayagrīva shrine at Tiruvendipuram (once a noted centre of the Hayagrīva worship) near Cuddalore, Madras. The first of them shows the god seated in yogic posture with crossed legs, a *yogapaṭṭa* binding them; of his four hands, the normal ones are placed on the knees, while the back right and left hands carry a *cakra* and a *śaṅkha* respectively; in the second image the deity is accompanied by his consort, Lakṣmī, the latter sitting on his left lap with a bud in her left hand; of his four hands, the upper pair carries a *cakra* and a *śaṅkha*,

[1] *Varāhavan-mukham* in an Adyar Library manuscript is obviously a scribal error.

the lower right displays the *vyākhyāna-mudrā* (the slightly open mouth, indicative of speaking, fits well with this *mudrā*) and the lower left goes round the waist of his consort. A representative specimen of eight-handed form of Hayagrīva can be seen in the temple of Nuggehalli (Karṇāṭaka).

With some orientations Hayagrīva entered the Buddhist pantheon and his images have been discovered in Tibet, China and Japan (see Van Guliq's *Hayagrīva*). Vidyārāja Hayagrīva, an aspect of Avalokiteśvara of the Mahāyāna Buddhism, may have been inspired by the concept of Hayagrīva of the Vaiṣṇava cult where he is the rescuer of the Vedas and hence the bestower of knowledge.

Chapter 18 of our text, entitled *Pratimā-lakṣmaṇa* (*devatārccānu-kīrttana* of some Purāṇas), deals more with iconometry than with iconography. In other words, it lays down certain rules regarding measurements for making images of Vāsudeva and his consorts. Such details are found in several ślokas (7-50). As regards the representation of Vasudeva, it is stated in this chapter that the god should be shown as four-handed with *cakra* and *gadā* in the upper right and left hands and *padma* and *śaṅkha* in the lower right and left hands respectively. Images of his consorts, Śrī and Puṣṭi, should go up to the height of his thigh and should have slight flexions in their postures. Śrī has to carry a *padma* and Puṣṭi a *vīṇā*. The *prabhāmaṇḍala* of the image is to show the effigies of the garland-bearing Vidyādharas and Gajavyālas and the pedestal is to be of the shape of a lotus. The chapter concludes with the suggestion that the image may be made in accordance with the local customs, in other words, local taste and outlook. Images of Viṣṇu, tallying with the description set forth above, have been found in different parts of Northern India, since as is well known, relevant icons from the South replace Puṣṭi by Bhū-devī. Further, the prescriptions regarding the presence of Vidyādharas and Gajavyālas in the image concerned tend to point to a late date when the iconic type was fully developed.

Chapter 20 deals with the iconography of Śrī, i.e., Śrī-Lakṣmī, apparently as an independent divinity. It has been laid down in this Chapter that the image of the goddess is to be of *aṣṭatāla* (i.e., $8 \times 12 = 96$ *aṅgulas*) type; it should portray Lakṣmī as an ideal of feminine beauty, as it were, characterised by fully rounded breasts, a narrow waist and heavy buttocks and as holding a lotus and a *śrīphala* (the fruit of the

*bilva* tree, Latin *agela marmelos*) in her right and left hands respectively. It is further stated that the goddess is to be bathed by two elephants by waters poured from two pitchers and she is to be attended by two chowrie-bearers on two sides. Iconographically, the type just described is known as Gaja-Lakṣmī and some of the earliest representations of Gaja-Lakṣmī are met with on coins (e.g., an uninscribed coin from Kausambi of 3rd century B.C.; coins of Viśākhadeva, Śivadatta and probably also of Vāyudeva of Ayodhya of *circa* 1st century B.C., monetary issues of alien rulers like Azilises, Rajuvula and Soḍāsa of 1st century B.C.-1st century A.D.).

The 21st Chapter gives an account of Garuḍa, the vehicle of Viṣṇu. Son of Vinatā (hence his name *Vainateya*, which appears as the title of the present Chapter) and Kaśyapa, Garuḍa has been described in our text as follows: he is handsome in appearance, possesses a human body and a pointed nose resembling the beak of a bird; he has curly hair, roundish eyes, a pair of lustrous wings; his legs are adorned with tinkling bells made of snakes and the nails of his legs are bedecked with the coils of snakes; he wears *keyūras* of lotuses, ear-rings made of scorpions and a *kulika* in waist; his image is to be placed either on a pillar or within a *maṇḍapa*;[2] in the first case the height of the pillar should be half the breadth of the temple in whose front the pillar is to be set up, while in the latter case the *maṇḍapa* is to be made in accordance of the measurement of the temple (of Vāsudeva) standing in its front.

This description, though short, brings out the essential characteristics of Garuḍa, including his close association with serpents. The half-bird half-human vehicle of Viṣṇu is known in literature under as many as five names, Satya, Suparṇa, Garuḍa, Tārkṣya and Vihageśvara (same as Avatāra Vihaṅgama of the lists of the *Ahirbudhnya* and *Sāttvata Saṁhitās*), of which the first four are associated in a text with the four directions; in other words, images of Garuḍa found on the four corners of a typical Vaiṣṇava temple are known by these four names. As regards the arms of Garuḍa, the number varies from two (our text describes him two-armed[3]) to sixteen. His usual *mudrā* is

[2] The reading *maṇḍapa* of the mss. B and C accords with reality and hence accepted by me.

[3] I prefer the reading *dvibhujau* to *dvimukhau*, though the latter expression may

*namaskāra-mudrā* and his attributes include *śaṅkha*, *cakra*, *gadā*, *śārṅga*, *kamaṇḍalu*, *khaḍga*, *aṅkuśa*, *muṣala* and *sarpa*. The *Hayaśīrṣa*, however, does not say anything about the attribute or the *mudrā* of the god.

In the earliest phase of the iconography of Garuḍa he appears as a parrot-like bird; this is illustrated by a similar figure with ear-rings and a bushy tuft carved on the inner side of the middle architrave of the eastern gateway of Sanchi (1st century B.C.). In the art of Gandhāra of the 1st-2nd century A.D. he is portrayed as a well-decorated eagle usually carrying up to the sky a Nāga and a Nāginī either with his long beak or his big talons. In the Gupta numismatic art of the 4th-5th century A.D. Garuḍa is depicted as a full-fledged bird with impressive wings, surmounting a column (*Garuḍadhvaja*); he is sometimes seen holding a snake in his mouth, a feature reminiscent of his epithet *pannagāśana* occurring in literature. The repertory of the early mediaeval period shows Garuḍa either as the *vāhana* of Viṣṇu or as the capital piece of a column or a sculpture in the round in front of a Vaiṣṇava temple. Such figures of the man-bird attendant of Viṣṇu, answering amply to the above-noted description, usually portrays him as kneeling on the right knee and with the hands disposed in *namaskāra-mudrā*. Normally he is two-armed, but four-handed specimens are also not unknown. In a Viṣṇu sculpture of the early mediaeval period, found near Laksmankati in Bangladesh, Garuḍa is seen carrying his Master on his back; of his four hands the back ones hold lotuses by their stalks and the front right and left hands carry a *cakra* and the miniature figure of Gadādevī. In another sculpture of the same period and of the same region he has been endowed with four hands, the rear ones holding one leg of each of the divine couple he is carrying on his back and the normal pair being in the *añjali-* or *namaskāra- mudrā*. While the bird-man is yet plastically unknown in his eight-handed form, a six-armed image of the god with a *cakra*, *chatra*, *kamaṇḍalu* and *namaskāra-mudrā* in different hands is reported from Kathmandu, Nepal; it belongs to the seventeenth century. Finally, mention may be made of a sculpture in the Mathura Museum where Garuḍa has been depicted as a standing human being with just a suggestion of tiny wings behind

---

also be considered valid in view of the sculptures serving as pillar capitals where Garuḍa appears as Janiform, his whole figure (not face alone) being double-sided and facing opposite ways; in these specimens he is endowed with two arms exhibiting the *namaskāramudrā* and the usual bird-like features, such as, the beak, wings and claws.

his back, holding a small snake in his hand; this example illustrates, among others, the gradual tendency towards anthropomorphising bird-man attendant of Viṣṇu.

The 22nd Chapter of the *Hayaśīrṣa Pañcarātra* delineates the vyūha[4] (emanatory) aspect of the primeval god Vāsudeva. According to the Pāñcarātra philosophy, Viṣṇu expresses himself in four vyūhas (caturvyūha), known as Vāsudeva, Saṁkarṣaṇa, Pradyumna and Aniruddha. In course of time the number of vyūhas rose up to twenty-four (caturviṁśati-vyūha). The Pāñcarātra literature enjoins that the Supreme lord Vāsudeva creates Saṁkarṣaṇa, Saṁkarṣaṇa in his turn Pradyumna and the latter in his turn Aniruddha; from each of them descends three sub-vyūhas (vyūhāntaras) and to these twelve sub-vyūhas is added again a set of twelve forms, called in some texts Vidyeśvaras (see tables B and C). The process by which the vyūhas are said to emanate is as follows: from Vāsudeva emanates Keśava, Nārāyaṇa and Mādhava; from Saṁkarṣaṇa Govinda, Viṣṇu and Madhusūdana; from Pradyumna Trivikrama, Vāmana and Śrīdhara; and from Aniruddha Hṛṣīkeśa, Padmanābha and Dāmodara; again from para-Vāasudeva appears another Vāsudeva (vyūha-Vāsudeva), from the latter Puruṣottama and from him Janārdana; from Saṁkarṣaṇa another Saṁkarṣaṇa, from him Adhokṣaja, and from the latter Upendra; from Pradyumna another Pradyumna, from him Nṛisiṁha and from the latter Hari; and then from Aniruddha a second Aniruddha, from him Acyuta and from the latter Śrī-Kṛṣṇa. Arithmetically, the permutations of four attributes of Viṣṇu admit of his twenty-four forms. What is important to take note of is that whether in the case of caturmūrti or in that of caturviṁsati-mūrti, the principle of monotheism was never lost sight of. This is also illustrated by the icons of both the groups, i.e., caturmūrtis and caturviṁśati-mūrtis.

The *Hayaśīrṣa* agrees with other Pāñcarātra texts and the Purāṇas in explaining the vyūha concept, which is, however, elaborately adumbrated *inter alia*, by the *Viṣṇudharmottaram* (III. 85). Our text, however,

[4] Vyūha is one of the five aspects of the Supreme lord, other aspects being para (highest), vibhava (incarnatory), antaryāmī (in-dwelling) and arcā (embodiment). In the antaryāmī aspect the god resides in the hearts of all and in the arcā aspect he manifests himself in the visible or vigraha (iconic) form. Icons described as dhruvaberas ('immovable images') in the *Vaikhānasāgama* appear to have symbolized the para aspect. The vibhava or avatāra forms will be dealt with in the next chapter.

confines its description only to twelve forms of the god, viz., Keśava, Nārāyaṇa, Mādhava, Govinda, Viṣṇu, Madhusūdana, Vāmana, Trivikrama, Śrīdhara, Hṛṣīkeśa, Padmanābha, and Dāmodara (see Table A). Evidently, the present chapter of the *Hayaśīrṣa* was composed before the emergence of the group of caturviṁśati-mūrtis which are described in the *Rūpamaṇḍana*, *Padma-purāṇa*, *Agni-purāṇa* etc. It says that of these twelve forms Śrīdhara is accompanied by Lakṣmī to his left and each of the last three (viz., Hṛṣīkeśa, Padmanābha and Dāmodara) is flanked by Lakṣmī and Sarasvatī.

Plastically, the caturvyūhas are combined into one iconic type. The composite image, known as Vaikuṇṭha, shows the lord with four faces and four hands (and rarely more than four arms).[5] Such images mostly hail from Kashmir, the region where the vyūha aspect of Viṣṇu seems to have earned popularity (cf. *caturātmā Keśava* as mentioned by the Kashmirian author Kalhaṇa in his *Rājataraṅginī*). In these icons the central face is human, side faces on the right and left are of a lion and a boar, and the back face is of an ugly demon; usually the deity is seen holding a lotus and a conch-shell in the front right and left hands respectively and placing his back hands on the personified weapons like Cakrapuruṣa and Gadādevī. While the Martanda temple specimens being relievo representations are three-faced, statues coming from Avantipura, which are in the round, are four-faced. An image from the Martanda temple shows the god with eight hands, most of the hands being, however, broken. An advancement on the usual iconographic form of the caturmūrti, as illustrated by these Kashmir images, can be seen in the increase of the number of hands and sometimes of heads as well. An 11th-century image, now in the Ajmer Museum, showing Viṣṇu with as many as 14 hands, of which five only survive, is a representative example; another interesting feature of this sculpture lies in the presence of Garuḍa, who is seen respectfully carrying his master. The Garuḍāsana caturmūrti (described as 'Vaikuṇṭheśvara' in a contemporary inscription) enshrined in the main sanctum of Lakṣmaṇa temple at Khajuraho is characterised by eight figures (another unusual device) carved on either side of the outer aura of the main image; probably this cluster of figures represent eight of the Keśavādimūrtis and the main image symbolize the four primary ones, viz., Vāsudeva, Saṁkarṣaṇa, Pradyumna and Aniruddha.

---

[5] The *Viṣṇudharmottaram*, for example, refers to the eight hands of the god instead of the usual four (III. 85).

The twenty-four forms of the god, as represented in art, are all standing figures, possessing four arms and wearing the *kirīṭamukuṭa* and other usual ornaments; the difference between each of them lies only in the order of the attributes—*śaṅkha*, *cakra*, *gadā* and *padma*—held by the four hands of the deity; the order of these objects is in passing, as in a circle, from the upper right hand to the upper left hand, thence to the lower left hand and lastly to the lower right hand. Thus the image of the deity showing *śaṅkha*, *chakra*, *gadā* and *padma* in the hands in the order mentioned above, beginning from the upper right and ending with the lower hight hand, represents the form styled 'Keśava'. The twelve forms of Viṣṇu beginning with Keśava and the order in which the emblems are held in the four hands of the deity, as described in our text, are given in the Tables appended. The *Hayaśīrṣa* list may be compared with those of the *Rūpamaṇḍana* and the *Padma-purāṇa*. It may be noted here that in our text the disposition of attributes in the hands of Keśava (no. 1) is identical with that of Dāmodara (no. 12), and arrangement of the said emblems in the hands of Nārāyaṇa (no. 2) is exactly similar to that in the hands of Padmanābha (no. 11). Similar errors are also noticeable in the *Padma-purāṇa*. In fact, the *Rūpamaṇḍana* list seems to be more correct than those of many other texts.

Barring the Hoysala temples of Mysore of the 12th-13th century, which depict most of these twenty-four forms of the god on their walls, they are not found together forming a single-group in early Indian repertory. A 17th-century Nepalese painting, now in the Prince of Wales Museum, Bombay, bears, however, representations of all of them. Stray images of one or other forms have, however, been discovered throughout the country and are preserved in different museums. Among them Trivikrama is commonly found in Northern India. Generally, caturviṁśatimūrtis are of the *sthānaka* order, but *āsana* examples, though rare, are also not unknown. Thus the Bangiya Sahitya Parisat Museum, Calcutta, possesses a unique bronze image of Śrīdhara (Hṛṣīkeśa according to the *Padma-purāṇa*) showing the deity with *padma*, *cakra*, *gadā* and *śaṅkha* in the lower right, upper right, upper left and lower left hands of the deity respectively; it is also interesting to note here that with the exception of the first, all the other emblems are placed on full-blown lotuses, springing from stalks held by the god. And further, this statue is in agreement with the description of the *Hayaśīrṣa*, according to which, Śrīdhara may be alternatively depicted as seated.

Table A : The *Hayaśīrṣa* List

| | *Names of Viṣṇu* | *Back right hand* | *Back left hand* | *Front left hand* | *Front right hand* |
|---|---|---|---|---|---|
| 1. | Keśava | Śaṅkha | Gadā | Cakra | Padma |
| 2. | Nārāyaṇa | Padma | Cakra | Gadā | Śaṅkha |
| 3. | Mādhava | Gadā | Śaṅkha | Padma | Cakra |
| 4. | Govinda | Gadā | Padma | Śaṅkha | Cakra |
| 5. | Viṣṇu | Padma | Śaṅkha | Cakra | Gadā |
| 6. | Madhusūdana | Śaṅkha | Padma | Gadā | Cakra |
| 7. | Trivikrama | Gadā | Cakra | Śaṅkha | Padma |
| 8. | Vāmana | Cakra | Gadā | Padma | Śaṅkha |
| 9. | Śrīdhara | Cakra | Gadā | Śaṅkha | Padma |
| 10. | Hṛṣīkeśa | Cakra | Padma | Śaṅkha | Gadā |
| 11. | Padmanābha | Padma | Cakra | Gadā | Śaṅkha |
| 12. | Dāmodara | Śaṅkha | Gadā | Cakra | Padma |

Table B : *Rūpamaṇḍana* List

| | *Names of Viṣṇu* | *Back right hand* | *Back left hand* | *Front left hand* | *Front right hand* |
|---|---|---|---|---|---|
| 1. | Keśava | Śaṅkha | Cakra | Gadā | Padma |
| 2. | Nārāyaṇa | Padma | Gadā | Cakra | Śaṅkha |
| 3. | Mādhava | Cakra | Śaṅkha | Padma | Gadā |
| 4. | Govinda | Gadā | Padma | Śaṅkha | Cakra |
| 5. | Viṣṇu | Padma | Śaṅkha | Cakra | Gadā |
| 6. | Madhusūdana | Śaṅkha | Padma | Gadā | Cakra |
| 7. | Trivikrama | Gadā | Cakra | Śaṅkha | Padma |
| 8. | Vāmana | Cakra | Gadā | Padma | Śaṅkha |
| 9. | Śrīdhara | Cakra | Gadā | Śaṅkha | Padma |
| 10. | Hṛṣīkeśa | Cakra | Padma | Śaṅkha | Gadā |
| 11. | Padmanābha | Padma | Cakra | Gadā | Śaṅkha |
| 12. | Dāmodara | Śaṅkha | Gadā | Cakra | Padma |
| 13. | Saṁkarṣana | Śaṅkha | Padma | Cakra | Gadā |
| 14. | Vāsudeva | Śaṅkha | Cakra | Padma | Gadā |
| 15. | Pradyumna | Śaṅkha | Gadā | Padma | Cakra |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| 16. | Aniruddha | Gadā | Śaṅkha | Padma | Cakra |
| 17. | Puruṣottama | Padma | Śaṅkha | Gadā | Cakra |
| 18. | Adhokṣaja | Gadā | Śaṅkha | Cakra | Padma |
| 19. | Narasiṁha | Padma | Gadā | Śaṅkha | Cakra |
| 20. | Acyuta | Padma | Cakra | Śaṅkha | Gadā |
| 21. | Janārdana | Cakra | Śaṅkha | Gadā | Padma |
| 22. | Upendra | Gadā | Cakra | Padma | Śaṅkha |
| 23. | Hari | Cakra | Padma | Gadā | Śaṅkha |
| 24. | Śrī-Kṛṣṇa | Gadā | Padma | Cakra | Śaṅkha |

Table C : The *Padma-purāṇa* List

| | *Names of Viṣṇu* | *Upper right* | *Upper left* | *Lower left* | *Lower right* |
|---|---|---|---|---|---|
| 1. | Keśava | Śaṅkha | Cakra | Gadā | Padma |
| 2. | Nārāyaṇa | Padma | Gadā | Cakra | Śaṅkha |
| 3. | Mādhava | Cakra | Śaṅkha | Padma | Gadā |
| 4. | Govinda | Gadā | Padma | Śaṅkha | Cakra |
| 5. | Viṣṇu | Padma | Śaṅkha | Gadā | Cakra |
| 6. | Madhusūdana | Śaṅkha | Padma | Gadā | Cakra |
| 7. | Trivikrama | Gadā | Cakra | Śaṅkha | Padma |
| 8. | Vāmana | Cakra | Gadā | Padma | Śaṅkha |
| 9. | Śrīdhara | Cakra | Padma | Śaṅkha | Gadā |
| 10. | Hṛṣīkeśa | Cakra | Gadā | Śaṅkha | Padma |
| 11. | Padmanābha | Padma | Śaṅkha | Gadā | Cakra |
| 12. | Dāmodara | Śaṅkha | Gadā | Cakra | Padma |
| 13. | Saṁkarṣaṇa | Śaṅkha | Padma | Cakra | Gadā |
| 14. | Vāsudeva | Cakra | Śaṅkha | Gadā | Padma |
| 15. | Pradyumna | Śaṅkha | Cakra | Gadā | Padma |
| 16. | Aniruddha | Gadā | Śaṅkha | Padma | Cakra |
| 17. | Puruṣottama | Padma | Śaṅkha | Gadā | Cakra |
| 18. | Adhokṣaja | Gadā | Śaṅkha | Cakra | Padma |
| 19. | Nṛsiṁha | Padma | Gadā | Śaṅkha | Cakra |
| 20. | Acyuta | Padma | Cakra | Śaṅkha | Gadā |
| 21. | Janārdana | Padma | Cakra | Śaṅkha | Gadā |
| 22. | Upendra | Śaṅkha | Gadā | Cakra | Padma |
| 23. | Hari | Śaṅkha | Cakra | Padma | Gadā |
| 24. | Śrī-Kṛṣṇa | Gadā | Padma | Cakra | Śaṅkha |

In the 23rd Chapter iconographic features of ten Avatāras (incarnatory forms) of Viṣṇu have been delineated.[6] The description of these Avatāras is practically identical with that of other texts. The *Hayaśīrṣa* describes the Avatāras as follows. In the Matsya and Kūrma forms the god comes out of the mouths of a fish and a tortoise respectively; in each case he is visible up to his ankle (that is, his feet are not visible). The Varāha (boar) incarnation portrays him as holding a conch in his left hand and a *gadā* and a *cakra* in the right hands; he bears Pṛthvī, the Earth-goddess, on his arm (i.e., elbow) and his feet are held by Śeṣa-nāga. In his Narasiṁha (man-lion) form the god strikes the bosom of the great Asura (named Hiraṇyakaśipu) with the normal pair by felling him on his knees; he is terrific in appearance on account of his sharp teeth, protruding fangs, rolling eyes, shrunken eye-brows and big face. The fifth form of Viṣṇu has two aspects, Vāmana and Trivikrama (in the latter one of his hands and one of his legs are raised upwards, the other leg being planted on earth), while in the former he is up to the height of Trivikrama. As regards Jamadagni (that is Paraśurāma), the exterminator of all Kṣatriyas, he may be endowed with two or four hands; when two-armed, his characteristic emblem *paraśu* is held in one of his two hands, and when four-handed, he carries a *paraśu* and a *khaḍga* in his right hands and a *dhanu* and a *kheṭaka* in the left. Image of Dāśarathi Rāma is of the *saptatāla* variety in which the god may be represented with two as well as four hands; if two-armed, he is to hold his usual cognisances, viz., a bow and an arrow, and if four-handed, he is to carry additional emblems of *śaṅkha* and *cakra* in his upper left and right hands respectively. Baladeva or Balarāma carries *muṣala* and *cakra* in the upper and lower right hands and *gadā* and *kṛpāṇa* (alternatively *śaṅkha* and *cakra*) in the remaining hands. In his Buddha form Viṣṇu is seated absorbed in meditation with characteristic features like long ears, monk's dress, lotus eyes and lotus-face and inward look. The last form styled Kalki, may show him with four or two hands; if four-armed, he will be carrying *dhanu*, *śaṅkha*, *cakra* and *khaḍga* and a quiver of arrows at the back; and if he has two hands, he will be holding a *khaḍga* in one of it; in both forms he is to be seen riding on a horse.

The description of the incarnations of Viṣṇu, as given above,

[6] Ten is the stereotyped number of the incarnations. The number, which was originally smaller, later rose up to thirty-nine.

allies in general with the actual images. It may be remarked here hat Daśāvatāras appear either in a group or in separate representations. n Northern India the group, carved on stone slabs, is placed in lifferent parts of the Vaiṣṇava shrines as decorative reliefs. Daśāvatāras ılso appear in the background of the Viṣṇu sculptures of the mediaeval ›eriod. Besides, they are figured on one side of square slabs of stone ›r metal (the other side bears the effigy of the lord); designated as /iṣṇupaṭṭas, they mostly hail from Bengal.

Separate representations of the Matsya, Kūrma, Paraśurāma and Rāma \vatāras are rare, and the one of Kalki has not been met with as yet. A ouple of images of Matsya- and Kūrma- Avatāras, almost exactly agreeing vith the *Hayaśīrṣa* descriptions, have come to light. The Matsya image, ıailing from Vajrayogini (district Dacca, Bangladesh), shows the four-ırmed god issuing from the mouth of the fish enthroned on a lotus, while he Kūrma instance (now in the Indian Museum) portrays the deity :oming out of the mouth of the tortoise; both these sculptures belong o the 10th-11th century A.D. Mention may also be made of a <ūrmāvatāra icon of about the same period (on display in the Bharat <ala Bhavan, Benares) which depicts a tiny four-armed figure of Viṣṇu ›n the neck of the tortoise, suggesting his emanation from the neck of he animal, as it were. Of the numerous Varāha images which ;enerally tally with the description of our text, mention may be made ›f the one found at Rajim (M.P.), which shows Śeṣanāga holding /arāha's two feet on the two palms of his hands instead of on his hood. The next Avatāra, as described in the *Hayaśīrṣa*, agrees in form and eatures with what is designated as Sthauṇa-Narasiṁha in different exts. Several sculptures from Garhwa (U.P.), Paikore (West Bengal) ınd other places illustrate the killing of Hiraṇyakaśipu by the god in he manner as delineated above. The Vāmana form of Viṣṇu is nvariably two-armed, holding an umbrella and a staff, and that of Trivikrama-Virāṭarūpa may be four- or eight- armed, carrying different emblems, with right or left foot firmly planted, the other leg thrown ıpwards as if to attack the heavens; the Mahabalipuram, the Badami ınd the Ellora reliefs are some of the early celebrated illustrations. In :he Daśāvatāra slabs Paraśurāma invariably appears with two hands, holding a *paraśu* in one of them; his four-handed variety as described by the *Hayaśīrṣa* and the *Agni-purāṇa* is illustrated by examples from Ranihati (Bangladesh) and Chamba; in the first the deity is shown

with a *śaṅkha*, a *cakra* and a *gadā* in addition to the *paraśu*, while in the second (of about the 14th century) he holds a *dhanu* in place of a *gadā*; thus both these rare statues of Paraśurāma, though four-armed, do not exactly answer to the *Hayaśīrṣa* description, and also to that of the *Agni-purāṇa* which prescribes a bow, an arrow and a sword apart from the *paraśu* for the god. Similarly, in actual representations Rāma is invariably two-armed, though our text alternatively speaks of his four-handed variety. Early images of Balarāma show him as two-armed with the attributes of *hala* and *muṣala*, the earliest representation being discernible on a coin of the Indo-Greek ruler Agathocles (2nd century B.C.), unearthed at Ai-Khanum (Northern Afghanistan). Four-armed specimens of the deity, as referred to by our text, are comparatively rare and belong to a late date; thus the image, now in the V.R.S. Museum, Rajshahi (Bangladesh) shows the deity with *muṣala*, *hala* and *pānapātra* (wine cup) in his three hands, the other hand being in the *kaṭihasta* pose, and thus does not fulfill the requirements of the *Hayaśīrṣa*. The text Avatāra is Kṛṣṇa (i.e., Kṛṣṇa-Vāsudeva), the earliest plastic representation of whom is met with on the other side of the above-noted coin of Agathocles; in it the lord holds a *cakra*, presumably his cognisance *Sudarśana cakra*. In the Daśāvatāra reliefs of subsequent days, however, Kṛṣṇa's place was taken by Buddha, evidently because Kṛṣṇa was then looked upon as the God himself, in other words, the ever-active god-head (*Kṛṣṇas=tu Bhagavān svayam*). In South Indian repertoire, however, Kṛṣṇa was still appearing as an Avatāra. Buddha, where represented, is almost invariably seen standing, with his right hand disposed in the *abhaya-mudrā*, and thus is not in agreement with the *Hayaśīrṣa* description. The two-armed variety of Kalki with a *khaḍga* is recognised in the Daśāvatāra slabs, and his four-armed variety, as enjoined in our text as well as in the *Agni-purāṇa*, has not yet been met with.

The 24th Chapter of the *Hayaśīrṣa Pañcarātra* speaks of the nava-vyūhas of Viṣṇu. The concept of nine vyūhas, including Brahmā and Aniruddha, is unusual and interesting. It first refers to the Ādimūrti of Vāsudeva; according to it, when four-handed, the Ādimūrti has to display *gadā* and *cakra* in the upper right and left hands and *śaṅkha* and *varada* in the normal pair. It then describes a second Vāsudeva who is two-armed and exhibits *śaṅkha* and *varada-mudrā* in his right and left hands. Baladeva carries ploughshare, pestle, mace and lotus;

alternatively, he may show a conch-shell, a discus, a mace and *vara*. Pradyumna holds *cakra* and *śaṅkha* in right hands and *dhanu* and *gadā*[1] in the left; if he is accompanied by his wives, Rati and Prīti, he will carry *khaḍga* and *carma* in his hands; Pradyumna may be two-armed as well, exhibiting *śara* in one of his hands. The cognisances of Aniruddha are *gadā*, *padma*, *śaṅkha* and *cakra* of which he holds the first two in his right pair and the third and fourth in the left hands. The other forms of the deity described by our text include Nārāyaṇa, Brahmā, Narasiṁha and Varāha and the vyūha is thus made up of his nine forms.

Nārāyaṇa has been described as identical in respect of iconography with his namesake of the caturviṁśati-vyūha group (Chapter 22). The inclusion of Brahmā in the present group is due either to a misconception or to a deliberate attempt to identify Brahmā with Viṣṇu. However, iconographically, the form described here is typically that of Brahmā: four-faced and four-armed, he has a prominent belly, matted hair and long beard; he carries his usual attributes, *akṣasūtra* and *sruva* in his right hands and *kuṇḍikā* and *ayyāsthalī* in the left and is accompanied by his consorts, Sarasvatī and Sāvitrī to his left and right sides respectively. The four-armed Narasiṁha will have to be depicted as killing the great demon, Hiraṇyakaśipu; he is to display *śaṅkha* and *cakra* in his remaining hands. The last form is Varāha, in which the god may be either four-armed or eight- handed ; his attributes are not mentioned, but he has been described, as usual, as holding the earth-goddess with his left arm and placing one of his legs on the coils of Ādiśeṣa. Apart from Brahmā, the two avatāra forms of Viṣṇu, namely Narasiṁha and Varāha have been included in the present vyūha and this seems to be interesting. For plastic representations of Vāsudeva, Pradyumna, Aniruddha and Nārāyaṇa, see Chapter 22 and for Baladeva or Balarāma, Narasiṁha and Varāha, see Chapter 23. As regards images of Brahmā, more or less tallying with the present description, it may be pointed out that they have come from different parts of India, as for instance, from Mirpur Khas (Sind, Pakistan) and Halebid (Karṇāṭaka); in the latter specimen he is flanked by Sāvitrī and Sarasvatī.

Chapter 25 discusses seven forms of Viṣṇu, viz., Trailokyamohana, Viśvarūpa, Jalaśāyin, Hari-Saṁkara, Varāha, Nṛisiṁha and Aśvavaktra

[1] The expected attribute is *śara*.

(i.e., Hayagrīva). Trailokyamohana, as the text enjoins, is young in appearance and is eight-armed; in this form the god holds *cakra*, *khaḍga*, *muṣala* and *aṅkuśa* in his right hands and *śaṅkha*, *dhanu*, *gadā* and *pāśa* in the left hands; he rides on the back of Garuḍa and is accompanied by Lakṣmī and Sarasvatī.[8] Endowed with twenty hands, Viśvarūpa-Viṣṇu carries, *cakra*, *khaḍga*, *muṣala*, *aṅkuśa*, *paṭṭiśa*, *mudgara*, *pāśa*, *śakti*, *śūla* and *śara* in the right hands and *śaṅkha*, *śārṅga*, *pāśa*, *tomara*, *lāṅgala*, *paraśu*, *churikā*, *daṇḍa*, *carma* and *prakṣepaṇa* in the left hands; to his right is four-faced Brahmā and to his left is Śiva; he is worshipped by sages on his all sides and those who move in night are in the act of making an escape. In the next form styled Jalaśāyin the god is to be shown as lying in the midst of waters, resting on Śeṣanāga, his serpent-couch and his face is to be oriented towards left; Lakṣmī will be shampooing his legs and Vimalādevī, another consort, will also be nursing him; on the lotus sprung from his navel Brahmā is seen seated; the god possesses four hands and is adorned with all ornaments. The composite form called Hari-Śaṁkara, combines the halves of Hari (i.e., Viṣṇu) and Śaṁkara (i.e., Śiva), the left half being of Viṣṇu, the right of Śiva; while the left half displays the characteristics of Viṣṇu such as *gadā* and *cakra* held in the hands, *brahmasūtra*, *kuṇḍala* ear-ring and the *kirīṭa* crown, the Śiva-half shows a *śūla* in one of the hands, apart from other characteristics like a serpent-thread, an ear-ring made of a serpent and matted hair; to the left is Lakṣmī and to the right is Gaurī. Instead of iconography, a few iconometric prescriptions have been given in regard to Varāha. Four-armed Nṛsiṁha carries a *gadā* and a *cakra* in his right hands and a manuscript (consisting of four Vedas) and a *śaṅkha* in the left; his left leg is held by Śeṣanāga and his right leg is planted on the back of a tortoise. The last form Aśvavaktra (horse-faced), already mentioned under the name of 'Hayagrīva' in Chapter 1, is practically identical with it, except, the fact that one of his attributes *śārṅga* has been substituted by a manuscript (i.e., consisting of the Vedas which were rescued by the god in this form from the hands of Madhu and Kaiṭabha); Aśvavaktra may sit or stand on a lotus-seat and is to be accompanied by his two consorts (viz., Lakṣmī and Sarasvatī).

The different forms of Viṣṇu, as described above, demonstrate similarities as well as differences with their descriptions as met with in

---

[8] For further details, see *Saṁkarṣaṇa Kāṇḍa*.

other texts. Trailokyamohana, for instance, has been described as sixteen-armed in the *Rūpamaṇḍana* and iconographically he is much similar to the four-faced Vaikuṇṭha. While the *Rūpamaṇḍana* follows the *Hayaśīrṣa* in describing Viśvarūpa as twenty-armed, its description of Viśvarūpa as four-faced is absent in our text. There is not much difference between the *Hayaśīrṣa* and the *Viṣṇudharmottaram* in regard to Jalaśāyin. Hari-Śaṅkara is same as Hari-Hara and its description is practically identical with that found in other texts, such as, the *Matsya-purāṇa* (260, 22-27) and *Devatāmūrti-prakaraṇa* (VI. 85.41). While no comment on Varāha is necessary, Nṛisiṁha is not known to have been described or plastically represented with a manuscript in his hand so far. The presence of a *pustaka* in one of the hands of Aśvavaktra or Hayagrīva, signifying him as the bestower of knowledge, has been mentioned in several texts.

Omitting Varāha, Nṛisiṁha and Aśvavaktra from our discussion we may confine our attention to the iconic representation of the remaining four, viz., Trailokyamohana, Viśvarūpa, Jalaśāyin and Hari-Śaṁkara, of which images of the last form are more prolific than those of the others. A 17th-century image, to be seen in the courtyard of the Chaṅgu-Nārāyaṇa temple, Nepal, showing the five-headed and ten-armed Viṣṇu, riding on his mount Garuḍa in the company of his consort, Lakṣmī, partially agrees with our description about Trailokyamohana. The earliest representation of Viśvarūpa-Viṣṇu may perhaps be recognised in a fragmentary sculpture, now in the collection of the Mathura Museum. Assignable to the 5th century, it is similar to later specimens, such as those found at Kanauj and Nepal, which are, however, more elaborate than itself. The Kanauj sculpture, which belongs to the 8th-9th century, shows the central deity as standing, eight-armed, and as holding a *śaṅkha*, a *cakra*, a *kheṭaka*, etc. ; there is a nāga below his feet and from his neck are emerging the heads of a fish, a tortoise, a boar and a lion, representing the four avatāras (see Ch. 23) ; while the other avatāras are seen separately above these heads, the supreme lord is surrounded by a number of figures including, *inter alia*, eleven Rudras, one of the Aśvinīkumāras, the twelve Ādityas, etc. In the Mathura sculpture, too, several accessory heads and figures are visible, of which the heads of Varāha and Narasiṁha are distinct and the figure of Buddha may be surmisingly discerned. Perhaps the theme of Viśvarūpa, which has been tellingly delineated in the eleventh canto of the *Bhagavadgītā*, finds one

of the best expressions in the 8th-century sculpture in the Changu-Nārāyaṇa temple, Nepal; the great god appears in it with ten heads and ten arms, holding various attributes including the usual ones, viz., *śaṅkha*, *cakra*, *gadā* and *padma*. Another good specimen of the eleventh century, now belonging to the Varendra Research Society Museum, Rajshahi (Bangladesh), shows Viśvarūpa-Viṣṇu with twenty hands holding various attributes and thus the image follows the *Hayaśīrṣa* prescription.[9] The Jalaśāyin or Jalaśayana form of the god, exemplified by a 12th-century image found at Halebid, closely follows the description, of our text; here Lakṣmī is seated near the feet of Viṣṇu, while what appears to be the figure of Bhūdevi (same as Vimalā) is seen seated near the head; the image, however, shows the daśāvatāras, among others, which are not mentioned in the present work, but are enjoined by later treatises like the *Rūpamaṇḍana*. As regards Hari-Hara or Hari-Śaṁkara, two heads (now in the Mathura Museum, Nos. 1333 and 1336), of the second century, each showing portions of *jaṭāmukuṭa* and *kirīṭa-mukuṭa* on the right and left sides respectively, tend to show them to be the earliest remnants of images of the composite god. A better specimen of the Gupta period, now an exhibit of the Patna Museum, shows a trident and a rosary in the hands of the Śiva-half ; the upper right hand of the Viṣṇu-half is on the head of the *Cakrapuruṣa* and a conch-shell is in the lower right. This agrees in general to the *Hayaśīrṣa* description, except the *gadā* as required by this text. In fact, *gadā* is rarely seen in any available specimen. It may be noted in conclusion that the famous image of Venkaṭeśa in the shrine on the hill at Tirupati (Andhra) is of Hari-Hara, displaying the usual characteristics of Viṣṇu and Śiva a *śaṅkha* (?) a *cakra*, *nāgavalaya*, etc.

The iconography of the Grahas or Planets has been described in the 26th Chapter of our text, though in a somewhat condensed manner. More details are to be found in the Purāṇas like the *Agni*, *Matsya* and *Viṣṇudharmottara* and other treatises such as *Devatāmūrti Prakaraṇa* and *Śilparatna*. While many such texts refer to the *vāhanas* of the

[9] J. N. Banerjea (*Development of Hindu Iconography*, p. 426) misses the heads of a lion and a boar emerging from the neck of the god and hence he is wrong in saying that this relief differs a great deal from the description of the *Rūpa-maṇḍana*, according to which the god in this form should have the faces of a human being, a lion, a boar, and an ugly demon.

Grahas, the *Hayaśīrṣa* is silent on this issue, except in the case of Āditya. According to the present text, Āditya or Sun, the first of the Planets, bears a *padma* and a *kheṭaka*[10] in his two hands and rides on a seven-horsed and one-wheeled chariot; he is flanked by his consorts, Saṁjñā and Niṣkṛtā (Niṣkubhā, according to other texts) as well as his usual male attendants, Daṇḍa and Piṅgala (with their emblems, viz., *khaḍga* and *kheṭaka*[11] and pen and ink-pot); the deity has been described as 'the healer of all diseases' (*sarva-roga-vināśanam*[12]); in painted representation he is to be shown in long tunic. The next Graha, Soma or Moon, is two-handed and has a tranquil face. Aṅgāraka or Maṅgala and Budha have been just mentioned and Bṛhaspati (Guru) has been described as benign in appearance. Śukra is one-eyed and Sauri or Śani is lame. Rāhu has a terrible face, a decapitated body with the upper portion only and he exhibits the *kṛtāñjali mudrā*. The last Graha is Ketu, half of whose body is serpentine; he has a grey complexion. The Chapter ends with a prescription that all these Grahas are two-armed and each of them displays *abhayamudrā* in his right hand.

The *Agni-purāṇa* (Ch. 51) prescribes the following attributes in the hands of the Planets: *padma* and *khaḍga* of Ravi, *kuṇḍikā* and *japamālā* of Soma, *śakti* and *akṣamālā* of Maṅgala, *cāpa* and *akṣa* of Budha, *kuṇḍi* and *akṣamālā* of Bṛhaspati and Śukra, *kiṅkiṇī* and *sūtra* of Śani, *ardhacandra* of Rāhu, and *khaḍga* and *dīpa* of Ketu. The *Matsya-* and *Viṣṇudharmottara- purāṇas* and the *Aparājita-pṛcchā* and *Śilparatna* assign chariots and/or animal-mounts to them. According to the *Viṣṇudharmottaram* (III. 130), Ravi has a chariot with seven horses, Soma a chariot with ten horses, Maṅgala, Budha and Bṛhaspati each a golden chariot with eight horses, Śukra a silver chariot with ten horses, Śani an iron chariot with eight serpents, Rāhu a silver chariot with eight horses and Ketu a chariot with ten horses. The *Matsya Purāṇa* varies in certain respects. It does not refer to any chariot, but assigns one or many animals to each of the Planets. Thus it alludes to seven horses of Ravi, a white horse of Soma, a ram of Maṅgala, a lion of Budha and a vulture of Śani and Ketu; to Rāhu it gives a throne, while

[10] Available Sūrya icons do not, however, carry *kheṭaka*.

[11] The characteristic emblem of Daṇḍa or Daṇḍī is a *daṇḍa* or staff.

[12] Cf. the inscription *samasta-rogāṇāṁ harttā* on the pedestal of a 12th century image (now in the Indian Museum) of Sūrya.

nothing to Bṛhaspati and Śukra. The *Hayaśīrṣa* and many other texts describe the Planets as two-armed, but in some works a few of the Grahas have additional hands (e.g., all the Grahas, except Ravi, Soma and Ketu, are described as four-armed in the *Śilparatna*).

The Planets concerned are usually seen depicted on the lintels or architraves above the doorways of the temples. A fragmentary panel from Sarnath, now in the Indian Museum (exhibit no. 1536), is perhaps the earliest representation of these Grahas. Assignable to the late Gupta period, it now contains the figures of Bṛhaspati, Śukra, Śani and Rāhu, all being two-armed; the first three of them are seen gracefully standing, each having a halo behind his head and an *akṣamālā* in his right hand; the lẹft hands of Bṛhaspati and Śukra carry a water-vessel, while that of Śani is broken; Rāhu is awe-inspiring and has been shown only up to the breast, and his hands are disposed in the *tarpaṇa* or *añjali-mudrā*; the relief ends with Rāhu and hence it is presumable that Ketu lately appeared in the group, at least icono-plastically. That the representation of Navagrahas in art is later than that of the Aṣṭagrahas, seems to be borne out by the fact that while the reliefs coming from the earlier Śiva temples (e.g., of the Bhauma-Kara period) omit Ketu, those of the Gaṅga period onwards contain the figures of all the nine Grahas. Another interesting fact is that in some mediaeval examples the group representation is preceded by Gaṇapati (e.g., the Kankandighi relief, now in the Ashutosh Museum).

In the Navagraha slabs the Planets are usually shown as standing. A good specimen depicting the Grahas as seated may be seen in the art gallery of the Directorate of Archaeology of West Bengal. And as regards the *vāhanas*, panels depicting the Planets without mounts appear to be earlier than those with *vāhanas*. Examples showing the mounts of the planets are not rare and the Bangiya Sahitya Parisat Museum and the art gallery of the Directorate of Archaeology of West Bengal contain some such slabs, though they along with others do not exactly conform to the textual prescription, so far as the *vāhanas* of the Planets are concerned. Mention may be made of an extremely interesting sculpture, a twelve-spoked wheel resting on its side on a lotus pedestal, now in the Asutosh Museum; inside the broad rim of this Navagraha Cakra are carved the figures of nine Planets and in its centre is a three-faced and a four-handed figure seated in *padmāsana* and displaying the *dhyānamudrā* in the normal pair and holding indistinct objects in the back hands; this central figure most probably represents Brahmā.

The 27th Chapter deals with the iconography of Seven Mothers, viz., Brahmāṇī, Rudrāṇī (Māheśvarī of othere lists), Kaumārī, Vaiṣṇavī, Vārāhī, Māhendrī (Indrāṇī or Aindrī of other lists) and Cāmuṇḍā, as well as their male companions Vīrabhadra and Vināyaka. Of them four are two-armed, the rest four-handed. The description of these Mothers, as found in the *Hayaśīrṣa Pañcarātra*, does not substantially differ from that of other texts. Elsewhere (the *Bṛhatsaṁhitā*, Ch. 57 and *Mānasāra*, Ch. 54) it is stated that the Mātṛkās should have the same attributes and characteristic features as their male counterparts, viz., Brahmā, Rudra, Viṣṇu, etc.

The *Hayaśīrṣa* describes the Mothers thus: (i) Brahmāṇī is four-faced and displays *vara* in the right hand and a *kamaṇḍalu* in the left; she is bedecked with all sorts of ornaments and a *yogapaṭṭa* goes round her legs and waist and she is riding astride on a swan; (ii) Rudrāṇī carries *śūla* and *śara* in her right hands and *vajra* and *kārmuka* in the left; she is three-eyed and rides on a bull; (iii) Kaumārī rides on a peacock and holds *śakti* in one of her hands; (vi) Vaiṣṇavi is four-armed, adorned with all ornaments, and carries a *śaṅkha*, a *cakra* and a *gadā* in three of her hands (the other attribute is not mentioned), and *pakṣirāja*, i.e., Garuḍa is her mount; (vi) Vārāhī, with the face of a boar and a flabby belly rides on a buffalo; her emblems include *daṇḍa*, *śaṅkha*, *cakra* and *gadā*; (vi) Māhendrī is two-armed, holding a *vajra* in one of her hands; she is youthful in appearance, has several eyes and rides on an elephant; (vii) *Cāmuṇḍā* is emaciated, practically without any flesh, has a haggard look and dishevelled hair; she wears elephant-skin and serpent-thread, carries *kapāla* and *paṭṭiśa* in left hands and *śūla* and *kartṛi* in the right; she rides on a human corpse and has a terrible appearance; (viii) Vīrabhadra, who precedes Brahmāṇī is endowed with three eyes and his matted hair is marked by a crescent; he rides on a bull and carries a *vīṇā*; (ix) Vināyaka or Gaṇeśa is pot-bellied and three-eyed and carries his own broken tusk and a *paraśu* in right hands and a pot full of sweetmeat and a lotus in the left pair; he is accompanied by the cat-eyed Sumukha.

The present chapter of our text also contains a description of Skanda, according to which this deity, boyish in appearance, carries a *kukkuṭa* and *śakti* in the left and right hands respectively; alternatively, Skanda can be six- or twelve- armed.

Similar descriptions of the Mothers are available in many other

texts.[13] Though the number of the Mothers is conventionally seven, it has some times gone up to eight, nine, twelve or even sixteen.

The earliest illustrations of Sapta-Mātṛkās without their characteristic faces, attributes and *vāhanas* are provided by two panels (Nos. F. 38-39) from Mathura, now on display in the local Museum; assignable to the early Kuṣāṇa period, the plaque no. F. 38 shows the Mātṛkās standing side by side, each exhibiting the *abhaya-mudrā* and headed by a male attendant to the left, who may be identified with Skanda on account of his *śakti*. The other panel (F. 39) portrays five,[14] instead of seven Mothers, headed as in the previous instance, by the standing figure of Skanda ; here, however, the Mothers are seated in *bhadrāsana*, each of them displaying the *abhaya* pose in her right hand and holding an indistinct object in the left. Both these examples thus omit the figure of a child in the lap of each of these Mātṛkās, which became a characteristic feature of the Mātṛkā iconography in later days. The earliest illustration of the Mātṛkās with child is provided by a few fragmentary reliefs (e.g., nos. F. 34 and 31) of the Kuṣāṇa period, now preserved in the Mathura Museum. A panel of the late Gupta period, also an exhibit (No. 552) of the Mathura Museum, depicts seven Mothers[15] in a row each with a child in her left arm, characterised by her distinctive face, emblems and mounts: Brahmāṇī with three heads (the panel being a relief, the fourth head is absent), a ladle in her right hand and the swan-mount; Māheśvarī with a *triśūla* and her bull-mount; Kaumārī with a *śakti* and her peacock-mount; Vaiṣṇavī with a mace and a kneeling Garuḍa as her vehicle; Vārāhī with a broken staff and a buffalo as her *vāhana*; Indrāṇī with her elephant-mount, the damaged object in her hand was probably a *vajra*; and, lastly Cāmuṇḍā with the figure of a corpse below her seat, a garland of skulls, and emaciated body and sunken belly; Vīrabhadra and Gaṇapati are seen respectively on proper right and left of the Mothers are prescribed by the *Hayaśīrṣa* and other texts. And thus this relief replacing Skanda by Vīrabhadra

[13] The *Agni-purāṇa* (Ch. 50) describes Brāhmī, Kaumārī, Vārāhī, Aindrī and Cāmuṇḍā, in addition to some special forms of the last-named deity under the names Rudracarcikā, Rudra-Cāmuṇḍā, Siddha-Cāmuṇḍā, Siddha-Yogeśvarī, Rūpavidyā, Kṣamā and Danturā.

[14] Since no complete relief of its nature has been found, it is difficult to say whether the number of such Mātṛkās was seven or less.

[15] In other supposedly incomplete reliefs depicting four and three Mātṛkās (F. 31 and 34), each of the Mothers appears with a child.

and Gaṇapati and showing all the seven Mothers with their distinctive features and emblems may be treated as one of the earliest specimens illustrating the full-fledged iconic type of Sapta Mātṛkās. That the icono-plastic artists some times omitted Gaṇapti from the group is exemplified by a 5th-century panel near Pathari, M.P.

While in the earlier instances the Mātṛkās appeared as either standing or seated, in the mediaeval repertoire they sometimes appeared as dancing. An 8th-century panel depicting the Mothers as dancing, now on display in the Jaipur Museum, is a relevant illustration. Independent dancing figures of the Mātṛkās like Vārāhī (e.g., in the Udaipur Museum) and Kaumārī (e.g., in the Baroda Buseum) are also known. The *Hayaśīrṣa* does not refer to this daṇcing pose of the Mothers. Similarly, it does not include fish (a Tantric trait) as one of the attributes of Vārāhī, which is found in one of the hands of many sculptures of the deity, mostly coming from Eastern India and occasionally from Rajasthan. In one such statue the deity is interestingly seen with a fish between her teeth.[16] The *Hayaśīrṣa* description of Māhendrī as several-eyed (*bahulocanā*) like her spouse tallies with an image, now in the Bharat Kala Bhavan, Benares; in it the two-armed deity has two rows of eyes above her prominent breast. Independent specimens of Cāmuṇḍā with four hands, answering to the description of our text in general, are not rare. In conclusion, it may be mentioned that the *Hayaśīrṣa* description of Cāmuṇḍā belongs to the North Indian tradition, since South Indian icons of Cāmuṇḍā are benign in expression and portray the deity with a well-proportioned body and a *pretakuṇḍala* in her ear.

The 28th Chapter deals with the iconography of Lokeśas, i.e., the Dikpālas or the 'guardians of the quarters' (or the worlds), the number whereof is eight.* They are to be represented on a lotus-seat or pedestal (seated or standing), if they are not shown on their respective mounts.

Indra, the guardian of the east, holds *vajra* in one of his hands and rides on his elephant mount, called Airāvata; he is bedecked

[16] *Oriental Art*, (New Series) IX, no. 3, fig. 1.

* Chapter 34, while describing the rituals connected with Dikpālas, refers to their characteristic attributes. In it Agni is, however, endowed with a *śakti*. This chapter also includes Brahmā and Ananta in the list of Dikpālas as the guardian-deities of the zenith and nadir respectively.

with all kinds of ornaments and is endowed with many eyes; he is best among the kings.

Agni, the guardian of the south-eastern quarter, is seated on a ram with a *yogapaṭṭa* going round his knees; he carries an *akṣasūtra* in his right hand and a *kuṇḍikā* in his left; flames are seen round his body; he wears a *brahmasūtra*, has a matted hair and beard and his complexion is deep red.

Yama or Vaivasvata, the lord of the south, holds a *pāśa* and a *daṇḍa* in his hands and has buffalo as his mount; he is flabby, wears costly ornaments and is accompanied by uncouth attendants; two awe-inspiring figures are to be seen on his two sides.

Nirṛti, the guardian of the south-western quarter, is not mentioned by name. The lord of bears, cows and *rākshasas* the deity holds a *khaḍga* in one his hands. He is flabby and dark-complexioned and wears ornaments. The text does not mention his *vāhana*.

Varuṇa, the lord of the west, rides on a *makara* and carries a *pāśa* in one of his hands. He wears *kuṇḍalas* in his ears.

Vāyu, the guardian of the north-west, is bedecked with all sorts of valuable ornaments; he rides on an antelope and carries a banner; he is a benevolent deity.

Kubera or Yakṣeśa, the guardian of the northern quarter, carries a *gadā* and a *śaṅkha*; he wears a *mukuṭa* and ornaments like *hāra* and *keyūra*, apart from several other jewels; he is flabby in appearance.

Īśāna, the guardian of the north-eastern quarter, rides on a bull. Unlike the previous Lokeśas, he is four-handed, with *kapāla* and *nāgapāśa* in the left pair and *śūla* and *vara* in the right pair; his complexion is as white as a *śaṅkha* and a *kunda* flower.

The descriptions of the Lokeśas, given above, are more or less similar to those of other texts. Thus in respect of Agni, we have identical expressions like *lamba-kūrcha-dhara* and *jvālāvitāna* in the *Matsya-purāṇa* (Ch. 261).

Regarding the attributes and *vāhanas* of the deities the *Hayaśīrṣa* does not differ much from other texts, though it does not say anything about the mounts of Nirṛti and Kubera. Some of the noteworthy differences are as follows: the *Agni-purāṇa* (Ch. 51) refers to *śakti* as an emblem of Agni which does not find mention in our text; according to the *Hayaśīrṣa* ram (*avi*) is the mount of Agni, but the *Agni-purāṇa* (Ch. 51) assigns that animal to Kubera and like the *Matsya-purāṇa*

it refers to a goat as the *vāhana* of Agni; while the *Hayaśīrṣa* and the *Agni-purāṇa* mention buffalo as the mount of Yama, the *Matsya-purāṇa* (Ch. 261) substitutes the animal by a human corpse; Kubera, according to the latter text, carries eight *nidhis* (jewels) in one of his hands (*śaṅkha* being however one of these *nidhis*), a description of which is not found in the *Hayaśīrṣa*; in addition it describes the deity as pot-bellied. The *Bṛhatsaṁhitā* and some other texts endow Indra with the third eye placed horizontally on his forehead, but out text along with many others describes the deity as having several or thousand eyes. Again according to the *Agni-purāṇa* all the lokapālas should be two-armed (*dvivāhavo lokapālā*), but the *Hayaśīrṣa* endows four hands to Īśāna.

A few of these Lokeśas or Dikpālas are recognized in the basement sculptures at Paharpur (Rajshahi, Bangladesh): Indra standing facing east, before his *vāhana*, exhibits *vara* in his right hand and an indistinct object (citrus) in the left and has the third eye (as enjoined by the *Bṛhatsaṁhitā*) placed horizontally on the forehead. Agni, also standing, carries an *akṣasūtra* and a *kuṇḍikā* in his hands and is characterised by flames surrounding his body; his *vāhana* is, however, absent. Yama, facing south, stands erect carrying a *pāśa* passing over his head with the ends hanging down; he is flanked by two figures, a male and a female, probably identical with his attendants Citragupta and Dhumrorṇā, but here also the mount of the deity is absent.

Some very good examples of the figures of Lokeśas, met with in several temples of Bhuvanesvara, answer to our descriptions. At Bhuvanesvara the Lokeśas first appear on the *jagamohana* of the Paraśurāmeśvara temple (*c*. A.D. 650), though not in their respective positions; all of them are portrayed as seated. The Rajrani temple (*c*. tenth century), among others, contains some beautiful sculptures of the Lokeśas, the most noteworthy being that of Varuṇa. Here on the corner projections of the lower *jāṅgha* ('shin') these Lokeśas stand on lotuses, with their mounts below, carrying their characteristic attributes (where visible or surviving). Indra holds a *vajra* and an *aṅkuśa*, Yama a *daṇḍa* and a *pāśa*, Nirṛti a *khaḍga* and a severed head, Varuṇa a *pāśa* and *varada-mudrā* and Vāyu a *dhvaja*; the hands of Agni are broken, Kubera is seen above seven jars of *nidhi* and Īśāna is depicted by the side of an emaciated figure; the figure of Nirṛti answers to some texts

according to which the deity rides on a man.[17] On the walls of the sanctum of the Brahmeśvara temple (*c.* A.D. 1060) the Lokeśas are seen seated on their respective mounts (except Kubera who is without any *vāhana*) and carrying their characteristic emblems; here the well-preserved figure of Agni shows the deity with an *akṣamālā* and a *kuṇḍikā* in his hands; Īśāna like other Lokeśas is two-handed holding a *triśūla* and a *gadā* and thus does not fully answer to the *Hayaśīrṣa* description of the four-armed Īśāna with *kapāla*, *nāgapāśa*, *śūla* and *varadamudrā* as his attributes.

Images of Dikpālas are also seen in the temples in the South, particularly those of early mediaeval period. The South Indian group is furnished notably by the *gopurams* of the Chidambaram temple. Thus its western gopura (*c.* twelfth century) bears the figures of Lokeśas more or less in a manner noted above with descriptive labels in the contemporary script. They have been depicted thus: (i) Indra seated astride on his mount holding a *ṭaṅka* and *vajra* in the back left and right hands, the normal pair being broken; (ii) Agni standing with two heads, three legs and four arms (the front arms broken, the rear arms bearing possibly tridents); (iii) Nirṛti standing in the *ābhaṅga* pose with two arms, the left on the hip, the right missing; (iv) Vāyu, also two-armed and standing, left hand on the hip, the right (broken) holding a banner; (v) Kubera, except for his *kirīṭa mukuṭa*, is not visible due to the earth and debris; (vi) Īśāna, standing in the *samabhaṅga*, has two hands, both of which are broken; figures of (vii) Yama and (viii) Varuṇa are missing, though they are met with in the niches of the eastern and southern *gopurams* of a comparatively late date, showing characteristic attributes and mounts, where surviving. It may be mentioned here that these two *gopurams* provide us with effigies of Dikpālas in a better state of preservation.

In discussing the iconography of Rudra, the 29th Chapter of the *Hayaśīrṣa Pañcarātra* refers to the five specific forms of the god: Rudra, Hara, Ardhanārīśvara, Umeśa and Bhairava. It enjoins that Rudra should sit on a lotus-seat, wear tiger-skin and an *upavīta* made of

[17] There is a figure of Nirṛti in the Rajshahi Museum which shows the deity riding on the back of a man and exhibiting a *khaḍga* and a *kheṭaka* in his hands. *Kheṭaka* has been described as one of the attributes of Nirṛti in some texts, as for example, *Śilparatna* (Ch. 25).

serpent, bear a crescent moon on his matted hair and hold a *kapāla* and a *kuṇḍikā* in his left hands and a *triśūla* and a *galantikā* in his right hands; he is flanked by Kuṣmāṇḍa and Bhṛṅgi on his left and right respectively. Hara, the next form, is said to have exhibited *triśūla* and *vara* in his left and right hands respectively. The third form, Ardhanārīśvara, combines Śiva and Pārvatī in one body, the right and left halves representing the god and his consort respectively. The relevant passages of the chapter aver that while the Śiva-half exhibits a crescent moon on the matted hair, *ūrdhvaliṅga*, *upavīta*, tiger-skin, serpent-girdle, ear-ring, and *akṣasūtra* and *triśūla* as attributes held in hands, the female or the Pārvatī-half shows the deity as carrying *kuṇḍikā* and *kamala* in her hands and wearing ornaments and jewelleries like *bālikā*, *keyūra*, *kaṅkaṇa*, *hāra*, *mekhalā*, etc. and as having her hair arranged in a tuft. In the next form, Umeśa, the three-eyed and two-armed god is seated in *ardhachandrāsana* by the side of Umā, his left hand going round the back of his consort and the right bearing an *indīvara*; Umā who is seated on his left thigh in his close embrace, places her right hand on the shoulder of Śiva and holds an *ādarśa* in her left hand. The last form, Bhairava, signifies the terrific aspect of the god; according to our text, Bhairava is three-eyed and eighteen-handed, carrying weapons and attributes like *triśūla*, *dhanu*, *kṛpāṇa*, *khaṭvāṅga*, *śakti*, *kaṅkāla*, *pāśa*, *śara*, *kheṭaka*, *mudgara*, *vara*, *abhaya*, *gadā*, *paraśu*, *kapāla* and *muṇḍa*; he is endowed with a fierce look, a yawning mouth, protruding fangs, sharp teeth, and a crescent moon on his matted hair; he wears a tiger-skin, serpent-thread and a garland of skulls, and roams about in cremation grounds and forests in the company of goblins, demonaic creatures and female attendants; Bhairava, the text states, may be one- or five- faced and pierces a great demon by his *triśūla*.

The different forms of Rudra or Rudra-Śiva, described above, illustrating both the benign and terrific aspects of the god, do not vary much from the descriptions met with elsewhere. Minor variations occur in respect of attributes or in the number of hands of Śiva or Pārvatī. Thus elsewhere (e.g., in the *Matsya-purāṇa*) Pārvatī in the Ardhanārīśvara form alternatively holds a *darpaṇa* and Hara in the Umeśa aspect carries *śūla* instead of an *indīvara*. The second form, Hara, may be illustrated by a bronze image discovered at Manir Tat (the district of 24 Parganas, West Bengal) and a stone sculpture at Paharpur (Rajshahi district, Bangladesh); in the former the deity with *ūrdhvaliṅga* and *jaṭā-*

*mukuṭa* features, is standing in *samapada-sthānaka* on a lotus over a rectangular pedestal, placing his left hand on a *triśūla*, as it were, the emblem being placed on the pedestal; his right hand is held downwards; and though the palm has disappeared, it appears from what remains, that it was held in *varada-mudrā;* the Paharpur specimen practically identical with the previous one, shows the god standing with a slight flexion, exhibiting *varada* and *triśūla* in right and left hands respectively, apart from the features like *ūrdhvaliṅga* and *jaṭāmukuṭa;* both these images may be assigned to the 7th century A.D.

Images of other forms of the deity, viz., Ardhanārīśvara, Umeśa and Bhairava, so far found, do not exactly correspond to the respective descriptions. While images hailing from South India do not show the composite deity of Ardhanārīśvara with *penis erect* (e.g., Mahabalipuram, Kumbhakonam, etc.), those of the North Indian repertory are of the *ūrdhvaliṅga* type. Further, some of the South Indian sculptures represent the god with three instead of four or more hands (e.g., the above-noted Kumbhakonam figure and a similar one from Conjeeveram). The Ellora and Badami reliefs of the four-armed composite deity bears attributes like *paraśu*, *kamala*, *darpaṇa*, etc., and he is without the *ūrdhvaliṅga* feature. The latter feature is almost persistently present in sculptures of Northern and Eastern India from an early time, as illustrated by the early examples coming from Mathura of the 4th-5th century A.D. and a late specimen from Purapara (near Dacca, Bangladesh, now in the Rajshahi Museum) of the 12-13th century A.D. The last-mentioned image may be cited as a relevant example showing the continuity of the *ūrdhvaliṅga* tradition as recorded in the *Hayaśīrṣa* and similar texts.

Representations of Hara-Gaurī, termed here as Umeśa, are of common occurrence. The deities are seen either standing or seated side by side. Our text, however, describes the seated type only. Hara-Gaurī images, so far discovered, depict the god with more than two hands, usually with four hands and thus they are at variance with the *Hayaśīrṣa* description of the two-armed form; Gauri is, however, two-handed. Such images in general agree with the textual descriptions of Hara-Gaurī. Thus a relief from Mathura, now in the collection of the local Museum, portrays both Śiva and his consort with a lotus (*indīvara*) in each of their hands; hence it tallies with the *Hayaśīrṣa* description so far as Śiva is concerned, but disagrees with the same when the attribute of Gaurī is found to be a lotus in place of an *ādarśa*. Another sculpture of

the same period discovered from Kosam (U.P.), depicts the divine couple in the *sthānaka* posture, each of them with two hands; the goddess bears an *ādarśa* in her left hand as required by our text, but the god carries a flask in the left hand in place of a lotus. In both these instances the god is ithyphallic, a feature absent in the present textual description. Images of the Orissan school, as exemplified by the Bhuvanesvara specimens, portray the god with four arms. Thus a sculpture on the Meghesvara temple (12th century) shows Hara with *abhaya-mudrā*, an *aksaṣūtra*, a *triśūla* in three of his hands and embracing Gaurī with the remaining hand; Pārvatī, as enjoined by our text, is found seated on the lap of his consort, holding a *darpaṇa* in her left hand and throwing her other hand round the neck of her lord. In the *jagamohana* of the same temple may be seen an interesting sculpture where Śiva has been portrayed with several heads (three are only visible) and with six hands; the three right hands exhibit *vara*, *akṣasūtra* and a *paraśu*; of the two surviving left hands one is embracing Gaurī, the other holding a lotus; the goddess is seated on the lap of Hara, her right hand going round the neck of her lord and the left carrying a lotus. Another specimen (no. I/31/289) showing Hara with eight arms (attributes: *triśūla*, *cakra*, *sarpa*, *mātuluṅga* etc.) is on display in the Ajmer Museum.

The last form of Rudra, known as Bhairava, may be illustrated by several examples, but an eighteen-armed example is not known to us as yet. Most of these representations answer in general to the description of Bhairava found in the *Hayaśīrṣa* and other texts. In illustration a late mediaeval statue of Bhairava, now in the Asutosh Museum, may be described. In it the ten-armed deity has been shown wearing a garland of skulls, among other things, and carrying weapons like *khaḍga*, *śūla*, *dhanu*, *śara*, *kheṭaka*, etc.; he stands on a supine figure and pierces his breast by his *śūla* and is flanked by a plump male and a lean female. Figures of Bhairava with four and eight hands have been recovered from different places of India.

The 30th Chapter is concerned with three forms of Gaurī.[18] Ambikā, it states, is two-armed and three-eyed and is to ride on a lion; she holds a *triśūla* and a *darpaṇa* in her right and left hands respectively; alternatively, she may be four-armed, exhibiting a *triśūla*, a *galanti*, a

[18] Iconography of Gaurī has also been dealt with in the 2nd chapter of the *Laiṅga Kāṇḍa*.

*kuṇḍikā* and *varada-mudrā* in her hands and in such form she is to be shown on a lotus pedestal. The next form of the goddess is Lalitā; flanked by Gaṇeśa and Kārttikeya, she is to be portrayed as placing one of her left hands on the head of the latter and as carrying an *ādarśa* and a *śrīphala* in two of her remaining hands; she is to be seen on a lotus-seat. In her Caṇḍikā form the great goddess appears as fighting with the buffalo-demon riding on the back of her leonine mount while her right leg is planted on the back of the lion; her left leg is placed on the decapitated head of the buffalo; she is about to kill the demon who is coming out of the neck of the buffalo without least effort, as it were, and is seen binding him by her serpent-noose and thrusting her trident in his body; the wounded demon is biting his lips in anger and vomiting blood; Caṇḍikā carries *śūla*, *khaḍga*, *cakra*, *śakti* and *iṣu* in her right hands and *nāgapāśa*, *carma*, *paraśu*, *aṅkuśa* and *dhanu* in the left.

The three forms of Gaurī, as described above, agree in general with those delineated in other texts. Variations in iconography are of a minor nature. Lalitā may display a *śaṅkha* and a *śalākā* (or a small box containing collyrium for the eyes), in addition to a mirror and a fruit. Similarly, Caṇḍikā, same as Mahiṣāsura-Mardinī, may be endowed with more than ten hands, and in fact, the number of her hands have been found varying from two to thirty-two.[19] The *Viṣṇudharmottaram*, for example, endows her with twenty hands placing the *śūla*, *khaḍga*, *śaṅkha*, *cakra*, *bāṇa*, *śakti*, *vajra*, *abhaya*, *ḍamaru* and an umbrella in the right ones and *nāgapāśa*, *kheṭaka*, *paraśu*, *aṅkuśa*, *dhanu*, *ghaṇṭā*, *dhvaja*, *gadā*, a mirror and the *mudgara*. There is a remarkable similarity in the descriptions of the fight of the goddess with the buffalo-demon as met with in the *Hayaśīrṣa* and the *Viṣṇudharmottaram*.

No image of Ambikā and Lalitā, fully agreeing with the *Hayaśīrṣa* descriptions, have been met with so far.[20] In fact, the worship of these

---

[19] Two-armed and thirty-two-handed forms, are illustrated by the Talkad (Karnataka) and Harirampur (Dinajpur) sculptures respectively.

[20] My colleague, Dr. J. Maitra, informs me about two images, recently acquired by the State Archaeological Gallery, Calcutta, both being practically identical. The better specimen shows a female deity with a fruit (presumably *śrīphala* of our text) in the lower right hand and a *śalākā* in the upper right; while her upper left hand holds a mirror (now damaged), her lower left hand is placed on the head of Kārttikeya. If so, these are the representations of Lalitā.

nilder forms of Devī, is connected more with the mystic geometrical lrawings known as *cakras* and *pīṭhas* than with concrete representations; thus the Śrī-Cakra consisting of several intersecting triangles surrounded by circles and squares is one of such mystic figures allegedly sacred to Lalitā. The reliefs of Ellora and Mahabalipuram are two representative illustrations depicting the fighting postures of Caṇḍikā; in them the goddess is eight-armed. The ten-armed form of the goddess, as described by our text, appears to have become the conventional type in subsequent days. One of the earliest icons of this ten-handed form, belonging to the ninth-tenth century, has been discovered at Dulmi, in the district of Manbhum; the goddess has been portrayed here as slaying the demon with her right and left legs planted on the lion and buffalo respectively; she displays *triśūla, kheṭaka, taṅka, śara* and *khaḍga* in her hight hands and *dhanu, paraśu, aṅkuśa, nāgapāśa* and *sūchimudrā* in the left hands. Another almost similar image, with the inscription *Śrī-māsika Caṇḍi* in the 12th-century characters on its pedestal, may now be seen in the Dacca Museum.

## GLOSSARY OF TERMS

| | |
|---|---|
| *abhaya* | Never-fear hand-pose showing fingers raised upwards with the palm turned to front |
| *ādarśa* | Same as *darpaṇa,* mirror |
| *akṣasūtra, akṣamālā* | Rosary |
| *aṅkuśa* | Goad |
| *ardhacandrāsana* | Seat of half-moon, i.e., semi-circular shape |
| *āsana* | Sitting posture, seat |
| *bāṇa* | Same as *iṣu* or *śara*, arrow |
| *brahmasūtra* | The sacred thread worn by a Brahmin |
| *cakra* | Discus, wheel |
| *carma* | Shield made of hide |
| *churikā* | Knife |
| *ḍamaru* | Kettle-drum |
| *daṇḍa* | Staff |
| *dhanu* | Bow |
| *dhvaja* | Flag-staff, standard |
| *gadā* | Mace |

| | |
|---|---|
| *gajavyāla* | A rampant lion (*vyāla*) on a crouchant elephant (*gaja*) |
| *galantikā* | Pitcher |
| *ghaṇṭā* | Bell |
| *gopuram* | South Indian temple-gateway |
| *hāra* | Necklace |
| *indīvara* | Same as *kamala* or *padma*, lotus |
| *iṣu* | Same as *bāṇa* or *śara*, arrow |
| *jagamohana* | Front porch of a temple, a term used in Orissan *śilpa* texts |
| *jaṭā-mukuṭa* | Matted hair serving as crown |
| *kamalā* | Lotus |
| *kamaṇḍalu* | Same as *kuṇḍikā*, a water pot |
| *kaṅkaṇa* | Bangle |
| *kaṅkāla* | Skull |
| *kapāla* | Skull-cap |
| *keyūra* | Armlet |
| *khaḍga* | Sword |
| *kheṭaka* | Shield |
| *kirīṭa* | Ornamented head-gear worn by Viṣṇu |
| *kṛpāṇa* | Sword |
| *kṛtāñjali* | A posture showing the palms of the hands joined together for making on obeisance. Same *añjali* or *namaskāra*. |
| *kukkuṭa* | Cock |
| *kuṇḍala* | Ear-ring |
| *kuṇḍikā* | A water-pot usually held by a Brahmacārī student |
| *lāṅgala* | Ploughshare |
| *mātuluṅga* | Citron |
| *mekhalā* | Girdle |
| *mudgara* | Club |
| *muṇḍa* | Head, contextually a decapitated head |
| *muṣala* | Pestle |
| *nāgapāśa* | Noose made of serpents |
| *padma* | Same as *indīvara* or *kamala*, lotus |
| *paraśu* | Axe |
| *pāśa* | Noose |

| | |
|---|---|
| *paṭṭiśa* | A kind of weapon |
| *prabhā, prabhāmaṇḍala* | Aureole |
| *pratimā* | Image |
| *prakṣepaṇa* | Sling |
| *pustaka* | Book |
| *śakti* | A long spear, usually held by the Hindu war-god Kārttikeya |
| *śalākā* | A brush or stick for painting collyrium in the eyes |
| *śaṅkha* | Conch, Conch-Shell |
| *sārṅga* | Same as *dhanu*, bow |
| *śayana* | Reclining posture |
| *śrīphala* | A kind of fruit, Indian *bael*, myrobalan |
| *sthānaka* | Standing posture |
| *sūci-mudrā* | A hand-pose in which the index finger is stretched out, the hand being usually held down |
| *śūla* | Trident |
| *ṭaṅka* | A stone mason's chisel |
| *tomara* | A kind of weapon |
| *triśūla* | Trident |
| *vanamālā* | A long flower garland usually seen in icons of Viṣṇu |
| *vajra* | Thunderbolt |
| *vara, varada* | Boon-giving hand-pose showing the hand held down with palm outwards |
| *vīṇā* | Lyre |